

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

4/2016

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol №10R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

BAKİ – 2016

REDAKSİYA ŞURASI:

1. prof. Dünyamin Yunusov – baş redaktor (Azərbaycan)
2. prof. Sərxan Abdullayev – baş redaktorun müavini (Azərbaycan)
3. prof. Akif Bayramov – (Azərbaycan)
4. prof. Alan Reed Libert – (Avstriya)
5. prof. Çəmən Babaxanova – (Azərbaycan)
6. prof. Dilarə İsmayılova – (Azərbaycan)
7. prof. Əsgər Zeynalov – (Azərbaycan)
8. prof. Fəxrəddin Veysəlli – (Azərbaycan)
9. prof. Fikrət Cahangirov – (Azərbaycan)
10. prof. Həbib Zərbəliyev – (Azərbaycan)
11. prof. İkrəm Qasimov – (Azərbaycan)
12. prof. Şaban Şabanov – (Azərbaycan)
13. prof. Vladimir Aleksandroviç Yatsko – (Rusiya)
14. prof. Yanq Hyun Kvon – (Koreya)
15. dos. Fiyalə Abdullayeva – (Azərbaycan)
16. dos. Sevdə Vahabova – (Azərbaycan)
17. dos. Vilayət Hacıyev – (Azərbaycan)

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. prof. Azad Məmmədov – (Azərbaycan)
2. prof. Bilal İsmayılov – (Azərbaycan)
3. prof. Gülnar Hüseynzadə – (Azərbaycan)
4. f.e.d. Aynur Sabitova – (Azərbaycan)
5. b/m Nurlana Məmmədova – məsul katib (Azərbaycan)

KORREKTORLAR:

Xatirə Aslanova
Nərgiz Eyvazova

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

Bakı, Rəşid Behbudov, 134
ADU II mərtəbə, otaq 216
Tel: 441-39-74

Toplu ADU-nun Elmi Şurasının qərarına əsasən çap olunur.

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

prof. Dünyamin Yunusov
ADU

SÖZ SIRASI ANALİTİK İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: cümlə, söz birləşməsi, söz sırası, analitik, sintaktik

Keywords: a sentence, phrase, word order, analytical, syntactic

Ключевые слова: предложение, фраза, порядок слов, аналитический, синтаксический

Dilçilikdə söz sırası anlayışı ilə “cümlə üzvlərinin sırası” anlayışları fərqlidir. Söz sırası dedikdə, cümlə üzvləri ilə yanaşı, ara sözlərin, xitabların, qoşmaların, bağlayıcıların, ədat və nidaların da cümlədə yeri nəzərdə tutulur. Ara sözlərin, xitabların, köməkçi nitq hissələrinin cümlədə yerindən müəyyən dərəcədə danışıldığından, burada əsas diqqət cümlə üzvlərinə yetirilir.

Dünya dillərində söz sırasının iki mühüm funksiyası vardır: sintaktik-semantik funksiya, üslubi funksiya.

Sintaktik-semantik funksiya dedikdə cümlədə sözlərin yeri dəyişdikcə həm cümlənin mənası, həm də sözün sintaktik vəziyyətinin dəyişməsi başa düşülür. Azərbaycan dilində bu hal yalnız bir nöqtədə-mübtədə ilə qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığın münasibətində özünü göstərir.

Məsələn: Adam ayı öldürüb-Ayı adam öldürüb. At adam gördü-Adam at gördü.

Qoşmalı sözlərdə də bu hal mümkündür.

Məsələn: Rəna qardaşı üçün kitab aldı-Qardaşı Rəna üçün kitab aldı.

Bu xüsusiyyət daha çox Çin dilinə aiddir.

Söz sırasının üslubi funksiyası dedikdə isə, cümlədə sözlərin yeri dəyişdikcə sözün sintaktik funksiyası və cümlənin mənasının dəyişməsi başa düşülür ki, bu və ya digər üzv aktualaşdırılaraq daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılır:

Məsələn: Bu dəfə ona Lalə cavab verdi. Lalə bu dəfə ona cavab verdi. Lalə ona bu dəfə cavab verdi.

Türk dilləri bu sonrakı qrupa daxil olan dillərdəndir.

Sözlərin və söz birləşmələrinin cümlədə yeri cümlənin sintaktik quruluşu və cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsi ilə bağlı olur və söz sırası normaları həmin iki cəhətə görə müəyyənləşir.

Söz sırasının qeyri-ekspressiv, ədəbi normaları vardır. Həmin normaya əsasən, əvvəlcə cümlənin nüvəsini təşkil edən üzvlərdən mübtədə, sonra xəbər işlədilir. Məsələn: Yük maşını getdi.

Məlumdur ki, müxtəsər cümlə ikinci dərəcəli üzvlər vasitəsilə genişləndirilə bilər. Mübtədanın təyini adi halda xüsusiləşmədikdə mübtədadan əvvəl işlənir.

Məsələn: Ton yarımliq yük maşını getdi.

Danışan şəxsi hərəkətin istiqaməti maraqlandıra bilər. Bu zaman normaya müvafiq olaraq, yer zərfliyi mübtədə ilə xəbər arasında yerləşəcəkdir. Məsələn: Ton yarımliq yük maşını körpüsəlanların çadırına tərəf getdi. Hərəkətin icra tərzini bildirən sözlər isə məntiqi vurğudan asılı olaraq yer zərfliyindən əvvəl də, sonra da işlənə bilər:

Məsələn: Tonyarımlıq yük maşını yanımızdan sürətlə ötüb körpüsəlanların çadırına tərəf getdi.

Determinant zərflilər isə əksərən cümlənin əvvəlində işlənir:

Məsələn: Axşamçağı Adillə çadırın qapısında oturub çay içdiyimiz zaman ton yarımliq yük maşını yanımızdan sürətlə ötüb körpüsəlanların çadırına tərəf getdi (İ.Əfəndiyev).

Dilin sintaktik quruluşundan danışılarkən bu cür sıra norma hesab olunur.

Canlı danışq dilində söz sırası normaları pozulmuş olsa da, nitqin ritmik-melodik axını, fasilə, vurğu fikrin düzgün başa düşülməsinə imkan yaradır.

Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək: Bədbəxt mən o kəsə deyərəm ki, bu beş qara günü ləzzətü damağ ilə keçirib baş gora aparmaya. Gördüm bizim həyətdə bir çox böyük ağac bitib. Bu saat İranda neçə yüz Sibirdən qaçmış dustaq var.

Ə. Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” pyesindən verdiyimiz bu misalların birincisində bədbəxt sözündən sonra edilən fasilə onu mən sözündən ayırır və deyərəm sözü ilə əlaqələndirir. İkinci misaldan zahirən belə anlaşıla bilər ki, həyətdə bir neçə (çoxlu) ağac varmış. Lakin mətndən aydın olur ki, yalnız bir ağacdən söhbət gedir: Şifahi nitqdə bir sözündən sonra edilən fasilə onu çox sözündən ayırır və çox böyük bir mənası başa düşülür. Gördüm bizim həyətdə çox böyük bir ağac bitib. Sonrakı nümayəndə neçə yüz sayı Sibirdən qaçmış sözlərinə deyil, dustaq sözünə aiddir və bunu şifahi nitqdə intonasiyanın köməyi ilə başa düşmək olur. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olub “Dədə Qorqud”-dan gəlir. On iki bin qara donlu kafir ata bindi-cümləsində on iki bin sayı qara donlu sözlərinə deyil, kafir sözünə aiddir: Qara donlu on iki bin kafir ata bindi. Yazıda bu

cür cümlələrdə intonasiya, fasilə əlamətləri öz ifadəsini tapa bilmədiyindən anlaşılmaqlıq yarana bilər. Bu hal şifahi nitqdə məna fərqləndiricilik xüsusiyyəti ilə yanaşı, ifadəli-ekspressiv olması ilə də seçilir. Həmin cümlələrdən birincisində o kəsə, ikincisində çox böyük, üçüncüsündə isə neçə yüz sözlərinin fərqləndirilməsi üçün cümlələr bu cür qurulmuşdur. Nəzərə çarpdırılan sözlər aktual üzvlənmə əsasında tematik inkişafa səbəb olmuş, fikri irəlilətməmişdir.

Məlumdur ki, məndə müəyyən məqsədlə işlədilan hər bir cümlə “məlum olan” ı bildirən və dilçilikdə “tema” adlandırılan çıxış nöqtəsinə və “yeni” ni bildirən, “rema” adlandırılan hissəyə malik olur. Rema məntiqi vurğu ilə fərqləndirilir və cümlənin kommunikativ mərkəzini təşkil edir. Cümlənin strukturu danışanın məqsədindən, tema və remanın cümlədə necə yerləşdirilməsindən asılı olur.

Adi halda cümlədə əvvəlcə “verilən”, sonra “yeni”, yəni əvvəlcə tema, sonra rema işlədilir.

Məsələn: Yük maşını getdi-cümləsində yük maşını tema, getdi remadır, yəni yük maşını “məlum olan” ı, getdi sözü “yeni” ni bildirir.

Cümlənin qrammatik üzvlənməsi ilə aktual üzvlənməsi fərqlidir. Qrammatik üzvlənmə dedikdə, əvvəlcə qeyd etdiyimiz kimi, cümlənin məlum 5 üzvə-mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərfliyə ayrılması, aktual üzvlənməsi dedikdə isə cümlənin tema və remaya ayrılması nəzərdə tutulur. Bütün cümlələrdə aktual üzvlənmə müşahidə olunmur.

Məsələn: İlin ortaları idi. Hava isti idi-kimi cümlələrdə məntiqi vurğu yoxdur və bu cür cümlələrdə də aktuallaşdırma mümkündür: İlin ortaları idi. Hava isti idi. (Aydın yox, ilin ortaları idi, ayrı şey yox, hava isti idi və s.)

Aktual üzvlənmə nəzəriyyəsinə görə, tema və remaya ayrılan cümlələr üzvlənən, tema və remaya ayrılmayan cümlələr üzvlənməyən cümlələr adlandırılır.

Qrammatik üzvlənmə potensial sintaksisə, cümlənin qrammatik quruluşuna, aktual üzvlənmə isə suprasintaksisə, aktual sintaksisə aiddir. Qrammatik üzvlənmədə cümlənin üzvlərinin təbii ardıcıl düzülüşü öyrənilir. Bu cəhətə əsasən cümlədə mübtədə, sonra xəbər işlənir. Cümlə geniş olduqda mübtədədən əvvəl onun təyini, xəbərdən əvvəl tamamlıq, zərflilik və əgər ismi xəbər varsa, onun mümkün ola bilən təyini yerləşir.

Məsələn: Yağış. Hava açıldı. Ağaclar yaşllaşır. Quşlar oxuyur. Qar yağırımı? Hava necədir? və s. kimi müxtəsər cümlələrdə mübtədə və xəbərin qrammatik sırası normalara müvafiqdir.

Çöl işindən yorğun qayıdan kəndli otların arası ilə axan bu sularla ələ-üzünü yuyub bir qədər dincələrdi (İ. Əfəndiyev)-cümləsində əvvəlcə təyin və mübtədə, sonra tərz və kəmiyyət zərfliləri və xəbər işlənmişdir. Cümlənin qrammatik üzvlənməsində söz birləşmələri müəyyən qrammatik funksiya yerinə yetirir ki, bunlar aktual üzvlənməyə aid deyildir. Aktual üzv-

lənmə məna fərqləndiricilik xüsusiyyətlərinə görə cümlənin tema və remaya ayrılmasıdır. Tema cümlənin çıxış nöqtəsi kimi cümlənin əvvəlində, rema isə fikir ifadəsinin əsas məqsədini –“yeni” ni bildirməklə sonra işlənir. Bu hal-cümlənin komponentlərinin belə bir ardıcılıqla düzülüşü fikrin məntiqi ifadəsinə xidmət edir.

Aktual və sintaktik üzvlənmə uyğun gələ də bilir, uyğun gəlməyə də bilir. Cümlənin nəqli cümlələrdə mübtədə (mübtədə qrupu) temaya, xəbər (xəbər qrupu) remaya uyğun gəlir.

Məsələn: Taxtiranvanlar yola düşdü. Küçələrdəki qarovulların hərəsi bir bucağa qısılib mürgüləyirdi (M.S.Ordubadi)-cümlələrindən birincisində taxtiranvanlar mübtədə və temadır; yola düşdü-xəbər və remadır. İkinci misalda küçələrdəki qarovulların hərəsi-təyin və mübtədadan, eyni zamanda temadan; bir bucağa qısılib mürgüləyirdi-zərflik və xəbərdən, eyni zamanda remadan ibarətdir.

Bəzən aktual üzvlənmə cümlənin sintaktik üzvlənməsinin əksinə qurulur. Eyni sintaktik quruluşa malik olan cümlə kommunikasiya məqsədindən asılı olaraq, aktual üzvlənmə baxımından müxtəlif ola bilər. Bu, məntiqi vurğunun hansı sözün üzərinə düşməsindən asılıdır:

Mən dünən **kəndə** məktub yazdım. Mən **dünən** kəndə məktub yazdım. **Mən** dünən kəndə məktub yazdım. Mən dünən kəndə məktub **yazdım**. - cümlələrində “yeni” hər dəfə bir sözlə müəyyənləşir, lakin qrammatik üzvlər olduğu kimi qalır. Bəzən mübtədə ilə xəbər öz yerini dəyişir, xəbər tema, mübtədə rema kimi çıxış edir. Bu zaman aktual üzvlənmə ilə sintaktik üzvlənmənin fərqlənməsi sintaktik vəzifənin dəyişilməsinə səbəb olmur.

Məsələn: Danışır “Bakı”. Danışır “Araz” kimi cümlələrdə danışır rema, Bakı, Araz remadır-məntiqi vurğu ilə fərqləndirilən, əlavə, yeni semantik yük daşıyan sözlərdir. Lakin mübtədə ilə xəbərin (mübtədə və xəbər qruplarının) yerdəyişməsi həmişə bu cür nəticələnir. Bəzən bədii dildə, canlı danışq dilində xəbər (xəbər zonası) qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırılmaq üçün mübtədadan (mübtədə qrupundan) əvvəl işlədilir, rema kimi, “yeni” ni bildirən vasitə kimi çıxış edir, mübtədə sonra işlənsə də, tema vəzifəsini yerinə yetirir.

Məsələn: Kimdir gülən? Kim idi oxuyan? Çox namərddir bu dünya. (Ə. Haqverdiyev) Öldürdü məni namərd oğlunun gülləsi. (Ə. Haqverdiyev) Ayıldı məni evi yıxılmış. (Ə. Haqverdiyev). Keçdi qara qış. (S. Vurğun) Azaddır dilin (S. Vurğun) Sağalır yavaş-yavaş yaraları vətənin. (S. Rüstəm) Bizik son ağası Azərbaycanın (S. Vurğun)

Bu misallarda fərqləndirilən üzvlər rema, qalan üzvlər temadır və bu cür ayrılma məntiqi vurğu ilə bağlıdır.

Cümlədə determinant ola bilər. Bu cür hallarda sintaktik üzvlənmə ilə aktual üzvlənmənin qarşılıqlı əlaqəsi bir qədər də mürəkkəbləşir.

Məsələn: Atabəy Məhəmmədin Azərbaycanı səyahətə çıxması xəbəri gələndən bəri Əmir öz müqəddəratını nə cür həll olunacağı barədə düşü-nürdü (Odrubadi)-cümləsində Atabəy Məhəmmədin Azərbaycanı səyahətə çıxması xəbəri gələndən bəri determinant zaman zərfliyi, Əmir mübtədə, düşünürdü-xəbər, öz müqəddəratının nə cür həll olunacağı barədə-sözləri vasitəli tamamlıqdır. Həmin cümlədə determinant və mübtədə temadan, xəbər qrupu remadan ibarətdir.

Tema və remanın tərkibinə, nitq hissələri ilə ifadəsindən və mənasın-dan asılı olmayaraq, hər bir cümlə üzvü daxil ola bilər.

Məsələn: Mən ona geri dönməyə və dayanmağa icazə vermədim (Mir Cəlal) - cümləsində mən sözü mübtədə və temadır, qalan sözlər xəbər qru-puna daxildir və remadır.

Subyekt işi müəyyən obyekt üzərində icra etməli olduqda, həmin ob-yektin dildə ifadəsi üçün tamamlığa ehtiyac olur. Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqların yeri sabitdir və onlar bir qayda olaraq, təsirli feili xəbərin yanında işlənir.

Məsələn: Ürayi heçnə istəmərdi. Kim isə limon doğrayırdı. Sən nə danışırsan? və s. Təsirli feili xəbərlə qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz ta-mamlığın arasına müstəqil söz daxil ola bilmir. Nadir hallarda tərəflər yerini dəyişə bilər.

Məsələn: Divara yax təzək, elə qeyrət, gavur qızı (M.Ə. Sabir) Təndir qala, bişir çörək, aş, ət, gavur qızı. (M.Ə. Sabir) Cümlədə bir vasitəsiz və ya vasitəli tamamlıq olduqda mübtədə ilə xəbər arasında yerləşir.

Məsələn: Mən davanızı ayırd edəmə. Cavanşir səsinə ucaldı. (H. Mehdi) Şeypur səsləri hamını çağırırdı. (H. Mehdi) Cavanşir atası ilə razı-laşmadı. (H. Mehdi)

Bu cür cümlələrdə tema-rema ardıcılığı da gözlənməmiş olur. Tamamlıq determinant rolunu oynadıqda cümlənin əvvəlində işlənir, məntiqi vurğu mübtədanın üzərinə düşür.

Məsələn: Əntəzadəni özüm yola salacağam. (Mir Cəlal) Bunu Əhməd də hiss edirdi və s.

Cümlədə həm vasitəsiz, həm də vasitəli tamamlıq olduqda, adi norma-lara uyğun olaraq, mübtədə ilə xəbər arasında əvvəl vasitəsiz, sonra vasitəli tamamlıq işlənir.

Məsələn: Bu adam məni öz hərəkətlərinə alışdırırdı. O, dərs kitablarını mənə tapşırırdı.

Məntiqi vurğu bu sıranı dəyişməyə səbəb olduqda rema da dəyişmiş olur: Məsələn: O, mənə dərs kitablarını tapşırırdı.

Vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar xəbərlə inversiyaya uğrayaraq cümlə-nin sonuna keçdikdə məntiqi vurğu qəbul edərək rema vəzifəsini yerinə yetirir. Məsələn: Dünən yaxamın, atəyimim qızıllarını söküb vermişəm

kişiyə. (Ə. Haqverdiyev) Tezliklə zəhrimarin qayıdar özünə. (Ə. Haqverdiyev) Rəhm eylə bizə, kömək eylə bizə. (Ə. Haqverdiyev)

Bu cür hallarda məntiqi vurğu xəbərin üzərində də qala bilər: Ver mənim imarətlərimi. (Ə. Haqverdiyev)

Vurğu xəbərin üzərinə düşsə də, tamamilə xəbərin inversiyası ekspressiv-üslubi səciyyə daşıyır.

Zərflilər də xəbər zonasına aid olduğundan adətən mübtəda ilə xəbər arasında işlənir.

Məsələn: Dostum mülayim səslə dedi: (H. Mehdi) Məruzə gecə yarısı nadək davam edəcək. (Mir Cəlal) Oğlan ətrafına baxındı. (İ. Əfəndiyev) Camaat kluba toplaşmışdı. (Mir Cəlal) Mən çox utanırdım. (Mir Cəlal) Mən əllərimi görüşməyə, salamlamağa hazırladım. (Mir Cəlal)

Zaman və yer zərfliləri determinant rolunda çıxış etdikdə cümlənin əvvəlində işlənir.

Məsələn:

Vağzalda orkestr səsləndi. Sabah evdə olmayacağam.

Bu ümumi qayda aktualaşdırma ilə bağlı dəyişsə də bilər.

Məsələn: Orkestr vağzalda səsləndi. Evdə olmayacağam mən sabah.

Müxtəlif zərflilər birlikdə işləndikdə tərkiblərlə ifadə olunanlar cümlənin əvvəlində yerləşir. Bu hal dildə təbii yaranmışdır və başqa üzvlərin tərkib mühitinə düşməməsi üçündür.

Məsələn: Ağac çox uca olduğundan yerə tullandıqda, yəqin ki, ayının beli sınımışdı. (İ. Əfəndiyev) Bir neçə dəqiqə keçməmiş, qapı yavaşca açıldı.

Canlı və bəii dildə zərflilər inversiyaya uğrayaraq cümlənin sonuna keçdikdə aktualaşır.

Məsələn: Budur, mən 8 ildən artıqdır ki, getmişəm İrana. (Ə. Haqverdiyev) Gərək bu gün İmamverdinin qızı qayıtsın atasının evinə. (Ə. Haqverdiyev) Dustaq kimi qalmışam dörd divarın arasında. (Ə. Haqverdiyev)

Təyin cümlənin hansı üzvünə aid olursa, onun yanında-əvvəlində işlənir. Məsələn: Əkbərin canındakı qorxu daha da şiddətləndi. (Mir Cəlal) Nazik gövdəli uzun şam ağacları ətrafa məstedici ətir yayırdı. (H. Mehdi)

Canlı danışıq dilində bəzən təyinlə təyinlənən arasına başqa sözlər daxil ola bilər və bu cür hallarda fasilə, vurğu fikrin düzgün anlaşılmasına kömək edir. Məsələn:

Bu saat iki yüz iyirmi beş manat cibimdə pul, keyfim də gecələr ulduza hürür! (Ə. Haqverdiyev)-cümləsində iki yüz iyirmi beş manat sözləri cibimdə sözünə deyil, pul sözünə aiddir.

Ədəbi normalara uyğun olaraq, təyin təyinlənənlə, qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq təsirli feili xəbərlə, bir çox zərflik növləri (tərz, zaman, səbəb, dərəcə və s.) xəbərlə yanaşma əlaqəsində olur və aid olduğu üzvdən əvvəl işlənir.

Məsələn: Bürclər ucaltmışdılar, tağlı darvazalar hörmüşdülər, işıqsız zindanlar qurmuşdular. (F. Kərimzadə) Buludlara ilişib onları yun əlçimi kimi parçalayan qala da buz kimi soyuq idi. (F. Kərimzadə) İsmayıl əlini atan kimi qarı səssizcə açdı. (F. Kərimzadə)

Bu cür sıra normal sıradır və belə cümlələrdə tema və rema ardıcılığı da gözlənməmiş olur. Canlı danışmaq dilində, bədii dildə tərəflər inversiyaya uğradıqda, asılı tərəf əsas tərəfdən sonra işləndikdə cümlədə emosionallıq artmış olur.

Məsələn: Baxıb hünərinə saz tutanda mən, Açılır gül kimi camalın sənin. (S. Vurğun) Şeirimi gül kimi düz Səhər-axşam yaxana! (S. Vurğun)

Bu cür hallarda məntiqi vurğu xəbərin üzərinə düşür, rema-xəbər fikrin inkişafına kömək edir.

İdarə əlaqəli üzvlər inversiyaya uğrayaraq xəbərdən sonra işləndikdə emosionallıq, ifadəlilik güclənmiş olur, tamamlıq və zərflilər aktuallaşır. Məsələn: Asta-asta göz yaşın axdı Kürdə, Arazda. (S. Vurğun) Gün aşıqdır üzünə, Ay həsrətdir gözünə.

Yanaşma və idarə əlaqələrindən fərqli olaraq, uzlaşma əlaqəsində əsas tərəf-mübtədə asılı tərəfdən əvvəl işlənir və tema-rema ardıcılığına uyğun gəlir. Məsələn: Bir aya yaxın çəkən yağışlar bir gecə qara çevrildi (F. Kərimzadə) O, atdan düşdü. Xidmətçi atı çəkib apardı. (F. Kərimzadə)

Bu xüsusiyyət uzlaşma əlaqəli birləşmələrə də aiddir.

Məsələn: Mənim ən böyük, ən ətirli qızıl gülüm sənsən. (F. Kərimzadə) Cüneydin ölümünü onlar da yaddan çıxarmamışdılar. (F. Kərimzadə) Bu cür sıra obyektiv, neytral sıradır.

Mübtədə ilə xəbərin inversiyası cümlənin emosional təsirini artırır, nəticədə tema və rema da yerini dəyişir: xəbər tema, mübtədə rema kimi çıxış edir. Lakin məntiqi vurğu xəbərin (xəbər zonasının) rema funksiyasının mühafizəsinə səbəb ola bilər.

Məsələn: Sənmişən ömründə hiylə bilməyən? (S. Vurğun) Bəsti! Qələm çəkdik o günlərə biz. (S. Vurğun)

Bu cür hallarda tema-rema ardıcılığı pozulur, xəbər “yeni” ni bildirir, emosionallıq, məna fərqləndiricilik güclənir. Emosionallığın güclənməsi özünü uzlaşma əlaqəli birləşmələrin tərəflərinin inversiyasında da göstərir.

Məsələn: Gözümdə, canlanır xəyalın sənin, həyata başqadır sualın sənin! Şairə bənzəyir bu halın sənin! (S. Vurğun) İncisiya semantik və üslubi-ekspressiv əhəmiyyətə malikdir, obyektiv sıradakı neytrallığı aradan qaldırır, subyektiv münasibəti gücləndirir. Düz və əks sıra üslubi keyfiyyətin zəifliyi, güclülüyü ilə fərqlənir.

Əks sıra-inversiya nəticəsində tema və remanın hissələri qarışa bilər, biri digərinin içərisinə daxil olur.

Ədəbiyyat

1. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004.
2. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə, Bakı: Maarif, 1982.
3. Yunusov D., Khanbutayeva L. Comparative typology of the English and Azerbaijani languages. Bakı: Mutarjim, 2008.
4. Axundov A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi nəzəriyyəsi və metodları. Bakı: Maarif, 1979.
5. Hacıyeva A. Linqvistik tipologiyada tipoloji modifikasiya problemi. Bakı: Maarif, 1996.

Summary

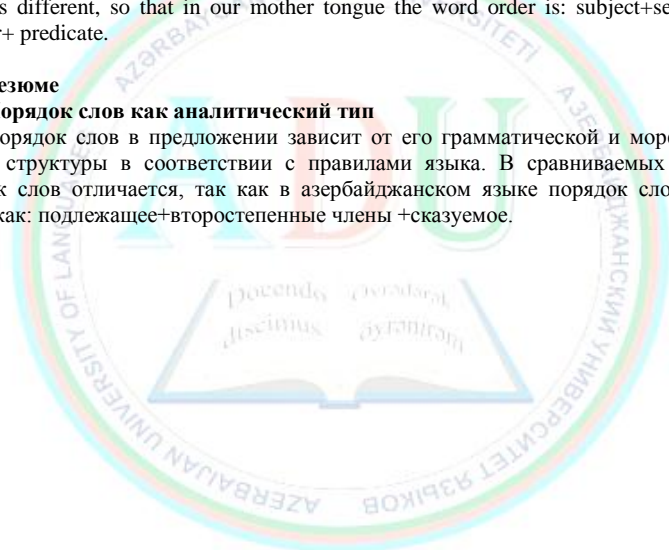
Word order as an analytical type

The order of words in a sentence depends on its grammatical and morphological structure in accordance with the rules of the language. In different languages the order of words is different, so that in our mother tongue the word order is: subject+secondary member+ predicate.

Резюме

Порядок слов как аналитический тип

Порядок слов в предложении зависит от его грамматической и морфологической структуры в соответствии с правилами языка. В сравниваемых языках порядок слов отличается, так как в азербайджанском языке порядок слов образуется как: подлежащее+второстепенные члены +сказуемое.

доц. Лала Гусейнова
АУЯ

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Ключевые слова: текст, художественное произведение, эстетическая информация, эмоциональное воздействие

Açar sözlər: mətn, bədii əsər, estetik məlumat, emosional təsir

Keywords: text, work of art, aesthetic information, emotional impact

Текст как продукт речемыслительной деятельности автора и материальной речемыслительной деятельности интерпретатора (читателя) – это, прежде всего особым образом представленное знание: вербализованное и фоновое. В тексте линейно упорядочена совокупность знаковых единиц разного объема и сложности, т.е. это материальное образование, состоящее из элементов членораздельной речи. Однако это в целом материальное образование несет в себе нечто нематериальное содержание (знание, событие). Более того, знание не всегда реализуется целиком вербальными средствами. Поскольку отправитель к получателю сообщения располагают и определенным объемом совместных знаний (фоновых), сообщение всегда оказывается формально фрагментарным, но фактически полным.

Как высшее коммуникативное целое текст является и закрытой и открытой системой. Закрытость текста в его сущностных признаках – ограниченности и законченности. Как некая объективная реальность текст существует в определенных параметрах вне сознания творящего и воспринимающего его субъекта. В этом смысле он представляет собой закрытую систему, для которой характерно состояние покоя. Однако этим понятие текст не исчерпывается. Текст актуализируется в сознании получателя и в процессе сотворчества. При освоении текста читателем объем информации, передаваемой им, постоянно изменяется. В этом смысле текст представляет собой открытую систему, для которой характерно состояние движения.

Открытость текста как особой знаковой системы определяется особенностями его восприятия. Текст есть единство системного и индивидуального. Системность текста отражает требование получателя к отправителю – моделирование текста по моделям, заданным языковым кодом. Индивидуальность текста есть результат бесконечной вариативности материальной формы, несущей художественный образ.

Углубление познания о тексте, подход к тексту с различных

точек зрения, естественно, приводит к появлению новых определений текста. Объект такой высокой сложности, как текст, может быть предметом различных подходов. Считаем, что наиболее приемлемым будет понятие текста, рассмотренное И.Р.Гальпериным, который дает следующее определение: «Текст – это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированные в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющих определенную целенаправленность и прагматическую установку» [2, с. 13].

Одним из видов текста является художественный. Каждое художественное произведение является результатом образного познания и отображения реальной действительности художником. Художественное литературное произведение обладает силой рационального и эмоционального воздействия на читателя благодаря индивидуально-образному изображению мира писателем. Изображая действительность, писатель неизбежно отражает свое видение мира, свое к нему отношение, сочетает правду и вымысел [1, с. 72]. Все это реализуется в тексте художественного произведения. «Каждый художественный текст, - пишет Г.В.Степанов, - передает такой смысл, который, по нашему мнению, не может быть выражен синонимичными высказываниями. Художественный смысл не может быть семантически представлен, независимо от данного языкового оформления. Изменение языкового оформления влечет за собой либо разрушение конкретного художественного смысла, либо создание нового» [3, с. 44].

Таким образом, отличительной чертой художественного текста является то, что он содержит не только семантическую, но и так называемую художественную или эстетическую информацию. Это художественная информация реализуется только в пределах индивидуальной художественной структуры, т.е. конкретного художественного текста. Носителями художественной информации в тексте могут быть любые его элементы.

В языке различаются элементы, имеющие семантическое значение, соотношенные с определенными объектами внеязыковой действительности, и элементы, имеющие лишь внутриязыковое, например, грамматическое значение (служебные слова). Различаются также структурно значимые элементы уровня языка и их варианты на уровне речи. В художественном тексте любые элементы, как уровни языка, так и уровни речи, являются структурно значимыми. Любые формальные элементы языка, включая графические средства, могут

приобретать самостоятельную значимость. И как те, так и другие могут являться в тексте носителями эстетической информации. Эмоциональным воздействием языковые элементы любого уровня обладают только в системе текста, в определенной текстовой структуре, где они выступают не изолированно, а во взаимодействии с другими языковыми элементами в определенном контексте, протяженность которого различна от микроконтекста словосочетания до целого текста. Иногда в понятии контекста необходимого для реализации художественного воздействия того или иного элемента, включаются и так называемые вне текстовые структуры.

Другой специфической чертой художественного текста как единицы эстетической коммуникации является его абсолютная антропоцентричность. Познание и отражение мира в произведении художественной литературы направлено в первую очередь на познание человека, а все изображаемые художественные события есть средство его всестороннего показа. Свои ценностные представления о человеке писатель как центральный субъект художественно-познавательной деятельности развивает прежде всего в системе образов создаваемых им действующих лиц. Читатель как завершающее звено духовно-практической деятельности по эстетическому овладению действительностью воспринимает эти образы и обогащает их субъективным смыслом в зависимости от собственных взаимоотношений с действительностью. Таким образом, категории автор-персонаж-читатель является смысловыми центрами антропометрической структуры литературного произведения.

Различные читатели извлекают из художественного текста неодинаковую по своему объему смысловую и эстетическую информацию. Восприятие художественной информации, а также интерпретация смысла произведения читателем зависят от его эрудиции, личных качеств и пристрастий. Чтение художественной литературы – процесс творческий, который идет от живого содержания конкретного, единичного и особенного персонажей к познанию их абстрактного, всеобщего, того, что составляет сущность человека и определяет его поведение, к познанию закономерностей социального порядка. По-разному воспринимаются и интерпретируются одни и те же произведения в различные эпохи: современниками писателя и последующими поколениями читателей. Это позволяет говорить о полисемантности художественного текста как об одном из его свойств. В ряде случаев полисемантность может быть результатом авторского замысла, автор представляет читателям возможность делать оценки и выводы. Однако любой художественный текст при всей полисемантности имеет свое инвариантное ядро, которое не допускает диаметрально

противоположных толкований. Художественному тексту в большинстве случаев присуща и полифункциональность. В нем может совмещаться несколько функций: эстетическая и философская.

Художественные тексты имеют свою типологию, ориентированную на родо-жанровые признаки. Художественный текст строится по законам ассоциативно-образного мышления, в нем жизненный материал преобразуется в своего рода маленькую вселенную, увиденную глазами данного автора. Поэтому в художественном тексте за изображенными картинами жизни всегда присутствует подтекстный, интерпретационный, функциональный план, вторичная действительность. Художественный текст строится на использовании образно-ассоциативных качеств речи. Образ здесь конечная цель творчества, а средства образности подчинены эстетическому идеалу художника. Для художественного текста важна образно-эмоциональная, неизбежно субъективная сущность фактов; форма для художественного текста сама по себе содержательна, она исключительна и оригинальна, в ней сущность художественности, так как избираемая автором форма жизнеподобия служит материалом для выражения иного содержания, например, описание пейзажа может оказаться ненужным само по себе, это лишь форма для передачи внутреннего состояния автора, персонажей. За счет этого иного содержания и создается вторичная действительность. Внутренний образный план четко передается через внешний предметный план. Так создается двуплановость и многоплановость текста. Поскольку в художественном тексте господствуют ассоциативные связи, то художественное слово оказывается практически понятийно неисчерпанным. Разные ассоциации вызывают разные наращения смысла. Даже одни и те же реалии предметного мира могут восприниматься разными художниками по-разному, вызывать разные ассоциации. Для художественного текста важен не столько предметно-понятийный мир, сколько представление-наглядный образ предмета, возникающий в памяти, в воображении. Именно представление-переходное звено между непосредственным восприятием и понятием.

Литература

1. Брандес М.П. Стилистика текста. Теоретический курс. М.: Прогресс, 2004
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Комкнига, 2007
3. Степанов Г.В. Несколько замечаний о специфике художественного текста // Лингвистика текста. Сборник научных трудов МГПИИЯ им. М.Тореза. М.: Просвещение, 1976

Xülasə

Bədii mətnin fərqləndirici əlamətləri

Bədii mətnin fərqləndirici əlaməti bundan ibarətdir ki, o təkcə semantik yox, həm də estetik məlumatı daşıyır. Bədii mətnin estetik kommunikasiyanın vahidi kimi başqa spesifik xüsusiyyəti onun tam antroposentrik olmasıdır. Bu o deməkdir ki, bədii əsərdə dünyanı dərk etməsi və əks etdirməsi birinci növbədə insanların tanınması və başa düşməsinə istiqamətləndirilir və bütün təsvir edən bədii hadisələr onların hərtərəfli göstərməsi üçün vasitə kimi çıxış edirlən. Müxtəlif dövrlərdə oxucuların eyni əsərlərin fərqli qəbul etməsi və şərhli polisemantikliyi mətnin xüsusiyyətlərindən birisi kimi hesab etməyə imkan yaradır.

Summary

Distinctive features of the work of art

Distinctive feature of the literary text is that it contains not only semantic, but also so called aesthetic information. Another specific feature of the text as the unit of the aesthetic communication is its absolute anthropocentric state: it means that in the work of art knowledge and reflection of the world is carried out in the direction of the study and understanding of the human beings and all depicted events are used to serve for their overall display. The readers' different perception and interpretation of the same texts in various epochs give the opportunity to consider polysemantic property of the literary text as one of its major features.

*Rəyçi: dos. İ.Hüseynova
ADU-nun İngilis dilinin üslubiyatı kafedrasının
09.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.10.2016

fil.f.d., dos. Şirməmməd Qulubəyli

squlubeyli@mail.ru

NDU

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASININ QALALARLA BAĞLI BİR BAYATI MÜSTƏVİSİNDƏ LİŊVİSTİK TƏHLİLİNƏ DAİR

Açar sözlər: mənsubiyyət funksional-semantik sahəsi, qala, bayatı, ifadə planı, morfoloji ifadə vasitəsi, sintaktik ifadə vasitəsi

Keywords: a functional-semantic field of possessiveness, a fortress, bayati, the plan of content, a morphological means of expression, a syntactic means of expression

Ключевые слова: функционально-семантическое поле принадлежности, крепость, баяты, план содержания, морфологический способ выражения, синтаксический способ выражения

Füsunkar təbiətə, sonsuz sərvətlərə malik olan yurdumuzu yadellilərdən qorumaq üçün xalqımız keşməkeşli tarixinin müxtəlif dövrlərində çoxlu qalalar inşa edib. Qədim Naxçıvan ərazisində də qalalar tikilib. Təsədüfi deyildir ki, “Naxçıvan Ensiklopediyası”nda on doqquz qala haqqında məlumat verilib: Babək qalası, Koroğlu qalası, Qazançı qalası, Sədərək qalası, Yaycı qalası və s. [1]. Vətən torpağının sipəri, düşmənlərə göz dağı olan qalalarımız, o cümlədən, Naxçıvan qalaları folklorumuzun müxtəlif janrlarında xalqımız tərəfindən sonsuz qürur və məhəbbətlə vəsf olunmuşdur. Bu cəhət son dərəcə sadə, yığcam, az sözlə dərin, poetik mənə ifadə edən [2, s.3] lakonik janr olan bayatılarımıza da xasdır. Qalalarla bağlı iki bayatını nəzərdən keçirək:

Eləmi, oda qala, Yar bağrım oda qala. Bu qala mənimkidi, Qoymaram yada qala [3, s. 55].	Bu qala, qanı qala, Oxlu, kamannı qala, Dibi quşqonmaz dağlar, Başı dumannı qala [3, s.655].
--	---

Bu qala, daşdı qala, Çınqılı, daşdı qala. Qorxuram, qərib öləm, Yar gözü yaşdı qala [4s. 15].	Qala bizim olaydı, Daşı qızıl olaydı, Yara qonaq gedəndə, Gecə uzun olaydı [4, s. 119].
--	--

Bu məqalədə biz ancaq aşağıdakı bayatıdan faktik dil materialı kimi istifadə edəcəyik:

Bu qala, bizim qala,
Həmişə bizim qala.

Tikmədim özüm qalam,
Tikdim ki, izim qala.

Türk dillərinin spesifik xüsusiyyətlərindən hesab olunan mənsubiyyət anlayışı [5,s. 13] sahib və mənsub əşyalar arasında geniş mənada atributiv əlaqənin ifadəsinə xidmət edən bir kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Sahiblik və mənsubluq məzmunu ilə bərabər ailəvi, hüquqi, ictimai və sairə münasibətlərin də ifadəsinə xidmət edən bu anlayış [6,s. 40] türk dillərində, bəzi türk dillərinə dair son tədqiqatlar müstəsna olmaqla, bir qayda olaraq, qrammatik (morfoloji) kateqoriya kimi araşdırılmışdır. Lakin əksər tədqiqatlarda bu anlayışın müxtəlif dil səviyyələrinə mənsub olan ifadə vasitələrindən bəhs olunmuşdur.

Məsələn, Muxtar Hüseynzadə bu kateqoriyadan morfolji kateqoriya kimi bəhs etsə də, bu anlayışın həm morfoloji, həm də sintaktik- morfoloji üsullarla ifadə olunduğunu göstərmişdir [6,s.40]. Ana dilimizdə mənsubiyyət anlayışını təyin edən və təyin olunan, yaxud sahib və mənsub əşyalar arasında mənsubiyyətin və ya digər əlaqələrin ifadəsi kimi şərh edən M. Şirəliyev də bu kateqoriyanın üç ifadə vasitəsinə aid olan dil materialından istifadə etmişdir: sintetik, sintetik-analitik, analitik [7,s. 49 – 50].

Azərbaycan Elmlər Akademiyasının 1980-ci ildə nəşr etdiyi “Müasir Azərbaycan dili”nin ikinci hissəsində də mənsubiyyət kateqoriyasının iki ifadə vasitəsindən bəhs edilmişdir: morfoloji (məsələn: anam) və morfoloji – sintaktik (məsələn: mənim atam) [8,s.34 – 37].

Mənsubiyyət anlayışını sahib tərəflə geniş mənada mənsub əşya arasındakı münasibət əsasında formalaşan ümumi qrammatik kateqoriya hesab edən Buludxan Xəlilov bu kateqoriyanın morfoloji və sintaktik ifadə üsullarını, bu üsulların işlənmə məqamlarını göstərmişdir [9,s. 204 – 209].

Mənsubiyyət kateqoriyasını hər hansı bir şəxs, əşyanın və ya hadisənin digər bir şəxsə, əşyaya və hadisəyə münasibətini bildirən bir kateqoriya kimi səciyyələndirən Zərifə Budaqova bu linqvistik mikrostrukturun üç ifadə vasitəsi olması fikri ilə razılaşmışdır: morfoloji, morfoloji-sintaktik, sintaktik [10, s.56-57]. Analoji fikirlər digər mənbələrdə də öz əksini tapıb.

Müasir Azərbaycan dilində ismin mənsubiyyət kateqoriyasının dilin müxtəlif səviyyələrinə aid olan vasitələrlə ifadə olunması fikrinə ümumi dilçiliyə aid əsərlərdə də rast gəlirik. İstər Nəsir Məmmədov və Ağamusa Axundovun müəllifləri olduğu, istərsə də Adil Babayevin “Dilçiliyə giriş” kitablarında dolayısı ilə mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji və sintaktik ifadə üsullarından bəhs olunmuşdur [11, s.191 – 192; 12, s.384 – 385].

Türkologiyaya aid əsərlərdə də mənsubiyyət kateqoriyasının müxtəlif səviyyəli vasitələrlə ifadə olunması fikri öz əksini tapıb. Fərhad Zeynalovun fikrincə, oğuz dillərində mənsubluq, aidlik analitik yolla da, [13, s.160], kazan-tatar dilində isə sintetik (kitabım), analitik-sintetik (minem kitabım) və hətta analitik (minem kitab) üsulla ifadə oluna bilir [13, s.217].

Boris Serebrennikov və Ninel Hacıyevaya da yiyəlik əvəzliliklərinin istifadəsi zamanı mənsubiyyət şəkilçilərinin müəyyən dərəcədə artıq olması fikrini təsdiqləməklə əslində bu kateqoriyanın morfoloji və sintaktik ifadə üsullarının mövcudluğunu təsdiqləmişlər [14, s.128 - 129].

Mənsubiyyət anlayışının ifadə planına müxtəlif dil səviyyələrinə məxsus komponentlərin daxil olması fikri Buludxan Xəlilovun “Türkologiyaya giriş” adlı dərslində də açıq-aydın təsdiqləmişdir: “Müasir türk dillərində mənsubiyyət kateqoriyası morfolji (məs.: atamız), sintaktik – morfoloji (məs.: bizim atamız), sintaktik yolla (məs.: bizim ata) yaranır” [15, s. 191].

Beləliklə, Azərbaycan dilində mənsubiyyət anlayışının müxtəlif ifadə vasitələrinə malik olması özünü o qədər açıq-aydın şəkildə göstərir ki, bu xüsusiyyətin tədqiqatçılar tərəfindən vurğulanmaması mümkün deyil. Lakin mənsubiyyət morfoloji kateqoriya kimi nəzərdən keçirilərsə, Yusif Seyidovun göstərdiyi kimi, ancaq morfoloji ifadə vasitəsi araşdırma obyektli olmalıdır [16, s.264]. Bununla belə, qeyri-morfoloji ifadə vasitələri ilə mənsubiyyət anlayışının məzmun komponenti elə açıq-aydın ifadə olunur ki, onlardan bəhs olunmadığı təqdirdə mənsubiyyət kateqoriyasının məzmun planı tam əhatə oluna bilməz. Başqa sözlə, mənsubiyyət anlayışının qrammatik kateqoriya çərçivəsində araşdırılması nə onun məzmun, nə də ifadə planını əhatə edə bilmir. Bu vəziyyət dilçiləri hər hansı linqvistik kateqoriyanın həm məzmun, həm də ifadə məzmununu əhatə edə bilən yeni nəzəriyyələrdən, o cümlədən sahə nəzəriyyəsinə linqvistik tədqiqatlarda istifadəyə vadar etmişdir. “Funksional-semantik sahə” termini başlıca olaraq sahələr arası linqvistik hadisə kimi, daha doğrusu, semantik funksiyaların ümumiliyi əsasında birləşmiş müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin (morfoloji, sintaktik, leksik, söz yaradıcılığı, frazeoloji) məcmüsü kimi başa düşülür. Bu məqalədə mənsubiyyət anlayışı funksional-semantik sahə kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Bu dilçilik sahəsinin ifadə planının əsas komponentləri aşağıdakılardır:

1) morfoloji ifadə üsulu, yəni bu linqvistik mikrostrukturun bilavasitə mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə reallaşması. Qeyd edək ki, bu ifadə vasitəsi həm də morfoloji mənsubiyyət kateqoriyasının yeganə ifadə vasitəsidir. Başqa sözlə, bu ifadə vasitəsi həm morfoloji mənsubiyyət kateqoriyasının, həm də mənsubiyyət funksional-semantik sahəsinin ifadə vasitəsidir. Deməli, bu anlayışın sahə nəzəriyyəsi müstəvisində ifadəsi zamanı morfoloji kateqoriya daha geniş anlayış olan funksional-semantik sahənin ifadə planının komponentlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir. Ana dilimizdə mənsubiyyət kateqoriyası birinci şəxsin təkində - m, - im, - im,- um,- üm, cəmində - mız, - miz, - muz, - müz; - imız, - imiz, - umuz, - ümüz şəkilçiləri, ikinci şəxsin təkində - n, - in, - un, - ün, cəmində - nız, - niz, - nuz, - nüz; - inız, - iniz, - unuz, - ünüz şəkilçiləri, üçüncü şəxsin təkində və

cəmində - s1, - si, - su, - sü; - 1, - i, - u, - ü şəkilçiləri vasitəsilə ifadə olunur.

Bu ifadə üsulunda həm sahib şəxs, həm də mənsub əşya bir sözlə ifadə olunur. Mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji yolla ifadə üsulu yuxarıda qeyd etdiyimiz bayatıda aşağıdakı cümlədə öz əksini tapıb: Tikdim ki, izim qala.

Yuxarıdakı misalda “iz” sözünə artırılan “im” mənsubiyyət şəkilçisi vasitəsilə təkcə mənsub əşya deyil, həm də sahib şəxs öz əksin tapıb: mənim.

Mənsubiyyət şəkilçiləri təkcə isimlərə deyil, substantivləşən digər nitq hissələrinə də artırılır. Məsələn: Həmişə bizim qala.

Mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri qayıdış əvəzliliklərinə də artırılır. Məsələn: Tikmədim özüm qalam.

Mənsubiyyət funksional-semantik sahəsinin ikinci ifadə vasitəsi morfoloji-sintaktik üsuldur. Bu üsulla ifadə olunan mənsubiyyət anlayışının iki tərəfi olur. Tərəflərdən biri sahib şəxsi, ikinci tərəf isə mənsub əşyanı bildirir. Başqa sözlə, bu ifadə üsulunda əsas rolu mənsubiyyət şəkilçiləri oynayır, lakin birinci komponent kimi işlənən yiyəlik hal şəkilçili şəxs əvəzlilikləri və ya digər substantivləşən sözlər mənsubiyyətin invariant mənasının daha güclü ifadəsinə xidmət edir. Məsələn: mənim kitabım.

Bu ifadə üsulu yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz bayatıda öz əksini aşağıdakı kimi tapıb: Bu qala, bizim qala.

Misaldan görüldüyü kimi, bu bayatıda ikinci komponentin şəkilçisi ixtisar olunub. Bu variantın işlənməsi poeziyada və şifahi nitqdə geniş yayılıb. Poeziyada ixtisar bir çox hallarda məhz heca vəzninin tələbləri ilə bağlı olur. Bəzi dilçilər bu işlənmə məqamını sintaktik ifadə üsulu hesab edir [9, s.210]. Yəni ikinci tərəfdə mənsubiyyət şəkilçisinin ixtisar olunduğu hallar sintaktik ifadə vasitəsi hesab olunur

Ədəbiyyat

1. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, 598 s.
2. Bayatılar. Bakı, Yazıçı, 1985, 199 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab. Göyçə folkloru. Bakı, Səda, 2000. 786 s.
4. Azərbaycan bayatıları. Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2004, 304 s.
5. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə. Morfologiya. Bakı, Elm, 1986, 134 s.
6. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 280 s.
7. Грамматика Азербайджанского языка (фонетика, морфология, синтаксис). Баку, Elm, 1971, 413 с.
8. Müasir Azərbaycan dili. II cild. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 512 s.
9. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə. Bakı: Elm, 2007, 280 s.
10. Зарифа Будагова. Азербайджанский язык. Баку: Элм, 1982, 140 с.

11. N. Məmmədov, A. Axundov. Dilçiliyə giriş. II nəşri. Bakı: Maarif, 1980, 316 s.
12. Adil Babayev. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004, 512 s.
13. Zeynalov F. R. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981, 348 s.
14. B. A. Serebrennikov, N. Z. Hacıyeva. Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 381 s.
15. Xəlilov Buludxan. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006, 348 s.
16. Yusif Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya (nəzəri kurs, ikinci nəşri). Bakı: Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 2002, 371 s.

Summary

On the linguistic analysis of the category of possessiveness in modern Azerbaijani on the basis of bayati connected with fortresses

This article deals with the category of possessiveness in modern Azerbaijani on the basis of bayati connected with fortresses. Here the notion of possessiveness is looked through as a functional semantic-field, i.e. not only the morphological, but the other means of expression of the notion of possessiveness have been dealt with in a nutshell.

The author has shown on the factual linguistic material that different means of expression belonging to different linguistic levels (morphological, syntactical, morphological-syntactical) have found their reflection in a bayati about the Azerbaijani fortresses. In general, this notion shows that the notion of possessiveness is widely spread in modern Azerbaijani.

Резюме

О лингвистическом анализе категории принадлежности в современном азербайджанском языке на основе одного байаты связанного с крепостями.

Статья посвящена анализу категории принадлежности в современном азербайджанском языке на основе одного байаты связанного с крепостями. Здесь понятие принадлежности рассматривается как функционально-семантическое поле, т. е. не только морфологический, но и другие способы выражения становятся объектом исследования.

Автор показал на основе фактического лингвистического материала, что разные средства выражения, которые принадлежат разным языковым уровням (морфологическое, синтаксическое, морфологическо-синтаксическое) представляются в одном баяты. Вообще говоря, этот факт показывает, что понятие принадлежности широко употребляется в современном азербайджанском языке.

*Rəyçi: fil.f.d.C.Quliyeva
NDU-nun Beynəlxalq münasibətlər və xarici dillər fakültəsinin
"İngilis dili və tərcümə" kafedrasının
10.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.10.2016

f.f.d., dos. Aytən Bayramova
ADU

MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI İLƏ BAĞLI BƏZİ ZİDDİYYƏTLİ MƏQAMLAR HAQQINDA

Açar sözlər: kateqoriya, ziddiyyətli, söz, əşya, isim, forma, məna

Keywords: category, controversial, word, thing, noun, form, meaning

Ключевые слова: категория, противоречивый, слово, вещь, существительное, форма, смысл

Mənsubiyyət kateqoriyasının tərifinə, onun izahına tədqiqatçılar müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Bu problemə aid tədqiqatlarda “mənsubiyyət”, “morfoloji kateqoriya”, “sintaktik kateqoriya”, “mənsubiyyət funksional-semantik sahəsi” kimi anlayışların bir-birinə qarışdırılması, eyniləşdirilməsi faktları vardır. M.Hüseynzadə yazır: “Mənsubiyyət kateqoriyası iki söz sırasında atributiv əlaqəni bildirir. Bu kateqoriyanın məzmununda anlayışın tərkibi dərk edilir; yəni mənsubiyyət kateqoriyası şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan sahib anlayışı və isimlə ifadə olunan mənsub əşya anlayışından ibarət olur» [1, s.47]. Müəllif kateqoriyanı iki söz arasında əlaqə zəminində təyin etməyə çalışır. Mənsubiyyət kateqoriyasında iki sözlün, iki tərəfin mövcudluğu fikrini H.Bayramov da qeyd edərək onu belə təyin edir: «Əşyanın, hadisənin qrammatik şəxslərdən birinə aid olmasını bildirən qrammatik əlaqələr məcmuyuna mənsubiyyət kateqoriyası deyilir. Mənsubiyyət əlaqəsinin iki tərəfi vardır: birinci tərəf şəxs əvəzliliklərindən, ikinci tərəf isə bu və ya digər şəxsi, əşyanı və s. bildirən sözlərdən biri və ya bir neçəsi ilə ifadə edilir. Birinci tərəf sahib şəxs, ikinci tərəf isə mənsub əşya (şəxs, hadisə və s.) adlanır» [2, s.31].

N.Məmmədov və A.Axundov mənsubiyyət kateqoriyasında sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı əlaqənin ifadə olmasını, bütün dünya dillərində mənsubiyyət anlayışının mövcudluğunu və bunun müxtəlif formalarda verilməsini qeyd edirlər [3, s.191].

Mənsubiyyət anlayışı və mənsubiyyət kateqoriyası fərqli anlayışlardır. Rus dilində və ya ingilis dilində mənsubiyyət kateqoriyası yoxdur. Çünki morfoloji səviyyədə söz artırılmaqla mənsubiyyəti ifadə edən qrammatik vasitələr mövcud deyildir. Bu iki dildə yiyəlik əvəzlilikləri vardır və bunlar dilin lüğət fonduna ayrıca, daha doğrusu, müstəqil sözlər kimi daxil edirlər. Bu dillərdə yiyəlik hal da mənsubluq ifadə etmək üçün istifadə edilir.

İ.Hacıyev mənsubiyyət kateqoriyasının yaranması üsulları ilə bağlı türkologiyada müxtəlif fikirlərin olmasını qeyd etmişdir. O, mənsubiyyətin

ifadə olunması üçün morfoloji-sintaktik və morfoloji üsullardan istifadə olunduğunu göstərir. İ.Hacıyev morfoloji üsulla əmələ gələn mənsubiyyət kateqoriyası vahidlərinə mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etmiş sözləri aid edir. Məsələn, atam, anası, məktəblərimiz və s. Onun fikrinə görə, «morfoloji-sintaktik üsulla ifadə olunan mənsubiyyət kateqoriyasının iki tərəfi vardır: birinci tərəf, ikinci tərəf. Birinci tərəf sahib şəxs, ikinci tərəf isə mənsub şəxs və ya əşyadan ibarətdir». İ.Hacıyev bizim məsələlər, bizim yerlər, sizin Nərimanov tipli birləşmələri də mənsubiyyət kateqoriyasına aid edərək göstərir ki, bu birləşmələrin hər birində mənsubiyyət məzmunu vardır. Onlara mənsubiyyət birləşmələri kimi baxmaq olar. Lakin bu birləşmələrdə mənsubiyyət kateqoriyasına aid olan sözlər yoxdur [4, s.35]. Göründüyü kimi, müəllifin fikirlərində ziddiyyət vardır. Yəni mənsubiyyət kateqoriyası bu kateqoriyanın şəkilçiləri olmadan da düzəlir. Onu da qeyd edək ki, İ.Hacıyev belə hesab edir ki, mənsubiyyət anlayışının yaranması üçün həmişə iki sözün bir tərkib şəklində işlənməsi vacib deyildir. Morfoloji-sintaktik üsulla ifadə olunan mənsubiyyət kateqoriyasının iki tərəfi vardır: birinci tərəf, ikinci tərəf. Birinci tərəf sahib şəxs, ikinci tərəf isə mənsub şəxs və ya əşyadan ibarət olur [4, s.35].

İ.Hacıyevə aid olan «Mənsubiyyət kateqoriyası əsasən iki söz arasındakı müəyyən münasibəti bildirir. Bu kateqoriya öz semantikasına görə iki sözdən, yəni sahib şəxs və hər üç şəxsdən birinə aid mənsub şəxs və ya əşyadan ibarət olur» fikrini və yuxarıda verilmiş bir sıra digər fikirlərini S.Xudiyeva misallar istisna olmaqla, demək olar ki, eynilə təkrarlamışdır. Mənsubiyyətə görə dəyişmə şəxslərlə şəxslər, şəxslərlə əşyalar, əşyalarla əşyalar arasında ola bilər. I və II şəxslərə aid mənsubiyyət şəkilçisi yalnız şəxs və əşyanın insana mənsubluğunu bildirir. Məsələn, mənim dostum, sənin dərdin, mənim evim və s. III şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim isə həm insana, həm də cansız əşyaya aid ola bilər. Məsələn, evin pəncərəsi, atın ayağı və s. - fikrini irəli sürən S.Xudiyeva yazır: «Mənsubiyyət kateqoriyası, əsasən, iki söz arasındakı münasibəti bildirir. Bu kateqoriya öz semantikasına görə iki sözdən, yəni sahib şəxs və hər üç şəxsdən birinə aid mənsub şəxs və ya əşyadan ibarət olur. Lakin iki söz bir tərkibdə işlənməklə yanaşı, mənsub əşya bir sözlə də ifadə oluna bilər. Beləliklə, mənsubiyyət kateqoriyasının iki tərəfi vardır: birinci tərəf, ikinci tərəf. Birinci tərəf, əsasən, sahib şəxsdən, ikinci tərəf mənsub əşyadan ibarət olur. Məsələn: Mənim öz istəyim, mənim öz kamım - Sənin öz istəyin, sənin öz kamın» [5, s.139].

N.Məmmədovun mənsubiyyət kateqoriyasına verdiyi tərifdə «qrammatik əlaqələr məcmusu» kimi qeyri-müəyyən ifadədən istifadə olunsa da, diqqəti cəlb edir. «Əşyanın müəyyən şəxsə aid olması ilə sahiblik məzmununun bir sözdə (morfoloji yolla) ifadə olunması mənsubiyyət kateqoriyası əmələ gətirir» [6, s.221]. Bu tərifdə mənsubiyyət kateqoriyasının dildə

mövcudluğunu bir sözdə eyni semantika üzrə morfoloji yolla dəyişmənin yaradılması ilə şərtləndirir. Deməli, sözün sıfır şəkilçili forması ilə müvafiq kateqoriyanı əmələ gətirən morfoloji qrammatik vasitənin, qeyd olunan halda şəkilçini qəbul etmiş sözforma ilə paradiqma yaratması morfoloji qrammatik kateqoriya üçün vacib şərt sayılır. N.Məmmədov bu tərifdə dildə mövcud olan mənsubiyyət kateqoriyasının iki tərəfinin olması müddəasını irəli sürür. Fikrimizcə, bu düzgün mövqedir. Onu da qeyd edək ki, N.Məmmədovun istinad edilmiş əsərdən 9 il sonra A.Axundovla birgə yazdığı kitabda «Mənsubiyyət kateqoriyası həmişə iki ünsürdən (mənsub əşya və sahib şəxsədən) ibarət olur» müddəası qeyd olunmuşdur. Həmin fikrin təsdiqi məqsədilə verilmiş misallar bir sözformadan ibarətdir. Məsələn, kitabım, kitablarım, kitablarımız və s. [3, s.192].

Y.Seyidov mənsubiyyət kateqoriyasının əsas qrammatik xüsusiyyətini sözün şəkilçilərin köməyi ilə özündən kənarında olan şəxsi və kəmiyyəti də göstərməsi ilə əlaqələndirir. O, bu kateqoriyada olan sözün ifadə etdiyi məfhumun hansı şəxsə aid olduğunu bildirməsini, yalnız mənsubiyyət məzmunu yaratmasını qeyd etmişdir [7, s.260-261]. Mənsubiyyət kateqoriyası həmişə sahiblik, əşyanın mütləq yalnız müəyyən şəxsə aidliyini bildirmir. Bəzi hallarda müəyyən münasibətlə bağlılığın ifadəsi üçün işlənir. Bu hal mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözün obyekt deyil, subyekt, ümumi səciyyəli, daha doğrusu, bir və ya bir neçə şəxsə aidliyi mümkün olmayan obyekt adlandırması zamanı üzə çıxır: bacım, səməm, şagirdim, aspirantım, okeanım, şəhərim, vətənim, yurdum və s. Buna baxmayaraq, mənsubiyyət kateqoriyasının yaratdığı əsas məzmun subyektin və ya obyektin müəyyən şəxsə aidliyidir. Söz mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etdikdə, onun ifadə etdiyi məfhumun hansı şəxsə aidliyi aydınlaşır: mənim bağım, sənin məşin, onun işi, bizim vətənimiz, sizin gülünüz, onların həyatı və s.

Y.Seyidovun mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözün həm də kəmiyyət bildirməsi fikri mübahisə doğurur. Mənsubiyyət şəkilçisi birinci və ikinci şəxsin təki və ya cəmi haqqında informasiya daşıyır. Lakin bu kəmiyyəti bildirmək kimi qəbul oluna bilməz. Mənsubiyyət şəkilçisində şəxsi bildirmək xüsusiyyəti vardır. Lakin bu xüsusiyyətdə, yəni şəxsi kəmiyyətə görə ayırmada natamamlıq özünü göstərir. Üçüncü şəxsin təki və cəmi eyni şəkilçilərlə əmələ gəldiyindən bu şəxsin kəmiyyətə görə fərqləndirilməsi mümkün olmur. Deməli, mənsubiyyət kateqoriyasında şəxslərin təki tam, cəmi isə qismən ifadəsini tapır. Kəmiyyət münasibəti mənsub əşyaya aid deyildir. Mənsub əşyanın kəmiyyət xüsusiyyəti kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri ilə əldə olunur və həmin şəkilçilər mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisindən əvvəl sözə artırılır.

“Tayfanın bütün xanımları kimi, alnuna qızıl papaqqabaqlığı, boy-nuna qızıl boyunbağı, belinə qəzəl kəmər vuran Hacı Hasanqulu qızı Güləndam xanım hətta, koftasının ətəklərinə, hөрüklərinə vurduğu saçbağ-

larına da qızıl pullar düzdürmüşdü, Hacınin istəkli gəlinləri Suğra ilə Ulduz balduzlarının xətrini həqiqətən, çox istəyirdilər” [8, s.145]. “Məsməxanım həmin qərib yay gecəsi əllərini yelləyə-yelləyə öz ulduzunu bərkdən səsləmək istədi. Sonra da Məmmədağanın cavabını gözləmədən əyilib səndəllərini ayağından çıxartdı... Məmmədağa çəkmələrinin içinə narın qum dola-dola bu cadugər qızın ardınca addımlayırdı və o, səndəllərini əlində tutub iti-iti gedən bu ayaqyalın gözən ardınca lap dünyanın axırına kimi beləcə addımlayırdı” [9, s.63-67].

Mənsubiyyət kateqoriyasının müxtəlif üsullarla əmələ gəlməsi haqqında fikirlər vardır. Məsələn, M.Ş.Şirəliyev mənsubiyyət kateqoriyasının üç üsulla -sintetik, sintetik-analitik və analitik üsulla yarandığını söyləmişdir [10, s.49-60]. Qeyd olunduğu kimi, H.Bayramov da mənsubiyyət kateqoriyasına ikitərəfli birləşmə saymışdır. Müəllifin bu fikri onun daha əvvəl qələmə aldığı əsərdə də səslənmişdir [11, s.58-69]. Deməli, o, mənsubiyyət kateqoriyasının sintaktik üsulla əmələ gəlməsini qəbul etmişdir.

Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz cümlə tərkibində işləndikdə onun əlaqələndiyi söz əvəzlik deyil, başqa nitq hissəsi ola bilər. Nəticədə söz birləşməsi və cümlədə mənsubluq, aidlik məzmunu daha da dəqiqləşir.

«Elin qınağı Göytəpə sakini üçün ən ağır tənbeh, ən dözülməz cəzadır, Bu qınağa Cahandar ağa çox sevdiyi bacısını da, sağ əli hesab etdiyi Qəməri də qurban edir, fikirlərini, daxili düşüncəsini həmişə ona doğru calayır [12, s.173].

«Elə onu kəndə aparən nökərin özünün bu işi bilməsi rüsvayçılıq deyildimi?» (Şıxlı I. Dəli Kür)

Mənsubiyyət kateqoriyası qrammatik şəkilçilərin sözə artırılması ilə əmələ gəlir. Bu şəkilçilərin şəxs əvəzliliklərindən əmələ gəlməsi şübhə doğurmur. Üçüncü şəxsin təki və cəmi eyni şəkilçilərlə əmələ gəlir. Ona görə də üçüncü şəxsin cəmi əlaqədə olan sözə əsasən müəyyənləşir. Mənsubiyyət şəkilçiləri şəxsə və kəmiyyətə görə (I və II şəxs) fərqlənir. Azərbaycan dilindəki mənsubiyyət şəkilçiləri bunlardır:

I şəxs tək: -im, -im, -um, -üm, -m; cəm:- imız, -imiz, -umuz, -ümüz, -mız, -miz, -muz, -müz

II şəxs tək: -in, -in, -un, -ün, -n; cəm: -ınız, -iniz, -unuz, -ünüz, -nız, -niz, -nuz, -nüz

III şəxs, tək və cəm: -ı, -i, -u, -ü; -sı, -si, -su, -sü.

Mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçisi qəbul etmiş söz əşyanın, obyektin və ya subyektin hansı şəxsə aidliyini göstərir. Ona görə də birinci tərəfin buraxılması mümkün olur.

«Bu gecə səbrimi kəsən küləvin

Səsində o qızın naz havası var» [13, s.84].

Üçüncü şəxsin təki və cəmində mənsubiyyət şəkilçiləri eyni olduğundan cümlədə işlənməsi lazım gəlir. Əgər kontekstdə əvvəl üçüncü şəxsin

təki və ya cəmi haqqında informasiya verilirə, bu zaman şəxs əvəzliyi buraxılır. Bədii əsərlərdə kontekstdə şəxs haqqında əvvəl məlumat verildikdə həmin şəxsin, əşyanın, obyektin adını buraxmaq olur.

«Atam deyərdi ki, İlyas müəllim övladları üçün həm ata oldu, həm də ana. Gənc yaşlarından ömrünü övladlarının tərbiyəsinə və bədii yaradıcılığa həsr etdi, Qürurlu bir şəxsiyyət və görkəmli sənətkar olaraq, sağlığında öz heykəlini Azərbaycan xalqının qəlbində ucaltdı, ədəbiyyat tariximizdə əbədi yerini tutdu» [14, s.19].

Bu kontekstin birinci cümləsində işlənmiş «İlyas müəllim» söz birləşməsi sonrakı cümlələrdə buraxılmışdır. Mənsubluğun III şəxsin təkində ifadəsi mənsub olanın «İlyas müəllim»ə aidliyi kontekstə görə aydınlaşır.

Azərbaycan dilində üçüncü şəxsə aid mənsubiyyət şəkilçisinin eyni sözə iki dəfə əlavə olunması hadisəsi müşahidə olunur. Bu, pleonazm hadisəsidir. Eyni kateqoriyaya məxsus şəkilçinin ikiqat işlənməsi normadan kənara çıxır və nitqə görə yaranan bu artıqlıq danışıq dilinin təsiri nəticəsində meydana çıxmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ikiqat mənsubiyyət şəkilçisinin üçüncü şəxs üzrə yalnız müəyyən sözlərə (birisi, kimisi, çoxusu, səhərisi, sabahısı, cəmisi) müşahidə olunur. Ç.Hüseynzadə ikiqat mənsubiyyət şəkilçisi ilə bağlı normalılığı nəzərdən keçirmişdir. Onun fikrinə görə, ikiqat şəkilçinin söz tərkibində işlənməsinin dilin tarixi təkamülü ilə bağlı əsl səbəblərini axtarıb tapmaqdan əvvəl, hansı variantın normaya uyğun olması barədə fikir söyləmək tədqiqatçını yanlışlığa gətirib çıxarır» [15, s.111-112]. Dildə mənsubiyyət kateqoriyasının mövcudluq şərti bir sözün qrammatik vasitə ilə dəyişib mənsubluq semantikasını yaratmasıdır. Y.Seyidov yazır: Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyası vahid söz üzərində morfoloji əməliyyat aparmaqla əmələ gələn, şəxs və kəmiyyət görə silsilələnən morfoloji kateqoriyadır [7, s.266].

Beləliklə, dildə mənsubiyyət kateqoriyası və mənsubiyyət anlayışları fərqli hadisələrdir. Ona görə də mənsubluğun ifadə üsullarında da fərqlilik yaranır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1973, s.358.
2. Bayramov H. Mənsubiyyət kateqoriyası// Azərbaycan dilinin qrammatikası, I h., Bakı, EA nəşri, 1960.
3. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, Maarif, 1980, s. 315 .
4. Hacıyev I.Z. Mənsubiyyət kateqoriyası// Müasir Azərbaycan dili, II h. Bakı, Elm, 1980, s.31-48.
5. Xudiyeva S. Azərbaycan dilində mənsubiyyət kateqoriyasının formalaşması və bu prosesdə əvəzliliklərin rolu// Filologiya məsələləri. Bakı, AMEA Əlyazmalar İnstitutu nəşri, 2013, № 8, s. 137-144.
6. Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, 1971.
7. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı. BU nəşri, 2002, s.371 .
8. Xudaverdiyeva T. Başçı// "Azərbaycan" jurnalı, Bakı, 2014, N 5, s. 145-162.

9. Elçin. Bir görüşün tarixçəsi. Bakı, Azərbaycan, 1977, s. 338 .
10. Грамматика азербайджанского языка, Баку, Элм, 1971.
11. Bayramov I.A. Müasir Azərbaycan dilində isim//Nizami adına ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri. Bakı, EA nəşri, 1957, s.58-69.
12. Mustafayeva A. Azərbaycan romanında insan və cəmiyyət// “Azərbaycan” jurnalı, 2014, № 5, s. 170- 177.
13. Xramçaylı V. Şairin kitabı. Bakı, Araz, 2008, s.232.
14. Vəfa Xanoğlu. Mənəviyyat və mentalitet//“Azərbaycan” jurnalı, 2014, № 5, s. 15-23.
15. Hüseynzadə Ç. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, Nurlan, 2004.

Summary

About some controversial issues of the category of case

The article investigates some of the controversial issues concerning the category of case. The author refers to the opinions of the linguists such as A.Akhundov, H.Bayramov, Y.Seyidov about possession. The paper underlines that linguists have different viewpoints about the category of case. Analyzing the definitions given by different linguists, the author states her own ideas about the same problem. Also, the ways of expressing the above-mentioned category have been investigated by the author. Moreover, it is noted in the paper that the notions of category of case and possession are different in the language.

Резюме

О противоречивых вопросах касательно категории падежа

В данной работе исследуются некоторые из противоречивых вопросов, касающихся категории падежа. Автор ссылается на мнения таких лингвистов как А.Ахундова, Г.Байрамова, Ю.Сеидова и т.д. о падеже. В статье подчеркивается, что лингвисты имеют разные точки зрения о данной категории. Проанализировав исследования, проведенные разными учеными, автор показывает свое отношение к этой проблеме. Способы выражения категории падежа были также рассмотрены автором. Более того, в данной работе утверждается, что понятия категория падежа и принадлежности отличаются в языке.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. L. Cəfərova
ADU-nun Təlimdə innovasiyalar kafedrasının
10.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 12.10.2016

f.f.d., dos. Şəhla Nağıyeva
ADU

TƏRCÜMƏNİN ANTROPOSENTRİK VƏ PSIXOLINQVİSTİK İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: antroposentrizm, psixolinqvistik istiqamət, tərcümə prosesi, ekvivalentlik

Keywords: anthropocentrism, psycholinguistic direction, translation process, equivalence

Ключевые слова: антропоцентризм, психолингвистическая направление, процесс перевода, эквивалентность

Müasir dövrdə dillə bağlı tədqiqatların mərkəzində müəyyən mədəniyyətə nümayəndəsi və dil daşıyıcısı olan insan dayanmaqla dilçilikdə sistem-struktur paradigmasından antroposentrik paradigmağa keçid müşahidə olunur. Dilə sistem-struktur yanaşma yalnız dil sistemini və onun quruluşunu öyrənməyə, antroposentrik paradigma onun yaradıcısı və daşıyıcısından kənarında dilin anlaşılma bilməyəcəyinin dərk olunması nəticəsində önə çıxmışdır.

Antroposentrizm xüsusi tədqiqat istiqaməti olaraq, E. Kubryakovanın qeyd etdiyi kimi, müxtəlif tədqiqat obyektlərini onların insan üçün əhəmiyyəti baxımından [1, s.212] araşdırma üsuludur. Müasir tədqiqatlarda dil insan amilindən asılı olmayan müstəqil sistem kimi yanaşmadan dilin “antropoloji fenomen” [1, s. 136] kimi təsvirinə keçid qabarıq şəkildə özünü göstərir. Əslində dil antroposentrik yanaşmanın tarixi o qədər də yeni deyil. Dil haqqında elmin antropoloji əsaslara söykənərək yaradılması zərurətini ilk olaraq irəli sürənlərdən biri olan Vilhelm fon Humboldtun fikrincə, “Dilin öyrənilməsi son məqsədi istisna etmir, digər sahələrlə birlikdə insan ruhunun yüksək və ümumi məqsədində, insan ruhu vasitəsilə özünü və öz ətrafında mövcud olan gizli və görünən hər bir şeyi dərk etməsinə xidmət edir” [2, s.234].

“Dil hər hansı dil icmasını təşkil edən fərdlərin beynində, ruhunda, psixikasında mövcuddur” [3, s.37] deyən İ.Boaden de Kurtenenin fikirlərində dilin tədqiqində diqqətin obyektədən subyektə yönəlməsi kimi səciyyəli antropoloji, eləcə də koqnitiv və psixoloji baxışların izi görünməkdədir.

Dilin sistem olaraq təsvirini verməklə müəllif və adresat anlayışlarından vacib komponentlər kimi danışan, dilin insanı “müəyyən edən” amillərdən olduğunu yazan E. Benvenist qeyd edir ki, “İnsanı dilsiz və özü üçün dil icad edən varlıq kimi təsəvvür etmək mümkün deyil. Dünyada yalnız dili olan, başqa insanlarla danışan insan mövcuddur... Məhz dildə

və dilin hesabına insan subyekt kimi formalaşır” [4, s.293].

E. Kubryakovanın qənaətinə görə, linqvistikanın antroposentrik prinsipi iki istiqamətdə tətbiq olunur: təfəkkür daşıyıcısı və mədəniyyətin ötürücüsü olan “dildə insan” və dil və mədəniyyətdə hər bir şeyin ölçüsü olan “insanda dil” [5, s.216].

XX əsrin sonları dil və insanın qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi (bax: Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира / Б. А. Серебренников [и др.]; отв. ред. Б. А. Серебренников; АН СССР, Ин-т языкознания. М., Наука, 1988. 212 с), eləcə də dil və təfəkkürün qarşılıqlı tədqiqi dövrü kimi səciyyələnmə bilər. Bunun ardınca geniş vüsət alan antropoloji yanaşmaya görə, insan amili önə çıxarılır, dil isə onun mühüm əlaməti kimi, varlığını şərtləndirən amil kimi təqdim olunur.

İnsan təfəkkürü dilsiz təsəvvür belə oluna bilməz. Dilin təfəkkürlə bağlılığı məsələlərinin diqqət mərkəzində saxlanması koqnitiv dilçilik və linqvokulturologiya kimi istiqamətlərin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu istiqamətləri özündə birləşdirən - həm koqnitiv, həm də mədəni hadisə olan tərcümənin antroposentrik baxımdan araşdırılması ona fərqli prizmadan yanaşmaq imkanı verir. Hələ tərcümə sənəti ilə bağlı fikirlərin ilk rüşeymləri meydana çıxan antik Romada M. Siseron (e.ə. II-I əsrlər) müasir tərcüməşünaslıqda ekvivalentlik termini ilə ifadə olunan anlayışdan danışdıqda insan amilini önə çəkməklə tərcüməşünaslıqda ilk antroposentrik yanaşmanı nümayiş etdirmişdir: “Orijinalın dil “görüntüsü” romalıya məxsus üslub və dil duyumuna uyğunlaşdırılmalıdır və elə uyğunlaşdırılmalıdır ki, orijinalın bütün dəyərli xüsusiyyətləri qorusun” [6, s.296]. Orta əsrlərdə neoplatonçu fəlsəfi baxışın təsiri ilə tərcüməyə verilən tələblər də dəyişərək insan amili diqqətdən kənar qaldı. Bu dövrün tərcümə nəzəriyyəsi diqqəti sözün konseptual mahiyyətinə yönəldərək onu mütləqləşdirir, lakin məhz bu, tərcümə prosesində sözün semantikasına diqqətli yanaşma ənənəsini yaratdı [7, s.184].

XVI əsrdə tərcüməyə münasibətdə yeni tendensiyalar özünü göstərməyə başladı. Artıq, xüsusilə, Martin Lüterin tərcümə ilə bağlı düşüncələri və irəli sürdüyü prinsiplər öz dövrü üçün tərcümə qarşısında qoyulan tələblər arasında insan amilinin nəzərə alınması ilə diqqəti cəlb edir: “Alman dilində necə danışmaq lazım gəldiyini, bu uzunqulaqların etdiyi kimi, latın dilinin hərflərindən yox, ailədəki analardan, küçədəki uşaqlardan, bazardakı sadə insandan soruşmaq lazımdır, onların ağızlarına baxıb necə danışdıqlarsa, o nümunəyə uyğun tərcümə etmək lazımdır – o zaman onlar başa düşər və görürlər ki, onlarla alman dilində danışsınlar” [8]. Tərcüməyə bu münasibətdə əsasən tərcümə norması, tərcümənin pragmatik istiqaməti diqqət mərkəzində saxlansa da, insan amili də ön plana çəkilir. Tərcümədə milli-mədəni xüsusiyyətlərin əksinə xüsusi əhəmiyyət verildiyi maarifçilik və romantizm dövrlərində də (XVIII-XIX əsr) insan amili arxa

plana keçmiş, XX əsrin əvvəllərində isə əsas diqqət tərcümə mətni, tərcümənin verilmə üsulları üzərində cəmlənmişdir. XX əsrin 50-60-cı illərində “tərcümədə dinamik ekvivalentlik” konsepsiyasının müəllifi Y. Nayda məlum fikrində tərcümənin orijinala ekvivalent olmasının insanların orijinala və tərcümə mətninə münasibətinin üst-üstə düşməsi ilə şərtləndiyini qeyd edir və beləliklə, insan amili meyar kimi qəbul olunur. XX əsrin 70-ci illərində meydana gəlmiş “skopos” nəzəriyyəsinin yaratıcıları da (X. Fermeyer və K. Rays) antropoloji amili həlledici komponent hesab etməklə tərcümənin üç mərhələdən ibarət olduğunu düşünürlər: skopos (hədəf) sifarişçi tərəfindən müəyyən olunur, tərcüməçi tərəfindən həyata keçirilir, istifadəçi tərəfindən nəzarətdə saxlanılır. Göründüyü kimi, tərcümə prosesi boyu insan amili bütün mərhələlərdə əsas hərəkətverici qüvvədir.

Tərcümə prosesinin tədqiqi göstərir ki, ilk mərhələdən nəticəyə qədər həm pragmatik baxımdan insana ünvanlanması, həm insan tərəfindən həyata keçirilməsi tərcüməni dilçiliyin insanla bağlı digər sahələri də (psixolinqvistik, sosiolinqvistik, etnolinqvistik, linqvokulturologiya, koqnitiv linqvistik ...) cəlb olunmaqla araşdırılmalıdır.

Tərcümənin psixoloji əsasının araşdırılması onun bir proses olaraq haqqında tam təsəvvür yaratmaqla səciyyəvi əlamətlərini meydana çıxarır. Tərcümə prosesinin “ən dərin qatlarında psixoloji proses olduğunu” yazan S. Sırovatkin onun üç psixoloji mərhələdən (ilk mətnin anlaşılması, ilkin mətnin formasından “uzaqlaşma” və tərcümə dilinin formalarının seçimi) ibarət olduğunu yazır (9, 18).

Mətnin bir dildən digər dilə tərcüməsi kommunikasiya hadisəsi olmaqla çoxtərəfli xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. A. Şveyser tərcüməni “vasitəli dillərarası kommunikasiya” adlandırır [10, s.47]. Tərcümənin kommunikativ modelinin qurulması cəhdi tədqiqatçıları nitqin yaranması, qəbulu və anlaşılması kimi problem məsələlər qarşısında qoydu. Bu məsələlərin həlli üçün araşdırmalar psixolinqvistik istiqamətə yönəldildi. A. Leontyev ilk dəfə olaraq tərcüməyə nitq fəaliyyəti kimi yanaşaraq tərcüməni “kənar-dan proqramlaşdırılan monoloji nitq növü” [11, s.169] kimi səciyyələndirir. Başqa sözlə, tərcümə prosesinin proqramı kommunikativ aktın vəziyyəti və tərcümə mətni tərəfindən verilir.

Tərcümə bütün meyarlara cavab verən nitq fəaliyyəti olaraq qəbul olunsa da, onun “çətin, ikinci dərəcəli və xüsusi” növ nitq olduğu etiraf olunur [12, s.28].

Tərcümənin nitq fəaliyyəti növü olaraq qəbul olunması həm orijinal dildə, həm də tərcümə dilində olan məlumatın motiv və məqsədə malik olması nəticəsini çıxarmaq imkanı verir. Bütün bunlar tərcümə prosesinin psixolinqvistik baxımdan mərhələlərini müəyyən etməklə onun psixolinqvistik modelini qurmağa əsas verir. Bu modelə görə, tərcümə prosesi adı

nitq aktı və ya dil işarələri üzərində aparılan əməliyyat deyil, iki kodun (xarici (dil) və daxili (təfəkkür)) cəlb olunduğu daha mürəkkəb strukturdur. Bu prosesi qısa şəkildə belə təsvir etmək olar: müəllifin şüurundan dil işarələri vasitəsilə informasiya tərcüməçinin şüuruna, tərcüməçinin şüurundan dil işarələri vasitəsilə adresatın şüuruna ötürülür.

“Psixoloji səciyyəsinə görə bir-birinin eyni olan iki insan mövcud olmadığından müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən tərcümə olunmuş eyni mətn üst-üstə düşə bilməz. Başqa sözlə, bədii mətnin tərcüməsi zamanı meydana çıxmış semantik transformasiyaları təhlil etdikdə tərcüməçinin şəxsi keyfiyyətləri barədə təsəvvür əldə etmək olar” [13, s.110].

Psixoloqların və dilçilərin eksperimental tədqiqatlarının nəticəsinə görə, qavrayış və anlama zamanı insan sözləri yox, ideya və anlayışın mənasını mənimsəyir. Lakin bu, anlayışın söz əsasında formalaşması prosesinin başa çatdığı üçün, onun formalaşması sözlü mərhələni keçdiyi üçün mümkün olur [14, s.53-56]. Psixolinqvistikada nitq fəaliyyətinin strukturu ilə bağlı müəyyən olunmuş (planlaşdırma, proqramlaşdırma, həyata keçirmə fazası və qarşılaşdırma fazası) mərhələləri tərcümə prosesinin mərhələləri ilə müqayisə etmək olar [10, s. 21].

Tərcümə prosesinə psixolinqvistik baxımdan yanaşmanın nəticəsi olaraq bu prosesi “izləmək” imkanı verən tərcümə modelləri meydana gəlmişdir.

Ədəbiyyat

1. Кубрякова, Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) // Язык и наука конца XX века: сб. ст. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 1995. С. 144–238.
2. Ворожбитова, А. А. Теория текста: антропоцентрическое направление. М., Высш. шк., 2005.
3. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по обще-му языкознаний. 2 тт. М., 1963. Т.1.
4. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист; пер. с фр. / общ. ред., вступ. ст. и коммент. Ю. С. Степанова. М., «Прогресс», 1974.
5. Дорофеев, Ю. В. Антропоцентризм в лингвистике и предмет когнитивной грамматики // Актуальные проблемы современной когнитивной лингвистики: мат. XV Междунар. лингвистической конф. “Язык и мир”. Таврический национальный ун-т им. В. И. Вернадского. 2008.
6. Копанев П. И. Вопросы истории и теории художественного перевода. Минск, 1972.
7. Алексеева И. С. Антропоцентризм и текстоцентризм в современной теории и философии перевода. // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2013, № 2.
8. http://samlib.ru/w/wagapow_a_s/zwil-luther.shtml //Цвиллинг М.Я. Мартин Лютер и его значение для переводоведения.

9. Сыроваткин С. Н. Теория перевода в аспекте функциональной лингвосемиотики. 1978. Калинин (Тверь). Калининский государственный университет. 1978.

10. Швейцер, А. Д. Теория перевода: Статус, проблемы, аспекты. М., Наука. 1988.

11. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы порождения речевого высказывания. М., Наука, 1969.

12. Зимняя И.А., Ермолович В.И. Психология перевода: Для Высших курсов переводчиков. Учебное пособие. М., МГПИИЯ, 1981.

13. Красильникова В. Г. Психолингвистическая интерпретация семантических трансформаций, возникающих при художественном переводе.// Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей/Ред.В.В. Красных, А.И. Изотов. М., Диалог-МГУ, 1999. Вып. 8.

14. Чернов Г.В. К построению психолингвистической модели синхронного перевода // Linguistische Arbeitsberichte. Leipzig, 1973.

Summary

Anthropocentric and Psycholinguistic Aspects of the Translation

The article puts light on approach from anthropocentric perspective to translation as a process taking into account the fact that it is addressed to a human from the first stage till the end and is performed by a human as well. Psychological bases of translation are investigated for the purpose of defining its characteristic features by establishing a clear view about translation as a process and is arrived at a conclusion that there is psychological process in the deep layers of translation in the article.

Резюме

Антропоцентрические и психолингвистические направления перевода.

В статье анализируется антропоцентрический подход к процессу перевода, который с прагматической точки зрения с начала до конца адресован человеку. Для того, чтобы выявить характерные признаки перевода расследуются его психологические основы.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.İsmayılova
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
08.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 19.09.2016

fil.f.d., dos. Qətibə Rüstəmov
ADU

XƏTAINİN ŞEİR DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI (morfoloji üsul)

Açar sözlər: dilçilik, söz yaradıcılığı, morfoloji üsul, semantik xüsusiyyətlər

Keywords: linguistics, word formation, morphological method, semantic features

Ключевые слова: языкознание, словообразования, морфологический способ, семантические особенности

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, onun ümumxalq danışq dili xüsusiyyətləri əsasında zənginləşməsində Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığı xüsusi mövqeyə malikdir. O, Azərbaycanda əsrlərdən bəri kök salmış, yadelli işğalçıların zorakılığı ilə bağlı olan bir ənənəni kökündən sarsıtmışdır. Xətaiyə qədər fars dili şeir və sənət dili hesab edilmişdir. Bu da Azərbaycan xalqının milli, mədəni inkişafı yolunda böyük maneələr əmələ gətirmişdir. Xüsusən, əcnəbi dilin hökmranlığı ədəbi dilimizin inkişafına, zənginləşməsinə mənfi təsir göstərmişdir.

Azərbaycan dilinin poeziya və dövlət dili kimi inkişafına çalışan Xətainin Azərbaycan şeir dilini fars və ərəb tərkiblərindən təmizlənməsinin, xalqın adı danışq dilinə yaxınlaşdırılmasının böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qalxması, rəsmi yazışmaların bu dildə aparılması, orduda Azərbaycan dilinin işlənilməsi, nəhayət, bu dildə şeir yazanların sayının artması Xətainin adı ilə bağlıdır. Xətaiyə qədər yaşayaraq Azərbaycan dilində yazan I.Həsənoğlu, Q.Bürhanəddin, I.Nəsimi kimi şairlərin dili uzun bir yüksəliş dövrü keçmişdir. Demək olar ki, sələflərinin heç birinin dili və üslubu Xətainin dili qədər sadə və aydın olmamışdır. O, hər şeydən əvvəl, dilin təbiiliyinə, canlılığına, xəlqiliyinə can atmışdır.

Xətai əsrlərinin dilini təhlil edərkən bir çox maraqlı leksik, qrammatik və fonetik hadisələr diqqəti cəlb edir. Şairin yaradıcılığında diqqəti cəlb edən maraqlı hadisələrdən biri də söz yaradıcılığı prosesidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi Xətainin şeir dilində də söz yaradıcılığı üçün morfoloji üsul daha məhsuldar və fəal olmuşdur. Söz yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edən sözdüzəldici şəkilçilər uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan dilinə aid yazılı abidələrin dilindən məlum olur ki, şəkilçilər həmişə bir vəziyyətdə olmamışdır. Bu şəkilçilər əsas vəzifələrinə görə eyni məqsəddə xidmət etsələr də, işlənmə dairəsinə, düzəldikləri söz qruplarına görə fərqlənmişlər. Biz, əsasən, şairin söz yaradıcılığı prosesin-

dəki rolunu, burada işlədilən feillərdən ad düzəldən və feillərdən feil düzəldən şəkilçilərin semantik xüsusiyyətləri, məna çalarlarını qeyd etmək istərdik.

Feillərdən ad düzəldən şəkilçilər

-iş,- iş,-uş,-üş. Dilimizdə işlənən bu şəkilçi məhsuldar şəkilçilərdən olub feil köklərindən hal, vəziyyət, hərəkət bildirən isimlər düzəldir. Məsələn: Xətai, işin düşər; Gəlib, *gedişin* düşər [4,s.40]; Aşınayi tərək edübən, yarə can vermə könül; Yad ilə *biliş* olunca aşna, yar əldən gedər[3,s.150]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təklikdə işlənməyən ” biliş” sözü Xətaidə “tanış” mənasında çıxış edir. Lakin dilimizdə bu söz “tanış-biliş” qoşa sözünün tərkib hissəsi kimi qalmışdır.

-aq,-ək, -q, -k. Azərbaycan dilinin qədim şəkilçilərindəndir. Əşya, yer, bədən üzvləri, mücərrəd məfhum adları ifadə etmişdir. Bir sıra sözlərdə -aq2 şəkilçisi söz kökü ilə elə sıx birləşmişdir ki, onları tərkib hissələrinə ayırmaq qeyri-mümkündür. Xətai dilində də bu şəkilçi vasitəsilə düzəlmiş sözlərə rast gəlirik: Könüldə kibr olub, *soyuq* dil ilə; Özün məhəbbətdən seçənə lənət! [4, s.10]; Ərənlər asimanın dirəgidir; *Dirək* yerdən dayanır asimanə [3,s. 37]. Misallarda verilmiş *soyuq*, *dirək* sözləri soyu (maq), dirə (mək) feillərindən düzəlmişdir.

-ıq, -ik, -uq, -ük. Bu şəkilçi də az məhsuldar olub mənaca -aq2 şəkilçisinə yaxındır. Dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə atributiv və substantiv isimlər əmələ gətirilir: İçmişəm bir dolu, olmuşam *ayıq*; Düşmüşəm dağlara, olmuşam geyik [4, s.25]; Təbərta oxundu yanlı *biliyə*; Kəndi biləsənə uçana lənət [4, s.10]; Can verib eşqilə yolunda qulu qurbani ol; Baş *açıq* bir padşahın bəndeyi-fərmanı ol [4, s.45]. Burada işlənmiş *bilik*, *açıq* sözləri bil(mək), aç(maq) feillərindən düzəlmişdir. “Ayıq” sifəti isə qədim türk dillərində işlənən a:y (oyanmaq, özünə gəlmək) feillərindən əmələ gəlmişdir [6,s.113].

-qı,-ki,-qu,-kü// -ği,-gi,-ğu,-gü. Feillərdən isim düzəldən bu şəkilçiyə Xətai dilində də təsadüf olunur. Məsələn: Ah *sevgili* nigar, sən qal imdi; Ey işvəli yar, sən qal imdi [3,s. 1]; Cular axadır, çəməndə hər su; Nərgiz gülünün gözündə *uyqu* [4,s.64]. “Uyqu” sözü müasir dilimiz üçün arxaikləşmiş sözlərdəndir. Bu söz yatmaq, yuxulamaq mənasını verən uy(maq) feilindən əmələ gəlmişdir. Müasir dilimizdə “uyqu” sözünün dəyişilmiş şəkli olan “yuxu” sözü işlənir.

-an, -ən. Dilimizdə az məhsuldar olan şəkilçilərdəndir. Sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi şəkilçilərdə olan samitin düşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Bu prosesdə düzəltmə sözlərin atributivləşməsi və ya substantivləşməsi əsas rol oynayır. Substantivləşmə nəticəsində zaman şəkilçisi olan -qan,-kən şəkilçisindən -an, -ən feili sifət şəkilçisi törəmişdir [1,s.96]. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv və atributiv isimlər düzəlir: Gəh qaşına can olurdu qurban; Gəh oxuna cism olurdu *qalxan* [4,s.150]; ; Dörd şey vardır ovu

almış dəstinə; Bir şahin, bir *doğan*, bir əspir, bir baz [4, s.9]. E.Sevortyan göstərir ki, ov quşu, şahin, alıcı quş mənasında işlənən “doğan” sözünün daha qədim variantı toğ/tuğ olmuşdur. Toğan/tuğan/doğan, çox ehtimal ki, doğra/toğra sözlərinin törəmiş olduğu feildən əmələ gəlmişdir. Doğan formasındakı –an feili sifət şəkilçisi başqa qədim törəmə əsaslarda da məlumdur: yıl-an(ılan), biç-ən (biçin, quru ot), sıç-an (siçan) [7, s.248]. Şuşa dialektində də “doğan” sözü “ov quşu” mənasında işlənir [5, s.196].

Feillərdən feil düzəldən şəkilçilər

Dilimizdə feillərin əmələgəlmə prosesində iştirak edən şəkilçilər feillərlə əlaqədar olub onlardan törəmişdir. Feillərin artımı prosesi, ümumiyyətlə, məhdud olduğu üçün feil düzəldən şəkilçilərin miqdarı da məhdud və azdır. Dilimizdə olan düzəltmə feillər isim, sifət, say, əvəzlik və təqlidi sözlərdən əmələ gəlmiş kimi feil köklərindən də əmələ gələ bilər. Belə feillər ona görə düzəltmə hesab olunur ki, müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə onların həm şəkli, həm də mənası dəyişilir.

-İş, -uş, -üş, -iş, -ş. Bu şəkilçilər müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün məhsuldar hesab olunur və onların feillərə qoşulması ilə müxtəlif mənaya malik feillər əmələ gətirir. S.Cəfərov feildən feil düzəldən müstəqil şəkilçilərlə feilin müxtəlif mənə növlərini əmələ gətirən şəkilçiləri eyniləşdirir. O, feilin məchul, qarşılıqlı və başqa növlərini düzəltmə feil, bütün növ şəkilçilərini isə sözdüzəldici şəkilçi hesab edir [1,s.114-126]. Lakin növ şəkilçiləri sözdüzəldici xüsusiyyətə malik deyildir, bu şəkilçilər yeni lüğəvi mənalı söz əmələ gətirmir. Məsələn: Çalış bu girdabın çıx yörəsinə; dərman gizlənidir dərd yarasına [4,s.14]; toxuşlu dili, gəlib kəlama; aydır, yenə gəldi dünki-namə [3,s.25]. Burada verilmiş toxuş(maq) feili toqquş(maq) mənasını verir. S.Cəfərov qeyd edir ki, tox(maq), toxun(maq), toqquş(maq), toxun(maq), toxa, toxu(maq) sözlərinin kökü “vurmaq” mənasında işlənən olan tox(maq) sözüdür. Bu söz həmin mənada çuvaş dilində indi də işlənəməkdədir [2,s.159].

-Aş, -əş. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu şəkilçi də -ış4 şəkilçisi kimi –ş şəkilçisinin variantlarındadır. İstər –ış4, istərsə də -aş2 şəkilçisi təkrarlıq mənası ifadə edən feillər düzəldir. Məsələn: *sataşdı* gözümə yarı –məhvəş; gül yüzlü pəri, nigari-məhvəş [4,s.113].

-It, -it, -ut, -üt. Bu şəkilçi dilimizdə az məhsuldar olub feildən feil düzəldir. Çün ləşkərini *dağutdı* zülmət; İslam çərisin etdi dəvət [3s.155]. S.Cəfərov qeyd edir ki, dağıl(maq), dağıt(maq), dağıntı, dağınıq sözlərinin mənasından aydın olduğu kimi, vaxtilə bunların kökü olan “dağ” ünsürü müasir dilimizdə müstəqil feil kimi işlənmək gücünü itirmişdir. Bu ünsürün müasir dilimizdə işlənən “dağ” sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yuxarıdakı nümunədə verilmiş “dağ” ünsürü keçmişdə feil mənasında işlədilən müstəqil bir leksik vahid olmuşdur [2, s. 155].

-Ar, -ər. Həmin şəkilçi təsirsiz feillərə əlavə edilərək təsirli feillər əmələ gətirir. Məsələn: Düşmən qanı tək qızardı hər su; Ötkün saruya yeridi ahu [3,s.197];

Yol kəsmək işin bu düzlərdə; Qoparma könlünü kirvələrdə [4, s.54]. Bu şəkilçisi bəzən -t şəkilçisini qəbul edərək feilin təsirliyini qüvvətləndirir: qız(maq)- qızar(maq), qop(maq) -qopar(maq) -qopart(maq), çıx(maq)- çıxar(maq)-çixart(maq) və s. Bu şəkilçi müasir dilimizdə qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olub sözün tərkibində itmək üzrədir. Məsələn: közər(mək), apar(maq), sarar(maq) və s. Gördüyümüz kimi, morfoloji yolla əmələ gələn sözlərin özləri də zaman keçdikcə sadə sözlərə çevrilməkdədir.

Xətəinin şer dili üzərində aparılan müşahidələr bir daha sübut edir ki, böyük tarixi keçmişə malik olan bu şəkilçilər hər zaman dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmək sahəsində fəal ünsürlər kimi diqqəti cəlb etmişdir.

Ədəbiyyat

- 1.Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU, 1960
- 2.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1983
3. Xətai Ş.I. Əsərləri. 2 cildə. I cild. Bakı, Azərnaşt, 1975
4. Xətai Ş.I. Əsərləri. 2 cildə. II cild. Bakı, Azərnaşt, 1976
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərb.SSR EA, 1964
6. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, Наука, 1974
7. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, Наука, 1980

Summary

Word Creativity in Khatayi's Poetic Language (morphological method)

Word creativity process is one of the interesting events in the enrichment of vocabulary of the language. As in the modern Azerbaijan literary language, in the poetic language of Khatayi morphological method was more useful and active. In the presented article the shades of meanings, semantic features of suffixes making names from verbs and suffixes making verbs from verbs are defined.

Резюме

Словотворчество в стихотворном языке Хатаи (морфологический способ)

Одним из интересных явлений в обогащении словарного состава языка является процесс словотворчества. Как в современном азербайджанском литературном языке, так и в стихотворном языке Хатаи морфологический способ словообразования был наиболее продуктивным. В статье выявлены семантические особенности, оттенки значений аффиксов образующих имена и глаголы от глаголов.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. S.Əliyeva
AMEA-nın İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
"Müasir Azərbaycan dili" şöbəsinin
27.09.2016-cı il tarixli iclasının
07 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.10.2016

fil.f.d. Aytən Seyidova
ADU

MÜASIR İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLGİZMLƏRƏ FƏRQLİ YANAŞMA (QƏDİM ROMA VƏ YUNAN MƏNŞƏLİ FRAZEOLGİZMLƏR KONTEKSTİNDƏ)

Açar sözlər: frazeologizm, ekvivalent, semantik qrup, frazeologiya və kontekst

Keywords: phraseologisms, equivalent, semantic group, phraseology and context

Ключовые слова: фразеологизм, эквивалент, семантическая группа, фразеология и контекст

Hər bir dildə frazeologizmləri tiplərə ayırmaq üçün əsas meyar kimi onun birləşmələrdəki sözlərin bir-birinə yanaşma və qovuşma dərəcəsi əsas götürülür. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin bir-birinə qovuşma dərəcəsi olduqca müxtəlifdir.

Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin təsnifi müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Bunlardan birincisi "Frazeologiya nəzəriyyəsi"nin banisi İsveçrə dilçisi Şarl Ballinin frazeoloji vahidlərə verdiyi təsnifat frazeologiyanın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Onun, söz birləşmələrinə dair ilk kitabları "Üslubiyatın xülasəsi" və "Fransız üslubiyatı" olmuşdur. Ş.Balli özünün "Üslubiyatın xülasəsi" kitabında söz birləşmələrinin ilk təsnifatını vermişdir. O, fransız dilində frazeologiyanın ənənəyə görə işlədilməsini qeyd edərək yazırdı ki, dildə bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir. Ş.Balli söz birləşmələrini dörd qrupa bölmüşür: 1) sərbəst söz birləşmələri, 2) adi birləşmələr, 3) frazeoloji qrup, 4) frazeoloji birləşmələr.

1. Sərbəst söz birləşmələri: bu cür birləşmələrin hər bir üzvi ayrılıqda olduğu kimi birləşmə daxilində də öz müstəqilliyini saxlayır və parçalana bilər.

2. Adi birləşmələr: bu söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər qismən müstəqildir. Adi birləşmələrin tərkibində bəzi dəyişikliklər etmək mümkündür.

3. Frazeoloji qrup: bu söz birləşmələri nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin köməyi ilə düzəlir. Frazeoloji qruplarda komponentlərin yenidən qruplaşdırılması mümkündür. Onun komponentlərinin qismən başqa sözlə əvəz edilməsinə yol verilir.

4. Frazeoloji birləşmələr: elementləri tamamilə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan birləşmələrdir. Bu cür söz birləşmələrinin tərkibindəki sözlər öz

mənalarını itirərək, birlikdə ümumi bir məna ifadə edir. Frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin dəyişdirilməsi qeyri-mümkündür.

Beləliklə, Ş. Balli söz birləşmələrini onların sabitlik dərəcəsinə görə müqayisə etmişdir. O, söz birləşmələrini sxematik olaraq bu qruplara bölmüş, lakin onların geniş şərhini verməmişdir. Ş. Balli özünün növbəti “Fransız dilinin üslubiyatı” kitabında adı söz birləşmələrini və frazeoloji qrupu “ara tip” kimi adlandırmışdır. O, belə ifadələrə feli birləşmələri misal göstərmişdir. Sonradan o, söz birləşmələrinin yalnız iki qrupunu qeyd etmişdir: 1) sərbəst söz birləşmələri, 2) frazeoloji birləşmələr.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ş. Balli “frazeoloji birləşmə” adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlarda üç əlamətin olduğunu da göstərmişdir:

1. Tərkibindəki sözlər ayrı yazılır.
2. Tərkibindəki sözlər sabit sırada olur və onların komponentləri arasına başqa söz daxil etmək qeyri-mümkündür.
3. Birləşmələrin komponentlərindən heç birini başqa sözlə əvəz etmək mümkün olmur.

Akademik V.V. Vinqradov rus dilinin materialı əsasında frazeoloji vahidləri “frazeoloji birikmələr”, “frazeoloji bitişmələr” və “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üç semantik qrupa bölmüşdür. O, frazeoloji birikmələrdən bəhs edərkən yazırdı ki, bunların ümumi mənası ilə komponentlərinin mənası arasında heç bir yaxınlıq, hətta potensial əlaqə belə yoxdur. Bunların tərkib hissələri dildəki bir və ya digər sözlə eyni səs tərkibinə malik olsa da, bu cür qarşılıqlı əlaqə omonimlikdən başqa bir şey deyildir.

Frazeoloji bitişmə sözün potensial ekvivalentidir. Bu cəhətdən bunlar frazeoloji birikməyə yaxınlaşır, lakin öz məna quruluşlarının mürəkkəbliyi, komponentlərinin məna əlaqəsinin potensial şəkildə mövcud olması ilə frazeoloji birikmələrdən fərqlənir. Frazeoloji bitişmə xarici səs forması ilə sərbəst söz birləşməsinə uyğun gəlir. Frazeoloji birləşmədə sərbəst mənada olmayan sözlərin sinonimlərlə əvəz edilməsi mümkündür.

V.V. Vinqradov bu bölgüsündə “frazeoloji birləşmə” adlandırılan qrup ilk baxışdan Ş. Ballinin təsnifatındakı “frazeoloji qrup” və ya “adi birləşmələr”ə oxşayır. Lakin, əslində bunlar bir-birindən kəskin sürətdə fərqlənir. Belə ki, V.V. Vinqradovun bölgüsündə frazeoloji birləşmə səciyyəsi daşıyanların komponentlərindən biri ancaq məhdud sözlərlə frazeoloji cəhətdən “bağlı məna” daşıyır. Ş. Ballinin təsnifatında isə, özünün qeyd etdiyi kimi “birləşmə parçalandıqdan sonra sözlər öz mənalarını saxlayır”.

Qeyd etmək lazımdır ki, V.V. Vinqradovun söz birləşməsi şəklində olan və frazeoloji səciyyə daşıyan terminləri “frazeoloji bitişmələrə” aid edir və bunları həmin qrupdan olan frazeoloji vahidlərdən ayrıca nəzərdə tutmağın lazım gəldiyini qeyd etmişdir.

N.N. Amasova V.V. Vinqradovun təsnifatı ilə razılaşmamışdır. O, V. V. Vinqradovun bölgüsünün dərin təhlilini verərək yazırdı ki, buradakı təsnifat vahid bir prinsipə əsaslanmır, belə ki, iki əvvəlki semantik qrup (frazeoloji birləşmə və frazeoloji bitişmə) komponentlərinin mənasından asılı olmayaraq, ümumi mənalарının dərk edilməsi dərəcəsinə görə müəyyənləşdirildiyi halda, “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üçüncü qrupa aid edilənlər tərkibindəki sözün başqa leksik vahidlərlə məhdud şəkildə birləşməsi əlamətinə görə səciyyələndirilir. N.N. Amasova yazırdı ki, V.V. Vinqradovun frazeologiya ilə əlaqədar olan məqalələrindən frazeologiyanın bir sıra ümumi məsələləri, o cümlədən frazeoloji vahidin daxilən ayrılıqda formalaşması problemi, frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin müxtəlif tiplərinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər nəzərə alınmamışdır. Sonra N.N. Amasova V.V. Vinqradovun “frazeoloji vahiddə onun ümumi məzmunun müəyyənləşməsi üçün kiçik bir işarə belə olarsa, frazeoloji birləşmə haqqında danışmaq olmaz” cümləsini xatırladaraq yazırdı ki, burada frazeoloji vahidlərin mənalарının dərk edilməsi haqqındakı fikir digər faktları ilə obyektiv şəkildə əsaslandırılmır. Daha sonra, N. N. Amasova qeyd edirdi ki, V.V. Vinqradovun “frazeoloji bitişmənin mənası onun komponentlərinin mənası ilə bağlı deyildir” fikri inandırıcı deyildir.

N.N. Amasova frazeoloji vahidin əsas xüsusiyyəti olan sabitlik məsələsini, idiomatikliyini, mahiyyətini və bunların sadəcə olaraq dildə təkrar edilən ənənəvi birləşmələrdən fərqi tam genişliyi ilə öz monoqrafiyasında dolğun şəkildə işıqlandırmışdır. O, ingilis dili materialı əsasında “frazeologiya və kontekst” məsələsini də geniş şəkildə işıqlandırmışdır ki, bu da dilin frazeoloji təsnifində əsas meyarlardan biri kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

N.M. Şanski isə təsnifatı daha da genişləndirərək sabit söz birləşmələrinin üç deyil dörd tipini qeyd etmişdir. O, sabit söz birləşmələrinin frazeoloji birləşmələr, frazeoloji bitişmələr, frazeoloji birləşmələr və frazeoloji ifadələr qruplarını qeyd etmişdir. O, sözlərin həqiqi mənası üzərində yaranıb, öz lüğəvi tərkibinə və qrammatik qovuşmasına görə möhkəm, həm də aydın sabit söz birləşmələrini frazeoloji ifadələr adlandırmışdı. N.M. Şanski düşündü ki, frazeoloji ifadələrin ümumi mənası onun tərkibinə daxil olan sözlərin mənası ilə bağlıdır. Məsələn: Live and learn “bəşikdən qəbrə qədər öyrən!”.

Biz N. N. Amasovanın təsnifatı ilə razılaşırıq.

İngilis dili frazeologizmlərinin əksəriyyəti Qədim Roma və Yunan ədəbiyyatlarından götürülmüşdür. Bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The golden age “qızıl əsr” (bu frazeologizm yunan yazıçısı Qesiodun poemasından götürülmüşdür. Bu poemada Saturun əsri təsvir olunmuşdur ki, bu əsrdə insanlar qayğısız, rahat, müharibəsiz həyat keçirmişlər); a labor of Hercules “Herkules əməyi”; Lares and Penates “larlər və penatlar” (dindar ailə); Achilles’ heel “axillesin dabanı”; Augean stables “avgi tövlələri”; a labour of Sisyphus “sizif əməyi”.

Homerin “İlliada” və “Odisea” poemalarından və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlərdən:

Homeric laughter “qəhqəhə ilə gülüş”, “qəhqəhə çalıb gülmək”; a sardromic laugh “acı gülüş”, “istehzalı gülüş”; winged words “qanadlı sözlər”; between Scylla and Charybdis “iki od arasında qalmaq”, “çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq”; on the knees of the Gods “bir Allah bilir”; the trojan horse “troya atı” (gizli təhlükə); like a Trojan “cəsur”, “igid”; on the razor`s edge “təhlükəli vəziyyət”; Penelope`s web “Penelop planı”.

Yunan tarixindən, Ezop və digər əfsanələrdən götürülmüş frazeologizmlər: to blow hot and cold “ikili mövqe tutmaq” (Ezop əfsanələri); the lion`s share “ən yaxşı hissə”, “ən çox hissə”; the last straw “səbr kasası dolmaq”; to nourish a viper in one`s bosom “qoynunda ilan bəsləmək”; to take time by the forelock “fürsətdən istifadə etmək”; to call a spade a spade “necə var, elə demək” (Plutarx); the Gordian knot “dolaşiq iş”, “müşkül məsələ”, “əngəl”; the unwritten law “yazılmamış qanun”; Platonic love “platonik sevgi” (filosof Platonun yaradıcılığından götürülmüş frazeologizm); there`s many a slip` twixt the cup and the lip “arxı keçməmiş hop demə” (Aristotel); one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz” (Ezop əfsanələrindən götürülmüşdür); the dog in the manger “nə özü yeyir, nə başqasına verir” (Lukian); take the wolf by ears “özünü riskə atmaq” [9,s.34-67].

İngilis dili frazeologizmlərinin çoxu Qədim Romaya aiddir. Bu frazeologizmlər Qədim Roma tarixindən, Qədim Roma yazıçılarından əsərlərindən götürülmüşdür. İngilis dilində istifadə olunan bu frazeologizmlər aşağıdakılardır:

The watches of the night “dəqiq vaxt”; a snake in the grass “əfi ilan” (məkirli, hiyləgər insan); the sinews of war “pul”, “maddi vəsait”; a bed of rose “xoşbəxt, dinc həyat” (Qədim Romada zənginlərin oturduqları yerlərə qızılgül ləçəkləri səpirdilər); the die is cast “püşk atılmışdır”, “qərar qəbul edilmişdir” (Sezarın yürüşləri ilə bağlı yaranmış frazeologizm); be (turn) thumbs down “ələhinə olmaq”, “qadağan etmək”; be (turn) thumbs up “ləhinə olmaq” “həvəsləndirmək” (döyüşdə qalib gələn qladiatorun həyatı imperatorun əl işarələrindən aslı idi, yəni böyük barmağı aşağı salmaq ölüm, yuxarı qaldırmaq isə yaşamaq deməkdir).

Beləliklə yuxarıda göstərdiyimiz frazeologizmlərin ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində çox böyük rolu olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Амосова Н.Н. Фраземы как разновидность фразеологических единиц английского языка / Проблемы фразеологии: Исследования и материалы / под ред. А.М. Бабкина. – М. – Л., 1964. – 326с.

2. Балли Шарль Французская стилистика: пер. с фр./ К.А. Долинина. – М.: Феникс, 1961. – 25с.

3. Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. — Л., 1944.
4. Виноградов В. В. Фразеология. Семасиология // Лексикология и лексикография. Избранные труды. — М.: Наука, 1977. — С. 118—161.
5. Шанский Н. М.: Фразеология современного русского языка. Москва, 1985
6. Шанский Н. М., Зимин В. И., Филлипов А. В.: Школьный фразеологический словарь русского языка. Москва, 2002
7. Кунин А. В. Английская фразеология. М., 1970. səh 7-12; s. 190-206.
8. Кунин А. В. Большой англо- русский фразеологический словарь, М., 2005.
9. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка, М., 1972. s. 34-67.

Summary

Different approach to phraseology in Modern English (in the context of the ancient Roman and Greek origin)

The article deals with the study of the semantic nature of phraseological units of the English language based on the characteristic approach to the idea of the authors N.N.Amosova, V.V.Vinogradov, Charl Balli and N.M.Shanski. The author of the article shows that the classification of phraseological units is applied in different directions.

Applying the systemical approach to that problem different types of phraseology in the given article were investigated.

Резюме

Разный подход к фразеологизмам в современном английском языке (в контексте древнеримского и греческого происхождения)

В статье рассматривается изучение семантической природы фразеологических единиц английского языка, основанного на характерном подходе к идее авторов Н.Н.Амосовой, А.А.Виноградова, Шарля Балли, Н.М.Шанского.

Автор статьи показывает, что классификация фразеологических единиц применяется в различных направлениях.

Применяя системный подход к этой проблеме в данной статье были исследованы различные типы фразеологизмов.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. L.Əliquliyeva
ADU-nun Xarici dillər kafedrasının
29.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.10.2016

Rizvan Mürsəlov
BDU

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT, DİL VƏ MİLLİ MENTALİTET QARŞILIQLI ƏLAQƏRİNİN ƏKSI

Açar sözlər: *mentalitet, kulturologiya, mətn, dəyərlər, davranış, milli şüur, cəmiyyət, komponentlər*

Keywords: *mentality, culturology, text, values, behaviour, national consciousness, society, components*

Ключевые слова: *менталитет, культурология, текст, ментальность, ценности, поведение, национальное сознание, общество, компоненты*

1. Dil və mədəniyyət qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili

Dil xalqın mənəvi sərvətidir və tamamilə aydındır ki, hər bir dil mən-sub olduğu xalqın tarixi ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Dil elə bir güzgüdür ki, xalqın tarixi, dünyagörüşü, adət və ənənələri, mədəniyyəti və s. öz əksini həmin güzgüdə tapır. XIX əsrin böyük alimlərindən biri olan V.Humboldt dili xalq ruhunun xarici təzahürü sayırdı. Fəlsəfi dilçilik məktəbinin banisi olan bu görkəmli alman dilçisi yazırdı: “Xalqın dili onun ruhudur və həmin xalqın ruhu onun dilidir – bundan da güclü olan eynilik təsəvvür etmək çətindir”.

Dilin mədəniyyətlə, xalqın davranış tərzii ilə bağlılığını öyrənən xüsusi dilçilik məktəbi də vardır. Amerika dilçiləri E.Sepir və B.Uorfun adı ilə bağlı olan həmin məktəb etnolinqvistika dilçilik məktəbi adlanır. Göstərilən məktəb dil və xalq arasında olan əlaqələri, dilin fəaliyyətində və inkişafında linqvistik və etnik amilləri qarşılıqlı sürətdə öyrənir.

Dilin ictimai sferalarına mədəniyyətin inkişafı da öz təsirini göstərir. B.A.Serebrennikov yazır: “Mədəniyyətin inkişafı təbii olaraq elmin və texnikanın müxtəlif sahələrində təcrübə mübadiləsi məqsədi olan müxtəlif ölkələrlə əlaqələrin güclənməsi ilə bağlıdır. Həmin bazada beynəlmiləl terminologiya formalaşır. Texniki və elmi ədəbiyyatın tərcüməsi zəruri olaraq dilin ictimai sferasında ümumi üslubi cizgilərin və xüsusiyyətlərin meydana gəlməsinə aparıb çıxarır” [1, s.3-4].

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi barədə digər görkəmli dilçilərdən A.Qurbanovun da maraqlı fikirləri var. O, özünün “Ümumi dilçilik” kitabında daha sanballı qeydlər edir: “İnkaredilməz bir həqiqətdir ki, dillə mədəniyyət bir-biri ilə əlaqədardır. Hər şeydən əvvəl, dil mədəniyyətin bünövrəsini təşkil edir. Buna görə də milli dil milli mədəniyyətin formasıdır. Lakin dillə mədəniyyət arasında eyniyyət işarəsi qoymaq, onları bərabərləş-

dirmək heç bir cəhətdən doğru olmaz. Çünki dil və mədəniyyət mahiyyət və xarakterinə görə eyni hadisə deyil. Mədəniyyət təbiətə görə üstqurum hadisələrinə məxsusdur [2, s.186-187].

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi barədə prof. H.Ə.Həsənovun da maraqlı fikirləri var. Bu barədə o, özünün “Nitq mədəniyyəti və üslubiyatın əsasları” əsərində belə qeyd edir: “Hər xalqın öz mili dili var. Bu dildə o xalq dünyada tanınır və yaşayır. Bir ölkədə müxtəlif etnik qruplar, başqa xalq və millətlərin nümayəndələri yaşayır. Onlar öz doğma dilini qoruyub saxlamaq və yaşatmaqla bərabər, burada əksəriyyət təşkil edən yerli xalqın dili onların hamısı üçün ümumi ünsiyyət dili kimi fəaliyyət göstərir. Ümumi dil bir ölkədə yaşayan hər bir şəxsən, bütövlükdə hamının işlətdiyi, fikirlərini bir-birinə çatdırmağa xidmət edən əsas ünsiyyət vasitəsidir. Ümumi dil ümumxalq dili adlanır. Ümumxalq dili anlayışı genişdir. Buraya dilin bütün vasitə və formaları, müxtəlif söz qrupları daxildir. Ümumxalq dilinin yaranması, təşəkkülü, formalaşması və inkişafı uzunmüddətli tarixi bir prosesdir” [3, s.3].

Dil və mədəniyyət arasında möhkəm əlaqə, dialektik vəhdət, qarşılıqlı təsir və münasibət var. Dil mədəniyyətin, mədəniyyət də dilin inkişafına təkan verir. Dil, maddi mədəniyyət, incəsənət, bilik, din, cəmiyyət, dövlət, müharibə və s. ümumbəşəri mədəniyyətin əlamətləri sayılır. Dil mədəniyyətin tərkib hissəsi olsa da, o da mədəniyyət kimi, millətin ən mühüm əlamətlərindən biridir. Mədəniyyət insanların ictimai əmək prosesində yaratdığı maddi sərvətlərin və nemətlərin toplusudur.

Mədəniyyət tarixi cəmiyyət tarixinin tərkib hissəsidir. Onun inkişaf tarixi qanunauyğunluqlarla sıx əlaqəlidir. Mədəniyyət özündə xalqın yaddaşını əks etdirir. Dünyaya gələn yeni nəsil özündən əvvəlki ulu əcdadlarının yaratdığı mədəniyyətlə həyata atılır və xalqın ayrılmaz bir hissəsi olaraq qalır. Əgər təbiət insanın bioloji həyatı üçün vacibdirsə, mədəniyyət də öz növbəsində insanın mənəvi əxlaqı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyət və dil etnik birliyin fərqləndirilməsində əsas meyar rolunu oynayır. Belə ki, mədəniyyət ən qədim dövrdən bu günə qədər insan cəmiyyətinin təsərrüfat, ictimai, siyasi, iqtisadi və ideoloji həyatı ilə sıx surətdə əlaqəlidir (bağlıdır).

Mədəniyyət əsasən iki formada özünü büruzə verir. Birincisi maddi mədəniyyət, ikincisi – mənəvi mədəniyyət. Maddi mədəniyyət deyiləndə ictimai, fiziki əmək nəticəsində yaranmış, gözlə görünən əşyaların toplusu nəzərdə tutulur. Maddi mədəniyyət nümunələrinə əmək alətləri, silah, ev əşyaları, avadanlıq, tikinti, yemək, içmək, geyim və s. nəzərdə tutulur. Mənəvi mədəniyyətə isə vərdiş, bilik, adət, hüquq, hüquqi normalar, incəsənət və onun müxtəlif növləri, xalq yaradıcılığı, din, inam, dil, nitq və s. daxildir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz mədəniyyət növləri ilə yanaşı hər bir xalqın özünəməxsus mədəniyyəti var. Belə ki, bu özünəməxsusluq nəticəsində

yaranan maddi və mənəvi sərvətlər həmin xalqın milli mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün daha vacibdir. Ona görə ki, dil milli mədəniyyətin mühüm və ayrılmaz hissəsidir. Burada xalqın tarixi, onun mənəvi sərvətləri yaşayır. Dil əsl milli nailiyyətdir. Milli mədəniyyət xalqın sayı ilə yox, yaratdığı sərvətlərin, nemətlərin, abidələrin kəmiyyət və keyfiyyəti ilə müəyyən edilir. Milli mədəniyyətdə millətin özünəməxsus düşüncə tərzini, əqli-mənəvi dəyəri, milli özünü dərk etməsi anlamı, bədii-estetik duyumu, dini baxışı, ümumi dünyagörüşü əks olunur [3, s.29-33].

Dil - həyat, tarix, xalqın yaşayış tərzini, yaddaşdır. O, cəmiyyətin varlığı, təşəkkülü və inkişafı üçün ən mühüm şərtidir. Dil təcrübədə qazanılmış bilik və məlumatlar toplusudur. O, xalqın milli sərvəti, həyatı və varlığıdır.

Görkəmli dramaturq N.Nərimanov dil haqqında belə demişdi: "Dil müəllimin istehsal aləti, təlim və tədris vasitəsi olduğu kimi, yazıçının da bədii məhsul vasitəsidir". Dil xalqın mənəvi cəhətdən birləşməsi, fikir mübadiləsinin qüdrətli vasitə və silahıdır. Dilin bu funksiyada fəaliyyət göstərməsi, xalqın öz həyatında ondan bir silah kimi istifadə etməsi real və təbii görünür. Burada əsas məqam bu silahdan (dildən) kimin necə istifadə etməsidir. Dil barədə çox məşhur İtaliya siyasi mütəfəkkiri və yazıçısı, XV-XVI əsrlərdə yaşamış Makiavellinin də gözəl fikirləri var. Makiavelliyə görə, dil insana öz fikrini bildirmək üçün yox, gizlətmək üçün verilmişdir. Görkəmli mütəfəkkirin sözlərində bir həqiqət var. Həqiqətdən də dil sehrli bir aləmdir, müxtəlif və özünəməxsus çalarlıqlarla zəngin olan fikirlərlə doludur. Bu mənada dil çaya bənzəyir, artır, təzələnir, zənginləşir.

Dil, bir tərəfdən, öz daxili qanunları ilə tənzimləndikcə, onun yeni milli modelləri yaranır, bu zaman köhnə elementlər dilin passiv fonduna keçir. Dildaxili inkişaf kortəbii gedir və bu həmin dildə danışan xalqın iradəsindən asılı olmur. Digər bir tərəfdən isə cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr, inkişaf və s. dilə öz təsirini göstərir. Dilin yaradıcısı, onu yaşadan, dəyişdirən və inkişaf etdirən, ona həyat verən xalqdır. Dilin vəzifəsi yalnız informasiya vermək və ünsiyyət vasitəsi olmaqla bitmir. O, etik mədəniyyətin, etnopsixologiyanın, milli şüur və təfəkkürün vacib göstəricisidir. Dil milli mədəniyyətin ayrılmaz, tərkib hissəsidir. Dil milli nailiyyətdir, keçmişin şahididir. Onun ictimai vəzifəsi insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, kommunikativlik, fikir mübadiləsi, milli-mədəni, nominativlik, ekspressivlik aləti, təfəkkürün maddi forması olmasıdır.

"Mahiyyətə hər bir dil ümumbəşəri hadisədir. Bütün dillərin təbiətində beynəlmiləçilik ruhu yaşayır, humanist mənə, insaniyyət ruhu gizlənir. Dil olmasaydı, bəşəriyyətin fəxri olan şifahi və yazılı ədəbiyyat xəzinəsi olmazdı. Dil olmasaydı, Homer, Esxil, Seneka, Nizami, Dante, Şekspir, Şiller, Puşkin olmazdı, onların sehrkar söz sənəti yaranmazdı. İnsanın mənəvi aləmi qapalı qalardı, təbiətin sirlərinə baş vurmaq mümkün olmazdı. Ölməz elmi və ədəbi əsərlərin hansı dildə yaradıldığına, varlığın bu və ya digər

sirrinin hansı dildə açıldığının fərqi yoxdur, bunlar bütün bəşəriyyətin şərəfi və şöhrətidir” (M.İbrahimov).

Dil millətin ən mühüm nailiyyəti, əyani göstəricisi kimi onu daşıyan hər bir şəxsdən ona qarşı qayğılı və diqqətli olmağı tələb edir. Ən mühüm ictimai hadisə kimi dil insanı həmişə və hər yerdə müşayiət edir: onun işində, istehsalatda, düşünmə və həyəcanlanmasında, sevinc və kədərində və s. özünü göstərir. Məhz bu mənada dil öz təbiətinə və bəşəri xidmətinə görə millidir [3, s.38-40].

Dil və mədəniyyətin ümumi probleminin ən mühüm məsələlərindən biri ədəbi dil məsələləridir. Ədəbi dil linqvistik hadisə olsa da, dilçilikdə həll olunmamış məsələlər sırasına daxildir. Azərbaycanın məşhur dilşünası prof. Ə.Dəmirçizadə bu barədə öz fikirlərini belə bölüşdürür: “Bəziləri ədəbi dil dedikdə, ancaq yazılı dili anlamışlar, şifahi ədəbi dilin də ola biləcəyini ağıllarına belə gətirməmişlər. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, nəhayət kitabələrin dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Belə anlayış nəticəsində “yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz” kimi yanlış anlayış meydana çıxmış, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcı həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab edilmişdir” [4, s.4].

Görkəmli dilşünas A.Axundov Ə.Dəmirçizadənin fikirlərinə özünə-məxsus şəkildə münasibət bildirmişdir: “Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil anlayışının dövlət dili anlayışı ilə eyniləşdirilməsini, bununla bağlı olaraq bəzi xalqların ədəbi dili və onun tarixi haqqında yanlış fikirlərin irəli sürülməsini göstərərək bildirir ki, hər bir dövlətin ictimai-siyasi quruluşu ilə əlaqədar olaraq dövlət idarələrində işlədilən gətirilmə dil o dildə danışmayan xalqın ədəbi dili sayılmışdır”. Məsələn, Azərbaycanda orta əsrlərdə dövlət idarələrində rəsmi surətdə işlədilən ərəb, fars dilləri azərbaycanlıların ədəbi dili kimi qələmə alınmışdır. Ə.Dəmirçizadə əcnəbi dilləri o dildə danışmayan xalqlar üçün ədəbi dil hesab etməyi nöqsan sayaraq göstərir: “Əcnəbi dili ədəbi dil hesab etmək, əsl mənada bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin nə zaman təşəkkül tapmış olduğunun, bu dilin lügət tərkibi, qrammatik quruluşu və üslubi mahiyyəti və istifadə dairəsi haqqında düzgün təsəvvürün nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmağa ancaq maneə törətmişdir” [4, s.4].

Ədəbi dil anlayışında dəqiqliyin olmaması bir də onda görünür ki, “bəziləri ədəbi dil dedikdə, ancaq bədii ədəbiyyatın dilini başa düşmüş və buna görə ədəbi dilin tarixini, şairlərin, yazıçıların yaradıcılıq çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmışlar” [3, s. 16].

A.Axundovun Ə.Dəmirçizadənin fikirlərinə münasibətdən əlavə özünün də ədəbi dil barədə fikir və mülahizələri var. Belə ki, o, yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərində qeyd edir: “Ədəbi dilin bir sıra fərqləndirici əlamətləri vardır. Hər şeydən əvvəl, o, mənsub olduğu xalqın və millətin ictimai həyatının, habelə şəxsi həyatın bütün sahələrində geniş fəaliyyət göstərir.

Buna polivalentlik deyilir. Ədəbi dilin fərqləndirici əlamətlərindən ikincisi onun normalaşdırılmış ünsiyyət vasitəsi olmasıdır. Ədəbi dilin üçüncü fərqləndirici əlaməti onun hamı üçün məcburi olmasıdır. Bu, o deməkdir ki, hər hansı bir ədəbi dildən istifadə edənlər həmin dilin müəyyən edilmiş normalarına əməl etməyə borcludurlar. Onları dəyişməyə və ya başqaları ilə əvəz etməyə ayrı-ayrı fərqlərin ixtiyarı yoxdur. Nəhayət, ədəbi dillər müxtəlif üslubların məcmusu kimi mövcud olur. Üslubi differensiallıq adlanan bu əlamət əslində ədəbi dilin əsas fərqləndirici əlaməti ilə, yəni onun polivalentliyi ilə bağlıdır” [1, s.8-9].

Ədəbi dil inkişaf etdikcə, vərdişlərin də inkişafı labüddür. Belə ki, elə vərdişlər var ki, insanlar onları ya irsən, ya da sonradan əldə etmiş olur. İrsən əldə olunan vərdişlərdən biri olaraq bioloji vərdişləri misal gətirmək olar. İlk olaraq dil öyrənmə irsən olur. Digər dilləri isə insanlar cəmiyyətdə əldə edirlər. Hər bir insan hələ uşaq ikən öz ana dilini doğulduğu mühitdə mənimsəyir, o, irsən keçir. Lakin bu o demək deyil ki, ana dilinin öyrənilməsi təkcə cəmiyyətlə bağlıdır. Uşağın intellektual və emosional planda formalaşması üçün mütləq müəyyən şərait yaradılmalıdır. Yəni, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mədəni və bioloji amillər bir-birini tamamlamalıdır. Dünyanın müxtəlif yerlərində bioloji yaranış yeni universal qaydada baş verir. Amma o, yalnız bütövlükdə mədəniyyətlərdə ətraf mühitin oxşarlığı ilə müəyyən oluna bilər. Professor Fəxrəddin Veysəlli özünün “Dil” əsərində dilin yaradıcı olması, dil və mədəniyyətin inkişafı barədə V.fon Humboldtun iqtibas edərək yazır: “V. fon Humboldt insan dilinin struktur rəngarəngliyini insan aqlının məhsulu sayırdı, ancaq o, universal şəkildə öz əksini tapırdı. Ona görə də dilin yaradıcı olması ideyasının rüşeymini N.Xomski V. fon Humboldta görürdü. V. Fon Humboldta görə, romantizm rasionalizmin kəşimə nöqtəsində durur. Hər necə olursa, dil və təfəkkür haqqında Herder-Humboldt fəlsəfəsi sonradan ötən əsrin 50-ci illərində Sepir-Uorf fərziyyəsi kimi yayılmağa başladı və linqvistik nisbilik nəzəriyyəsi kimi tanındı” [6, s. 112].

Linqvistik təlimə görə, dil təfəkkürü müəyyən edir, nisbilik nəzəriyyəsinə görə isə dillərin struktur müxtəlifliyi sonsuzdur.

Bəs indi linqvistik determinizmə münasibət necədir? Hazırda psixolinqvistlər, dilçilər və filoloqlar dilin müəyyən dərəcədə yaddaşa, dərk etməyə və təfəkkürə təsiri ilə qismən razıdırlar, ancaq dilin təfəkkürü müəyyənləşdirməsilə bağlı Sepir-Uorf fərziyyəsinə skeptik yanaşırlar. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, kateqorik mənada Sepir-Uorf fərziyyəsinin yayılmasında günahkar tərcümənin düzgün olmamasıdır. Məs., Z.Layouz (1932) belə bir misal gətirir ki, V.Uorf hopi dillərində Avropa dillərindəki kimi zaman qrammatik kateqoriyasının olmadığını qeyd edirdi, lakin o bunu misalla sübut etmirdi. V.Uorf sadəcə olaraq hopi dili ilə Avropa dillərində zaman qrammatik kateqoriyasını müqayisə edərkən şişirtməyə yol verib. Eynilə

Avstraliya dillərində dörddən artıq sayın olmamasını guya bu xalqlarda say anlayışının olmaması ilə bağlayırdılar. Halbuki, onlar ingilis dilini öyrənəndə, heç bir çətinlik çəkmədən saymağı da öyrənirlər. Bunların hamısı onu göstərir ki, bütün xalqlar zaman, məkan, say materiya və s. anlayışları haqda konseptual sistemə malikdirlər. Ancaq bu o demək deyildir ki, obyektiv aləm bütün dillərdə eyni şəkildə əks olunur. Məsələ burasındadır ki, müxtəlif mədəniyyətlər dillərdə müxtəlif şəkildə əks olunur. Burada insanların nəzəri və praktik bilikləri və dünyagörüşləri mühüm rol oynayır [6, s.115].

Nəsildən-nəslə təkcə dil səriştəsi deyil, həm də mədəniyyət ötürülür. Əgər insanın konkret dildə səriştəsi cümlə düzəltmək və onu başa düşməkdirsə, deməli bu sosial mənə kəsb edən məcburiyyətdir. Bir dildən digərinə tərcümə nə qədər çətin olsa da, bəzi təhriflər və yanlışlıqlar olsa da, bir xalqın məcburiyyətini o biri xalqın dilində vermək mümkündür. Bu ona görə mümkündür ki, iki cəmiyyət arasında çox və ya az dərəcədə mədəniyyət eyniliyi mövcuddur. Dünyanın müxtəlif yerlərində bioloji yaranış yeni universal qaydada baş verir, o, bütövlükdə mədəniyyətlərin ətraf mühitin oxşarlığı ilə müəyyən edilə bilər [6, s.121].

2. Dil və milli mentalitet qarşılıqlı əlaqəsinin əksi

Nəinki ingilis və Azərbaycan dillərini, həmçinin bütün dünya dillərini bir-biri ilə müqayisə edərkən həmin dillərin istər lüğət tərkibində, istərsə də qrammatik quruluşunda o dilə məxsus etnik mentalitet aydın şəkildə əks olunur. Bizim əsas məqsədimiz ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi olduğundan etnik mentalitəyə ancaq bu dillərdə olan materiallar əsasında daha dəqiq aydınlıq gətirəcəyik. İstifadə edilmiş ədəbiyyatlardan, aparılmış müxtəlif tədqiqatlardan məlum olur ki, ingilis-sakson mədəniyyəti üçün şifahi hissələrlə bağlı mənfi xüsusiyyətlər mövcuddur. Belə ki, ingilis mədəniyyətinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, onlar (ingilislər) emosionala şübhə ilə yanaşırlar. Azərbaycan mentalitetində isə tamamilə əksinədir. Bizim mentalitetimizdə hissələrin verbal ifadəsi insan nitqinin əsas funksiyalarından biri hesab olunur. Prof. F.F.Cahangirov özünün "Dil və mədəniyyət əsərində etnik mentalitəyə daha səlis toxunmuş, onu özünəməxsus xarakterik cizgilərlə ifadə etmişdir. Müəllifin apardığı tədqiqatlar nəticəsində aydın olur ki, azərbaycanlılarda mətnin emosional hərarəti ingilis mətninin hərarətindən qat-qat yüksəkdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasında həqiqi dünyanı insan arzularına və ifadəli məqsədlərinə qarşı qoyan azad konstruksiyaları yoxdur. İngilis dilində bu cür vahidlər çox azlıq təşkil edir.

Dil və etnik mentalitet arasındakı əlaqəni bu dillərlə məşğul olan alimlər daha yaxşı hiss edirlər. Onlar belə qərara gəlirlər ki, dillərin fərqli psixoloji xüsusiyyətlərin müxtəlifliyindən irəli gəlir. Biz özümüz daha yaxşı bilirik ki, bizim dilimiz psixoloji vəziyyətin öyrənilməsinə daha çox meyillidir, nəinki digər dillər, o cümlədən ingilis dili. Amma tərcümə əhval-ruhiyyə mənzərəsində əvəz olunmazdır. İngilis dilində isə daha fərqlidir. İngilis dili

hissi təsvirlərə daha uyğundur, həmçinin yumor kimi hərəkətin də ötürülməsində qənaətlidir.

Dil və mentallıq arasında incə əlaqə dilin seçilməsi və istifadəsi zamanı aşkarlanır. Şərqsünas alim B.M.Alpatovun müşahidələrinə əsasən, Yaponiyada belə hesab edirlər ki, ingilis dilinə, cəmiyyətin ingilisdilliyinə fərdiyyətin zəruri olduğu yerdə, xüsusən də elm və texnika sahəsində üstünlük verilsə də, insanlar arasındakı münasibətlərə gəldikdə, yapon dilinin daşıyıcıları üçün ən böyük üstünlük məhz ana dillərini bilməkdir [5, s.32-33].

İndi isə mentalitet və ya mentallıq anlayışını daha dəqiq araşdıraq. Qarşıya belə bir sual çıxır: mentalitet nədir və onun mentallıqla hansı əlaqəsi var? Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, mentallıq elə mentalitetin özüdür. Professor F.F.Cahangirov özünün yuxarıda adı çəkdiyimiz əsərində bu mövzunu daha dəqiq araşdırmış, və bu qənaətə gəlmişdir ki, “mentalitet – (latınca) – insanın, qrupun təfəkkür tərz, ümumi mənəvi əhval-ruhiyyəsidir” (5, 41). “Mentalis” sifəti ilk dəfə orta əsrlər sxolastikası dilində (XVII əsr) yaranmışdır. “Mentalitet” ismi ingilis dilində, eləcə də ingilis fəlsəfəsində XVII əsrdən istifadə olunmağa başlamışdır. Adı dilə bu anlayışı Volter daxil etmişdir: “Mentallıq” və “mentalitet” sözlərinin ilkin anlayışlarına qüsurluluq elementi daxil idi. Belə ki, ilkin olaraq o, vəhşi insanın şüuruna aid edilirdisə, sonralar psixologiyada – uşaq şüuruna aid edilirdi. Ən sonda nəşr olunan əcnəbi sözlər lüğətində “mentalitet” və “mentallıq” anlayışlarını ayırmağa çalışmışlar. Mentalitet (latınca *mens* – düşüncə tərz) ağılın quruluşu, dünyanı qavrama üsuludur.

“Mentallıq” (latınca *mentalis* – aqli) insanın intellektual dünyası anlamına gəlir. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, mentallığı təsvir etmək mümkündür, amma təyin etmək çox qəlizdir. Mentalitet sözü bir xalqın mədəniyyəti və tarixində ilk halda qəribə və anlaşılmaz görünən şeyləri ifadə edir. Mentallıq idrakdan, davranış normalarından, hissi sferalardan daha dərinidir. O, strukturlaşdırılmamışdır və insanın müəyyən şəkildə hərəkət etməsinə daxili hazırlığını təcəssüm etdirir. Bu insan üçün mümkün olan idrak və davranışın avtomatik formaları sahəsidir. Mentallığı “qrupun, toplumun özünü anlamağı kimi”, rəhbər tutduqları obraz və təəvvürlərin məcmusu kimi qəbul edirlər. Mentallıq özünü insanın həyatında, davranış və düşüncəsində göstərir (bürüzə verir).

Mentalitet isə davranışda, dəyərlərdə, düşünmək və danışmaq tərzlərində, gizli saxlanılır. Onu öyrənilib saxtalaşdırmaq mümkün deyil, onu yalnız müəyyən bir mədəniyyətin dünyagörüşünü və kodlarını özünə daxil edən dil ilə “mənimsəmək” olar” [5, s. 42].

Mentallıq – uzunmüddətli davranış və fərdi şəxslərin qrup daxilində “ümumi tonusu”dur. Mentallıq insanın fikirləşdiyi, dəyər verdiyi məişət və varlığı necə uyğunlaşdırdığı hər şeydə və hər yerdə özünü bürüzə verir (göstərir). Bəzi tədqiqatçılar isə belə fikirləşirlər ki, mentalitet idrakın iki

formasında yerləşir: 1) rasionall və 2) dini.

Digər millətlərə nisbətən bu fikir Azərbaycan mentalitetinə daha uyğun gəlir. Çünki bizim özümüzün elə mental dəyərlərimiz var ki, burada din daha açıq şəkildə özünü göstərmiş olur. Məsəl üçün Avropa mentalitetinə uyğun elə hərəkətlər ola bilər və ya vardır ki, belə hərəkətlər Azərbaycan mentalitetinə ya yaraşmaz, ya da tamamilə uzaqdır, və burada dinin müstəsna rolu var, və bütün edəcəyimiz hər hansı səhv hərəkətin qarşısını alır. Bu da bütün özünəməxsus milli dəyərlərimizin nə dərəcədə aliliyinin sübutudur (R.M.). Xalqların mental məqsədlərini və digər stereotiplərini nəzərə alaraq bir çox millətlər haqqında o millətə məxsus etnik lətifələr və deyimlərdə yaranmışdır və ya yaranmaqdadır.

Müxtəlif xalqların nümayəndələri həmsöhbət olduğu millətin dil səhvlərinə xüsusi diqqət yönəldirlər. Məsəl üçün əgər sən “fransızlarla söhbət edərkən hər hansı səhvə yol verirsənsə, o, avtomatik olaraq sənənlə söhbətə davam etmir, və mədəni surətdə sənə qulaq asmağı bitirir; ingilis özünü görməməzliyə vurur, elə bil eşitmir; alman milləti isə pedantlıqla hər sözə düzəliş verir; italyalı isə səhvlərinizi sevməyərək mənimsəməyə çalışır”.

Mentalitet monolit deyil, o dəyişkəndir. O, zaman keçdikcə dəyişir. Tədqiqatçıların fikirlərinə görə mentalitet ünsiyyətin yaş, mənşə və intensivliyinə görə dəyişən sistemdir. Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, etnik mentalitet nəzərə alınmadan hər bir millətin, xalqın tarixini adekvat şəkildə təsvir etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan ilk olaraq orta əsr tarixçiləri qeyd etmişlər. Və ilk olaraq da Avropa elmində XX əsrdəki hadisələrin öyrənilməsindən orta əsr avropalı mentalitetinin öyrənilməsinə keçid edilmiş, çox məşhur “Annalar” məktəbi yaranmışdır.

“Annalar” məktəbinin nümayəndələri orta əsr insanların beyninin başqa cür formalaşması nöqtəyi-nəzərindən tədqiqatçıların mentaliteti öyrənilməsinin vacib olduğu nəzəriyyədən çıxış edirlər. “Mentalitetlərin tarixi” – “sosial tarixin” bir növüdür. Onun predmeti – dəyərli istiqamətlər, məişət xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, yaşayış formaları və s. təhlil edilir.

Ümumən mentalitetlərin tarixi deyilməyən və düşünülməyənlə diqqət yetirməyi və idrakın sabit formaları – metafor, kateqoriya, simvolikliyə maraq göstərməyi nəzərdə tutur.

Etnik mentalitet möhkəm olur. Lakin xalqın yaşamasının qeyri-təbii, bəzən də zorakı formaları onu dəyişir. Bu zaman artıq həmin mentalitetin köhnə xarakteristikasına xas olan dəlillərə müraciət etmiş olursan. Məhz bütün bunları nəzərə alıb, ümumən mentaliteti belə xarakterizə etmək olar. Mentalitet – istənilən halda özünəməxsus milli problemi ilə assosiasiya edilən mənalı müxtəlifliyədir. İstənilən xalqın bilavasitə içində və ya uzaqda olan mühiti vasitəsilə gündəlik həyat tərzi həmin xalqın mentalitetini və mədəniyyətini modelləşdirir.

Və son nəticədə belə aydın olur ki, “mentalitet – təbii məlumatlardan

və sosial cəhətdən təşkil olunmuş komponentlərdən əmələ gələn və insanın dünyaya haqqında məlumatını aşkar edən ümumi məfhumdur” [5, s.44-45].

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dil və mədəniyyət. Bakı: Yazıçı, 1992
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977
3. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962
5. Cahangirov F.F. Dil və mədəniyyət. Bakı: Elm və təhsil, 2014
6. Veysəlli F. Dil. Bakı: Təhsil NPM, 2007

Summary

Reflexion of interrelations of language and culture, language and national mentality in the Azerbaijani and English languages

The article is devoted to the study of the problem of reflexion of interrelation of language and culture, language and national mentality in the Azerbaijani and English languages. Language, as it is known, is narrowly connected with history and culture of the people. And studying these relations at the modernity of development of societies is one of actual problems of linguistics. In the article on the material of researches of native and foreign linguists, interrelations of language and culture, language and national mentality are consistently analysed.

Резюме

Отражение взаимосвязей языка и культуры, языка и национального менталитета в азербайджанском и английском языках

Статья посвящена изучению проблемы отражения взаимосвязи языка и культуры, языка и национального менталитета в азербайджанском и английском языках. Язык, как известно, тесным образом связан с историей и культурой народа. Поэтому изучение этих связей на современном этапе развития обществ является одной из актуальных проблем языкознания. В статье на материале исследований отечественных и зарубежных языковедов последовательно анализируются взаимосвязи языка и культуры, языка и национального менталитета.

*Rəyçi : dos. A.Q.Abbasov
BDU-nun İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının
04.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 18.10.2016

Aytəmiz Abbasova
ADU

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏLƏRİN SEMANTİKASI

Açar sözlər: intonasiya, predikativlik, modallıq, semantik münasibət, semantik təhlil

Keywords: intonation, predicativity, modality, semantic attitude, semantic analysis

Ключевые слова: интонация, предикация, модалность, семантический анализ

İngilis və Azərbaycan dillərində sadə cümlə məfhumu qrammatik kateqoriyalardan olsa da, onun hər bir dildə özünəməxsus ifadə vasitəsi vardır. Sadə cümlə 3 əsas əlamətə malikdir. 1) intonasiya, 2) predikativlik, 3) modallıq. Bunlar bütün dillərdə cümlənin məna bitkinliyini ifadə edir və tamamlayırlar.

Dilçilərin cümlə və onun əlamətləri haqqında söylədikləri fikirləri nəzərdən keçirdikdən sonra məlum olur ki, istər cümlə, istərsə də onun əlamətləri haqqında müxtəlif vaxtlarda müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Məsələn: N.A. Baskakov türk dillərində cümlənin quruluşunun iki ünsürdən: mübtəda və xəbərdən ibarət olduğunu irəli sürür. Beləliklə də, zəngin ifadə vasitəsinə və məna xüsusiyyətinə malik təktərkipli cümlələrin dildə mövcudluğunu inkar etmiş olur [4, s. 82-90].

Müasir Azərbaycan dili kitabında Y. Seyidov cümlə nəzəriyyəsi ilə əlaqədar bəzi məsələlərdən, o cümlədən predikativlikdən də qısa şəkildə bəhs edir. Müəllif göstərir ki, cümlənin əsas iki əlaməti vardır. Bunlardan biri predikativlik, ikincisi cümləyə məxsus intonasiyadır. Müəllif predikativlik termini altında bir şeyin təsdiq və ya inkar edilməsini, ona olan münasibəti; müəyyən iş haqqında məlumat vermək, məlumat almaq və s. nəzərdə tutulur [2, s. 96-100].

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində cümlə hər hansı bir predikativ element ətrafında qurulur. Bu baxımdan İngilis və Amerikan dilçiləri belə bir qənaətə gəlmişlər ki, heç də həmişə bu predikativ element bir və ya bir neçə adlı elementlərlə müşahidə olunmur. Məsələn:

-The clothes are dry. – Paltarlar qurudur. Bu cümlədə predikativ [xəbərlə] element-quru olmaqdır və onu müşayət edən adlı element isə paltarlardır. [6, s. 114].

Bu nümunədən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, predikativ elementi – fel, adlı elementi isə isim adlandırmaq olar. Bildiyimiz kimi insanın dünyanı dərk etmə anlayışı əvvəldən iki əsas mühitə bölünür. Bunun birincisi fel mühitidir, hansı ki, bu hal, vəziyyət keyfiyyət və hadisələri əhatə edir. Di-

gəri isə isim mühitidir. Deməli cümlədə əsas mərkəz fel adlanır, isim isə onun zahiri cəhətidir. Əlbətdə, bu öz təsdiqini istənilən cümlədə tapa bilər. İstənilən dildə fel öz mənasına görə cümlədə əsas yer tutur və özündən sonra cümlənin yerdə qalan hissələrini də təmsil edir. [6, s. 10-12]. Xüsusi ilə də, hansı isimləri fel müşayət edəcək, bu isimlər fellə hansı semantik münasibətdə olacaq və ya bu isimlərsemantik münasibətdə necə təyin ediləcəklər. [6, s.114-119].

Məsələn: fərz edək ki, fel cümlədə hərəkət, iş, fəaliyyət bildirir.

The men laughed-kişilər güldülər. Bu cümlədə gülmək feli onu müşayət edən ismi tələb edir. Öz növbəsində isim də ona qarşı bir amil kimi olmalıdır. Beləliklə belə bir fikir söyləmək olar ki, yalnız fel cümlədə işin xarakterini və iştirakını diktə edir. Bu faktın düzgünlüyü öz əksini növbəti nümunədə tapmışdır.

Məsələn: üst quruluşlu bir cümlə götürək.

The chair laughed – stul güldü.

Bu cümləni indi aydınlaşdırmağa çalışaq. Əgər bu cümləyə məna baxımından yanaşsaq chair - sözü felin tələb etdiyi qeyri – adi canlı kimi qəbul edilə bilər. Ancaq biz gülmək felni cansız obyektlərin yerinə yetirdiyi qeyri adi fəaliyyət növü kimi aydınlaşdırma bilmərik bu nöqtəyi - nəzərdən istənilən cümlədən felin semantik təsir etməxüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır [6, s. 114].

Bildiyimiz kimi, məhz semantik – struktur cümlənin düzgünlüyünü təyin edir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, cümləyə iki semantik struktur baxımdan yanaşmaq lazımdır.

Məsələn: İngilis dilində belə bir cümlə müqayisə edək:

-John admires sincerity. – Con səmimiliyə heyran olur.

və ya Sincerity is admired by John. – Səmimiliyə Con tərəfindən heyran edilir.

Hər iki cümlə məna baxımından eynidir, lakin onların üst quruluşları köklü surətdə fərqlənir. Əksinə olaraq, bir çox üst quruluşlu cümlələr öz quruluşlarına görə eyni olmasına baxmayaraq, mənasına görə müxtəlif ola bilərlər.

Məsələn: 1. Flying planes can be dangerous. – Uçan təyyarələr təhlükəli ola bilər. 2. To fly on the planes can be dangerous. – Təyyarələrdə uçmaq təhlükəli ola bilər.

Buradakı mənalar bir – birindən əsaslı fərqlənir. Məhz bu baxımdan cümlələrin nəinki, üst quruluşu, eyni zamanda onun daxili quruluşu da öyrənilir.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlə nitqin əsas vahidi hesab edilir və aşağıdakı xüsusiyyətləri daşıyır. Cümlənitəşkil edən sözlər əsasən dörd əlaqədə olurlar:

1. Obyekt münasibəti – Məsələn: Mən kitab aldım. Kitab və almaq sözləri arasındakı əlaqə obyekt əlaqəsidir.

2. Atributiv münasibət – Məsələn: “yaxşı qız”, “gözəl insan” söz birləşmələrinin tərəfləri arasında olur. Bu münasibət əvvəldən hazır şəkildə cümlədən kənarında yaranır və cümlə yarananda oraya hazır şəkildə gəlir.

3. Adverbial münasibət. - Məsələn: Tez getdi.

4. Predikativ münasibət. [bu laqə cümlədə xəbər və mübtədə arasında olur]. Məsələn: mən oxudum. O həkimdir. [1, s.14].

Təktərkibli cümlələrdə isə bu əlaqə intonasiya və mətnlə ifadə edilir. Bu əlaqə əsasən nitq prosesində yadadır və cümləni əmələ gətirir. Təktərkibli cümlələrdə ayrıca mübtədə və xəbər yoxdur. Predikativlik bir qrup təktərkibli cümlələrdə subyektlə predikatın birləşməsində, yəni təktərkibli cümlənin baş üzvünü təşkil edən sözdə ya mübtədədə ya da xəbərdə ifadə edilir. Ümumi şəxslə, qeyri müəyyən şəxslə, şəxssiz cümlələrdə cümlədə olduğu kimi predikativliyin ifadəsinə zaman, şəxs və şəkil əlamətləri xidmət edir.

Məsələn: 1. Bu xəbərdən Əkbərin ürəyi dağa döndü. 2. Baharın sön ayı idi.

Təktərkibli cümlələrdən olan adlıq və söz cümlələrdə predikativlik bitmiş intonasiya və mətnlə də ifadə edilir. Məsələn: - Yoldaşım, yatmışmısan? – Yox, bir sözün varsa buyur...

Deyilənlərə əsasən, belə hesab edirik ki, predikativlik İngilis və Azərbaycan dillərində yalnız cümlənin baş üzvləri arasındakı münasibət olmayıb, təktərkibli cümlələrdə də ifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Aslanov A. Ə. Modal sözlər, Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, EA nəşri 1960, s. 441
2. Seyidov Y. M. Cümlə. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Elm, 1962, s. 96-98
3. Lyons J. Semantics. Cambridge, University press. 1977, 897 p.
4. Баскаков А. Н. Структура простого предложения в тюркских языках. Труды института языка и литературы. СССР, 1956, 482 с.
5. Кулиев Г. К. Семантика глаголов в тюркских языках. Баку, 1992, 47 с.
6. Уоллес Л. Ч. Значение и структура языка. Москва, прогресс, 1975, 432 с.

Summary

The semantics of a simple sentence in English and Azerbaijani languages

The article deals with the study of semantic characteristics of the sentences in English and Azerbaijani languages on the basis of comparative/contrastive analysis. This includes such characteristics as intonation, prediction and modality. Also, the semantic relations of the predicate with other components of the sentence are analysed in the article. The article presents a detailed classification of simple sentences in both languages as well.

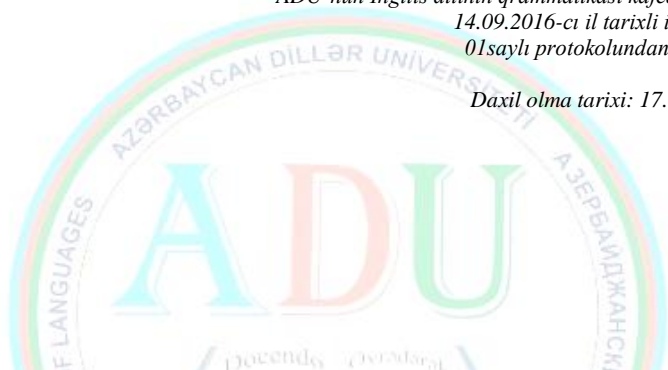
Резюме

Семантика простого предложения в английском и азербайджанском языках

Статья посвящена изучению семантических характеристик простого предложения в английском и азербайджанском языках на основе сравнительно – сопоставительного анализа. Сюда относятся такие свойства как интонация предикативность и модальность. Кроме того, в статье рассматриваются семантические отношения предиката с другими элементами предложения, а также представлена подробная классификация простого предложения в английском и азербайджанском языках.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. L. Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.09.2016

Röya Əliyeva
ADU

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN SİNTAKTİK SİNONİMLİYİ

Açar sözlər: zərflik, zaman, budaq cümlə, sintaktik vasitə

Keywords: adverbial modifier, tenses, subordinate clause, syntactical means

Ключевые слова: время, придаточное предложение, синонимия, синтаксические средства

Məlumdur ki, istər İngilis, istərsə də Azərbaycan dillərində zərflik budaq cümləsini bir neçə növü var. Zərflik budaq cümləsinin hər bir növünün özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu məqalədə biz həm İngilis, həm də Azərbaycan dillərində mövcud olan zərflik budaq cümlələrinin bir növü olan zaman budaq cümləsini tədqiq edəcəyik. Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümlə zaman budaq cümləsidir. Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkətin zamanını bildirir və baş cümləyə *when, while, till, until, as, as soon as, as long as, since, after, before, whenever* və s. bağlayıcılar ilə bağlanır. [4, s. 361] məsələn:

When we were in the taxi, she gave me another long look. (Braine.)

Arthur remained at the gate while Ruth climbed Maria's front steps. (London.)

I did till I got to know him betted. (Voynich.)

Nümunədə göstərilən hər bir cümlə struktur baxımından sinonimdir.

İngilis dilində zaman budaq cümləsi həm Partisiplla, həm də Cərundla ifadə oluna bilər. Əgər eyni fikri həm zaman budaq cümləsi formasında, həm də Partisiplla ifadə olunmuş formada işlədəsək həmin cümlələr sinonimlik təşkil edəcəklər. Nümunələri müqayisə edək, o zaman dediyimiz fikri daha yaxşı əsalandıra bilərik:

- *After they had repaired the car, they drove on, though it was past midnight.*

- *Having repaired the car they drove on though it was past midnight.*

- *When we reached the top of the mountain, we were too tired to do anything.*

- *Reaching the top of the mountain we were too tired to do anything.*

Bu nümunələrdə göstərilən hər bir budaq cümlədəki fikir sadəcə olaraq partisiplla ifadə olunub. Eyni firkin müxtəlif formada ifadə olunması

mənaya bir o qədər də xələr gətirmir, ancaq struktur baxımında dəyişiklik baş verir. Belə ki, budaq cümlənin iki sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəldiyi hər birimizə məlumdur. Lakin cümlə partisipla ifadə olunanda cümlə sadə olur. Bu cümlələr struktur baxımından eyniyyət təşkil etməsədə, mənə baxımışdan bir-birinə çax yaxındılar. Ona görə də biz bel düşünürük ki, bu cümlələr sinonimdir. Növbəti misallara nəzərdən keçirək:

- *When he arrived at the airport he went to the left luggage office.*
- *On arriving at the airport he went to the left luggage office.*
- *During arriving at the airport he went to the left luggage office.*
- *Upon arriving at the airport he went to the left luggage office.*
- *After arriving at the airport he went to the left luggage office.*
- *Before arriving at the airport he went to the left luggage office.*
- *In arriving at the airport he went to the left luggage office.*

Nümunələrdən aydın oldu ki, *“When he arrived at the airport he went to the left luggage office”* zaman budaq cümləsini gerundla ifadə olunub. Düzdür cümlələri dilimizə tərcümə etsək, onların arasındakı cüzi mənə fərqi görmək olar. Ancaq fikrimizcə, bu cümlələr sinonimlik təşkil edirlər.

- *Before she rose from table she made me a sign to follow her.*
- *When she rose from table she made me a sign to follow her.*
- *During rising from table she made me a sign to follow her.*
- *Upon rising from table she made me a sign to follow her.*
- *After rising from table she made me a sign to follow her.*
- *Before rising from table she made me a sign to follow her.*
- *In rising from table she made me a sign to follow her.*

“Before she rose from table she made me a sign to follow her”

budaq cümləsindəki *“before”* bağlayıcısını *on, after, in, upon* və s. sözləri ilə əvəz etsək həmin cümlələr gerundla ifadə olunmalıdır. Bundan əlavə *“before”* bağlayıcısını *when, while* ilə əvəz etsək həmin cümlələr partisipl I ilə ifadə olunmalıdır. Müqayisə edək:

- *Before she rose from table she made me a sign to follow her.*
- *Rising from table she made me a sign to follow her.*
- *When rising from table she made me a sign to follow her.*
- *While rising from table she made me a sign to follow her.*

Beləliklə aydın olur ki, bəzi dilçilər razılaşırlar ki, bu tip cümlələr sintaktik baxımından sinonimdir, baxmayaraq ki, bir çox dilçilərə bu prinsipə qarşı çıxır. Onlar bildirirlər ki, struktur baxımından bir-birinə yaxın olmayan cümlələri sinonim adlandırmaq olmaz. Yəni cümlələr arasında mənə yaxınlığının olması heç də onların arasında sinonimlik əlaqələrinin olmasının demək deyil.

Azərbaycan dilində baş cümlədəki iş, hal və ya hərəkətin icrasını vaxta görə konkretləşdirən zaman budaq cümləsi *nə vaxt? nə zaman?* suallarına cavab olur.

Zaman budaq cümləsi baş cümləyə *ki, elə ki, nə vaxt, nə vaxt ki, nə zaman ki, onda ki, o gün ki, haçan ki* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Həmin bağlayıcı sözlərin bəzisi baş cümlədə də işlənir. Bundan başqa zaman budaq cümləsində hərəkətin əmələ gəməsinin surətini, itiliyini, ləngliyini, çətinliyini, yavaşlığını və s. ifadə etmək üçün həmin mənalara əks etdirən sözlər də işlədilir; [6, s.119]məsələn:

Elə ki, rəis birinci sualını dedi, o bir az toxtadı. Elə ki, maşına minib kəlxozlara gedir, Qədir gündən-günə cavanlaşır. Elə ki, Bayram Çiçəklini, öz həyat-bağçasını düşünməyə başlayırdı, dərhal onun fikri Əzizin gəldiyi və qayıtdığı yerlərlə gedib birbaşa kolxoz idarəsinə, oradakı ümumi yığıncığa çatır, gözləri danışanlara sataşır, qulaqları deyilənləri eşidirdi. O zaman ki faşistlər Kırımı tutmuşdu, birdən kağızların arası kəsildi. (Ə.Vəliyev.)

Eyni mənanı, yəni baş cümlədə görülən işin zamanını budaq cümlədə görülən işin zamanına aydınlaşdırmaq üçün budaq cümlədə *yenicə, təzəcə* sözləri işləndiyi kimi, bəzən də baş cümlədə *birdən, o saat* sözləri işlədilir. Bu sözlər tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində ifadə olunan işi yalnız zamana görə yaxınlaşdırmaq deyil, həm də baş və budaq cümlədəki işin icrasının mütləqliyini göstərir. Budaq və baş cümlənin xəbəri inkarda işlənmə bilməz, həmişə təsdiqdə olmalıdır. Bu cəhətdən budaq cümləsində *elə ki* sözü ilə işlənən tabeli mürəkkəb cümlə ilə baş cümləsində *dərhal, o saat, birdən* sözləri işlənən tabeli mürəkkəb cümlə arasında sinonim münasibət əmələ gəlir; məsələn:

Elə ki bu işləri görüb qurtardıq, kolxozdakı işlərimiz sahmana düşdü, hər yerə gedərdik. (Ə.Vəliyev.)

Mərd baxışlı, badamı gözlərindən Gülbənizə oxşayan müəllimə Təftişə sarı dönmək istəyirdi ki, birdən Yusifin əsəbi səsi eşidildi. (İ.Hüseynov.)

Elə ki sarsıntı mənə üz verdi, həmdəm tapmadım, mənim də əlim qələmə yeridi. (B.Bayramov.)

Kəlbəlayi Ağcanın arvadı Qara Ballı təzəcə bozbaşın kafini alırdı, həyətdən bərk səs gəlirdi. (Y.V.Çəmənəminli.)

Nümunələrdəki budaq cümlələrin (*elə ki bu işləri görüb qurtardıq; mərd baxışlı, badamı gözlərindən Gülbənizə oxşayan müəllimə Təftişə sarı dönmək istəyirdi ki Kəlbəlayi Ağcanın arvadı Qara Ballı təzəcə bozbaşın kafini alırdı;*) xəbərləri təsdiqdədir, onları inkarda işlətmək qeyri mümkündür. Yuxarıdakı zaman budaq cümlələri baş və budaq cümləəki işi zamana görə yaxınlaşması ilə eyni olsalar da, formalaşma vasitəsinə görə fərqlənirlər. Zaman budaq cümləsinin başqa bir qurupu baş cümlədəki

zaman mənalı sözün (*o vaxt, o zaman, onda, nə zaman, və s.*) məzmununu aydınlaşdırmağa xidmət edir. Əvvəlkilərdən fərqli olaraq belə zaman budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlədilir. Baş cümlədəki işin icra zamanı ilə budaq cümlədəki işi icra zamanı eyni vaxta düşür; [6, s.134] məsələn:

O gün ki sən al bayraqlı bir səhərdən ilham aldın, yarandım mən.
(S.Vurğun.)

Ağayev onu o zaman qabaqladı ki, İsgəndərzadə nə isə soruşmaq istədi. (M.Süleymanov.)

Cananla nə zaman dursan üz-üzə, Doğru cavab verin sorulan sözə.
(N.Gəncəvi.)

Beləliklə də, zaman budaq cümləsi məhdud vasitələrə malik olsa da, onlar ya baş cümlə ilə budaq cümlədəki işin eyni zamanda icrasını, ya zamana görə yaxınlaşmasını, ya birinin icrası üçün digərinin şərt olmasını, ya da zaman davamlılığını bildirir. Onların əksəriyyəti keçmiş zamanla bağlı olsa da, müəyyən qurupu gələcək zaman məzmunludur. Zaman budaq cümləsi baş cümlə ilə eyni zamanlı olduqda xəbər təsdiq, şərtlə bağlandıqda isə inkar aspektli olur.

Ədəbiyyat

1. Blokh M.Y. A course in the theoretical English Grammar. M., 1983.
2. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.İ. A Course of English Grammar. M., 1967.
3. Kobrina N.A., Korniyeva E.A., Ossovskaya M.J., Guzeyeva K.A. An English grammar. Syntax. M., 1986.
4. O.I. Turksever (Musayev), E.I. Həjiyev, A.R. Hüseynov A Practical Grammar of Contemporary English.
5. Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. və s., Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Mütərcim, Bakı, 2012.
6. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Elm və Təhsil, Bakı, 1974.
7. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı, 1963.

Summary

Syntactic Synonymy of the subordinate clause of tense in English and Azerbaijani languages

The article deals with the study of the issues of syntactic synonymy of the subordinate clause of tense. The subordinate clause of tense can be substituted not only by synonymical verbal constructions but also by other syntactical structures. Such synonymy is also possible through the various means used in formation of the subordinate clauses of the same type. Various examples of subordinate clauses of tense in English and Azerbaijan languages are provided in the article.

Резюме

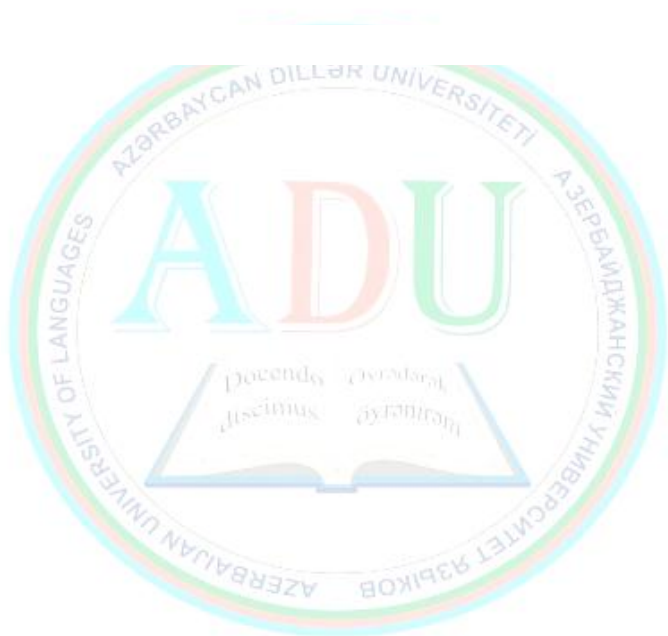
Синтаксическая синонимия придаточных предложений времени в английском и азербайджанском языках

Статья посвящена изучению вопросов синтаксической синонимии придаточных предложений времени. Придаточные предложения времени могут быть заменены не только синонимичными глагольными конструкциями, но и

другими синтаксическими структурами. Такая синонимия реализуется посредством различных языковых средств, используемых в формировании придаточных предложений одного типа. В статье также представлены примеры придаточных предложений времени в английском и русском языках.

Rəyçi: fil.e.d., prof. L. Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01saylı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 10.10.2016

Aytəkin Məlikova
ADU

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÖVCUD OLAN ANTROPONİMLƏRİN TƏDQIQAT TARİXİ

Açar sözlər: onomastika, antroponim, ləqəb

Keywords: onomastics, anthroponomy, nickname

Ключевые слова: ономастика, антропоним, прозвище

Hər hansı bir dil xüsusi və ümumi adların toplusundan ibarətdir. Dildə mövcud olan xüsusi adların cəmi onomastika, ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomalogiya adlanır [4, s.24]. Onomastik vahidlər dedikdə antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər və ktematonimlər nəzərdə tutulur. Onomalogiyasının bir bölməsi kimi antroponimlər də özlüyündə əsas və köməkçi kateqoriyalara ayrılır ki, bunlara da şəxsin əsl adı, ata adı, soyadı, ləqəbi, təxəllüsü, titulu daxildir.

Azərbaycan dili türk dilləri qrupuna aid olduğu üçün, onun antroponimik sistemi zaman zaman həm dünya dilçiləri tərəfindən türk xalqlarının antroponimik sistemi adı altında ümumi şəkildə, həm də öz dilçilərimiz tərəfindən daha geniş şəkildə tədqiqatə cəlb edilmişdir. Məhz buna görə də, onun tədqiqat tarixindən danışarkən türkologiyada da bu sahə ilə bağlı aparılmış araşdırmalara nəzər salmaq çox vacibdir.

Türk xalqları antroponimləri ilk dəfə V.A.Qordlevski və A.N.Samoyloviç tərəfindən tədqiq olunmuşdur.

V.A.Qordlevski ilk olaraq “Этнографические обозрение” jurnalının 3-4cü saylarında “Uşağın anadan olması və onun tərbiyəsi” (“Рождение ребенка и его воспитание”) məqaləsi ilə türk xalqlarında körpənin dünyaya gəlməsindən sonra adlandırılması və tərbiyəsi məsələlərindən bəhs etmişdir. “Əgər kiminsə əvvəlki uşaqları vəfat edirsə, onda dünyaya gələn növbəti körpəni oğlan uşağı olarsa Dursun (salamat qalsın, ölməsin), qız uşağı olarsa Yetər (bəsdir, daha ölməsin) adlandırırlar” [8, s.129].

V.A.Qordlevski türk xalqları antroponimlərinin tədqiqini “Osmanlılarda şəxs adlarına dair” (“К лицной ономастике у османцев”) əsəri ilə davam etdirmiş və sözü gedən əsərdə şəxs adları ilə yanaşı ləqəbləri də araşdırmışdır. Belə ki, əsərdə şəxs adları V.A.Qordlevski tərəfindən etimoloji cəhətdən izah olunaraq, islamiyyətə qədərki və islamiyyətdən sonrakı dövrlərə ayrılır. Müəllif bu zaman Əli, Məhəmməd, Həsən, Fatimə kimi adları misal gətirmiş, bu adların türk xalqlarında islamiyyətdən sonrakı dövrə aid olduğunu vurğulamışdır.

Qordlevski eyni zamanda fikirlərini daha dəqiqləşdirərək yazır: “Müsəlman ailələrində körpələrin bir birinin ardınca vəfat etmələrinin və bu kimi digər bədbəxt hadisələrin qarşısını almaq üçün nicat yolunu onlar islamıyyətdən əvvəlki adqoyma adətlərinin yenidən bərpa edilməsində görürlər. Belə ki, doğulan uşaqları şəx qüvvələrdən qorumaq, onların salamatlığını mühafizə etmək üçün körpələrə Dursun, Durmuş, Yaşar kimi adlar verilir”. [9, s.131] Bununla müəllif türk xalqlarında şəxslərin adlandırılması zamanı bəzi türk mənşəli adların saxlanıldığını onların inancları ilə əlaqələndirmişdir.

Sözü gedən əsərdə həmçinin xristian təqvim adları ilə müsəlman təqvim adlarının da müqayisəsini görmək mümkündür. Daha dəqiq desək, tədqiqatçı xristianlarda müqəddəs şəxsin doğulduğu gün dünyaya gələn körpəyə həmin şəxsin adının verildiyini, müsəlmanlarda isə müqəddəs aylarda doğulan körpələrə həmin ayların adlarının və yaxud müqəddəslərin özlərinin və ya davamçılarının adlarının verildiyini qeyd etmişdir. Bu tip adlara Ramazan, Şaban, Rəcəb, Məhəmməd, Mustafa, Əli və s. kimi adları nümunə olaraq göstərmək olar.

Türk xalqlarının adqoyma prinsiplərinin tədqiqat tarixinin sonrakı dövrü A.N.Samoyloviçin adı ilə bağlıdır. “Türk tayfalarında adların qoyulması məsələsinə dair” (“К вопросу о наречении у турецких племень”) adlı məqaləsi ilə müəllif V.A.Qordlevskinin türklərdə uşaqlara adqoyma adətləri haqqında irəli sürdüyü bəzi mülahizələrə düzəlişlər etmiş və bu barədə öz əlavələrini etmişdir.

Azərbaycan onomastikasının ümumtürk dilçilikdə tədqiqi daha sonra V.V.Radlov, N.V.Katanov, F.Əmirxan, A.A.Satıbalov, T.Januzakov, Q.F.Sattarov kimi tədqiqatçılar tərəfindən davam etdirilmişdir.

Onomastikanın azərbaycanşünaslıqda tədqiqi haqqında danışıarkən ilk olaraq A.Bakıxanovun adını qeyd etmək lazımdır. Məhz Bakıxanov ilk dəfə olaraq öz əsərlərində toponim, hidronim, etnonim və həmçinin antroponimlərin təhliliyini verməyə çalışmışdır. Müəllifin “Adlar və titullar” adlı əsəri buna nümunədir. Belə ki, sözü gedən əsərdə əsas və köməkçi ad kateqoriyalarına, onların leksik mənası, mənşəyi və işlənmə dairəsi haqqında qeydlərə rast gəlmək mümkündür.

A.Bakıxanov daha sonra 1941-ci ildə Şirvanşahların ləqəbləri, nəsəbləri və tarixi şəxslərin təxəllüslərindən bəhs edən və dilimizin onomastik sisteminin araşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən “Gülüstani-İrəm” adlı əsərini yazmışdır. X-XVI əsrlərin antroponimik sistemini özündə birləşdirən əsər sözü gedən dövrün onomastik sistemə nəzər salmaq üçün zəngin bir vasitə hesab olunur.

XX əsr onomastikanın azərbaycanşünaslıqda tədqiqi baxımından xüsusi bir dövr hesab olunur. Yazılan çoxsaylı məqalələr, doktorluq disser-

tasiyaları, kitablar, lüğətlər hər biri öz növbəsində azərbaycan dilinin onomastik vahidlərinin təhlili baxımından əvəzsiz nümunələr olmuşdur.

Ş.M.Sədiyev 1950-ci illərdən etibarən şəxs adlarının leksik-semantik və funksional mənalari ilə məşğul olan görkəmli dilçilərdəndir. Müəllifin 1959-cu ildə “Dil haqqında hekayələr” kitabı nəşr olunur ki, bu kitabın da “İnsan adları” bölməsində Azərbaycan antroponimik vahidlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən, alınma şəxs adlarının Azərbaycan antroponimikasında tutduğu mövqedən, dilimizdə mövcud olan şəxs adlarının yaranması və inkişafı tarixindən, tarixin müəyyən dövrlərində bir qisim şəxs adlarının arxaikləşərək istifadədən çıxmasından bəhs edilir.

Ş.M.Sədiyev azərbaycan dilində mövcud olan antroponimlərlə bağlı tədqiqatını davam etdirərək 1969-cu ildə “Adlar necə yaranmışdır” kitabını yazır. Kitabda antroponimlərin bir sıra vacib xüsusiyyətləri, onların əmələ gəlməsi, cəmiyyətdə rolu, quruluşca növləri, leksik mənalari, fərqləndirici xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dilimizin onomastik sisteminin tədqiqi baxımından da zəngin bir sərəvətdir. Bununla əlaqəli olmalıdır ki, dastan çoxsaylı məqalələrə, dissertasiyalara, monoqrafiyalara mövzu olmuşdur. Belə vəsaitlərdən biri də Ə.Ə.Dəmirçizadənin 1959-cu ildə yazmış olduğu “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili” kitabıdır. Dastanda antroponimlər xüsusi adlar və ləqəb və titullara bölünmüşdür. Tədqiqatçı bu əsəri ilə dastan qəhrəmanlarının həm doğulduğu zaman verildiyi adlarından, həm də onların həyatı boyu digər şəxslər tərəfindən aldıkları ləqəblərdən bəhs etmişdir.

Azərbaycan dilinin onomastik sistemi daha sonra Z.A.Sadiqov, Ə.Tanrıverdiyev, A.Paşayev, M.Adilov, Z.Verdiyeva, M.İ.Adilov, M.Çobanov, H.Həsənov, H.Əliyev kimi görkəmli şəxslərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Afad Qurbanov Azərbaycan dilçiliyində, ümumiyyətlə türkologiyada çoxşaxəli elmi yaradıcılığa malik olan alim, yenilikçi, dilçiliyimizdə poetik onomastikadan bəhs edən ilk dissertasiya müəllifidir. Azərbaycan onomastikası sahəsində yazılmış əsərlərin əksəriyyəti A.Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Müəllifin bu sahədə çoxsaylı məqalələri, monoqrafiyalari və “Azərbaycan onomastikası”, “Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin yaranması və dəyişməsi”, “Azərbaycan onomalogiya məsələləri”, “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” kimi kitabları mövcuddur.

Müəllifin “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” kitabı iki cildə ibarət olmaqla A.Qurbanovun Azərbaycan onomastikası sahəsində yazmış olduğu bütün əsərlərini özündə birləşdirir. Kitabın birinci cildi XI fəsildən ibarətdir və onomastika və onomalogiya anlayışlarının izahını, onomastik leksikanın dilin lüğət tərkibində mövqeyini, onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətlərini, onomalogiyanın fəlsəfi və linqvistik nəzəri əsaslarını,

onomalogiyanın yarımsöbələri və növlərini, dilçiliyin digər sahələri ilə əlaqələri kimi bir sıra vacib məsələləri əhatə edir.

İkinci cilddə isə müəllif Azərbaycan onomalogiyası məsələlərini konkret araşdırmış, Azərbaycan antropnim, etnonim, toponim, hidronim, zoonim, kosmonim, ktematonimlərin yaranması, inkişafı də dilin lüğət tərkibindəki mövqeyi, onomastik vahidlərin poetik və üslubi imkanları, o cümlədən orfoqrafik və orfoepik problemlərindən bəhs etmişdir.

Azərbaycan dilinin onomastikasının inkişafında bütün yuxarıda adı sadalanan əsərlərlə yanaşı, bir o qədər də adlarını çəkmədiyimiz çoxsaylı tədqiqat əsərlərinin, məqalə, monoqrafiya, dissertasiyaların böyük rolu olmuş və xalqımızın onomastik vahidlərinin tədqiqi baxımından əvəzsiz vasitələr hesab olunurlar.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva S.Ə. Azərbaycan nağıl və dastanların dili. Filol.elm.dok. dis., Bakı, AzMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2006.
2. Əliyev H. Azərbaycan antropnimlərinin inkişaf mərhələləri, Bakı, 2004.
3. Məmmədov K. Nəcəf bəy Vəzirov, Bakı, 1960.
4. Qurbanov A. Azərbaycan Onomologiyasının əsasları, I cild, Bakı, 2004.
5. Qurbanov A. Azərbaycan Onomologiyasının əsasları, II cild, Bakı, 2004.
6. Qurbanov A. Türk antropnimlərinin inkişaf dövrləri, Bakı, 2000.
7. Qurbanov A. Türk xalqlarında advermə ənənələri, Bakı, 2002.
8. Гордлевский В.А. Рождение ребенка и его воспитание, Избр. соч., т. IV. М., 1968. с. 128-130.
9. Гордлевский В.А. К лицейной ономастике у османцев, Избр. соч., т. IV. М., 1968. Вып. 5.

Summary

The history of the investigation of anthroponyms existing in the azerbaijani language

The article deals with the history of the investigation of anthroponyms existing in the Azerbaijani language. In the article the history of the investigation of anthroponyms in the Azerbaijani language is carried out through both with the help of works of Azerbaijani writers and as well as investigators and the works of well-known linguists in turkology. The investigation process gives the opportunity to get invaluable information about anthroponyms, especially personal names in the Azerbaijani language.

Резюме

История изучения антропонимов существующий на азербайджанском языке

Данная статья освещает историю исследования антропонимов существующий на азербайджанском языке. В статье рассматривается история исследования антропонимов на азербайджанском языке осуществляемый как с помощью произведений азербайджанских писателей, так и произведениями известных лингвистов в тюркологии. Процесс исследования дает возможность получить ценную информацию об антропонимах, особенно личных имен на азербайджанском языке.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. L. Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01saylı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 30.09.2016

Lalə Babayeva
AMEA

ŞƏMSƏDDİN HİNDUŞAH NAXÇIVANI VƏ ONUN "ƏS-SİHAH ƏL-ƏCƏMİYYƏ" LÜĞƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan lüğətçiliyi, ikidilli lüğətlər, Şəmsəddin Hinduşah Naxçıvani, "Əs-Sihah əl-əcəmiyyə"

Keywords: Azerbaijani lexicography, bilingual dictionaries, Shamsaddin Hindushah Nakhchivani, "Əs-Sihah əl-əcəmiyyə"

Ключевые слова: словари азербайджанского языка, двуязычные слова, Шамсадин Хундужах Нахчивани, "Ас-Сихах аль-аджамия"

Azərbaycan dilinin türk dilləri arasında özünəməxsus yeri vardır. Bu dil əsrlərin süzgəcindən keçərək gəlmiş, ortaq türk dili mədəniyyətini mənimləməklə yanaşı, hər tarixi mərhələnin siyasi-mədəni həyatını əks etdirən zəngin söz yaradıcılığı xəzinəsini yaratmışdır.

XIII yüzildən etibarən yüksələn inkişaf yolu ilə gedən Azərbaycan yazılı ədəbi dili, onun lüğət fondu və qrammatik quruluşu, zəngin bədii ifadə vasitələri göstərir ki, Azərbaycan bədii ədəbi dilinin XIII əsrə qədər keçdiyi yol şifahi dil ənənələrinə söykənmişdir.

Deyə bilərik ki, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan türkcəsində yaranan ədəbiyyatın təşəkkül və inkişafında ilkin mərhələdir. Səfiəddin Ərdəbili və İzzəddin Həsənoğlunun azərbaycanca qəzəlləri və müəllifi bəlli olmayan "Dastani-Əhməd Hərami" poeması, Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif", İsa adlı şairin "Mehri və Vəfa" poemaları bu dövrün ədəbi məhsullarıdır. "XIV yüzillik ana dilli ədəbiyyatımız isə Seyid İmadəddin Nəsimi, Qazi Əhməd Bürhanəddin, Ərzurumlu Mustafa Zərir, Sulu Fəqih, Xacə Hüman Təbrizi, Əbdülqadir Marağayi, Nəsir Bakuyi və türk dilində ilk "Vərqa və Gülşah" müəllifi Yusif Məddahın yaradıcılıqları, həmçinin Hinduşah Naxçıvani ("Əs-Sihah əl-Əcəmiyyə") və Hüsəməddin Xoyinin ("Təhfeyi-Hüsəm") lüğətlərindəki Azərbaycan türkcəsindəki bədii nümunələrlə təmsil olunur" [2, s.65]. Dünya şöhrətli Azərbaycanlı alim doktor Cavad Heyət yazırdı ki, "Azərbaycan türkcəsi ədəbi dili ilə yazılmış olan ən əski əsərlər XIII əsrə aiddir. İlk mənzum əsər Həsənoğlu ilə Nəsir Bakuyiə aiddir. İlk ədəbi nəsr isə Hinduşah Naxçıvaninin Azərbaycanın türklərinə farsca öyrənmək məqsədilə yazdığı "Əs-Sihah əl-Əcəmiyyə" əsəridir" [5, s. 222].

Lüğətlərin həm Şərqdə, həm də Qərbdə qədim tarixi vardır. Lüğətlərdə adətən, ədəbi və fəlsəfi terminlərin şərhı verilir. Ensiklopediya lüğətin izahlı forması idi. Şərqdə daha çox təriqət terminlərini şərh edən lüğətlər məşhurdur.

XIII-XIV əsrlərdə yaşamış məşhur Azərbaycan lüğətçiləri sırasında Fəxrəddin ibn-Hinduşah Naxçıvaninin oğlu Şəmsəddin Hinduşah Naxçıvani xüsusi yer tutur.

Onun yaradıcılığında "Əs-Sihahü əl-əcəmiyyə" adlı farsca-azərbaycanca lüğət mühüm yer tutur. Bu, elmə məlum olan ilk Azərbaycan-fars lüğəti, eyni zamanda fars dilinin ən qədim lüğətlərindəndir. "Əs-Sihahü-Əl-Əcəmiyyə" haqqında məlumata "XVII yüzilliyin məşhur türk alimi Katib Çələbi tərəfindən yazılan "Kəşfüz-zümun"da məlumata rast gəlmək mümkündür. Əsərin bir əlyazma nüsxəsi professor Həsən Zərrinəzadə tərəfindən Bratislava kitabxanasında görülmüş, surəti alınmış, daha sonra Qulamhüseyn Beqdeli tərəfindən nəstəliq xətti ilə yazılmış, "Mərkəzi-nəşri-daneşgahi" nəşriyyatı tərəfindən 1962-ci ildə çap olunmuşdur." [6, s. 222]

"Əs-Sihah əl-əcəmiyyə" əsəri hicri 730-cu (miladi 1330-cu ildə) ildə yazılmışdır. Bu lüğət ikidilli lüğətlərini qədimi sayılır. "Qrammatik prinsip üzrə tərtib edilmiş bu lüğətdə farsca sözlər sonuncu hərflər üzrə bablara, bablardakı sözlər isə birinci hərflərə görə fəsillərə ayrılmışdır." [5, s. 63] Bu lüğət, müəllifin qeyd etdiyi kimi, X əsrin məşhur ərəb lüğətçisi İsmayıl Cövhərinin "Sihah əl-ərəbiyyə" əsərinin üslubunda hazırlanmışdır. Lüğətin tərtibi prinsipini X əsrin ərəb leksikoqrafi İsmayıl əl-Cövhəridən götürmüşdür. Bu haqda əsərin müqəddiməsində o, belə yazır: "Lüğət kitablarının çoxu ərəbcə və farsca yazılmışdır. Halbuki, bu sözlüklə maraqlananların çoxu ərəb və fars olmayanlardır. Bu üzədən mən bu əsəri İsmayıl Gövhərinin "Sihahül-ərəbiyyəsi"yə görə tərtib etdim və ona ərəb olmayanların faydalanması üçün "Sihahül-əcəm" adını verdim"[5, s. 222].

Burada azərbaycanca qarşılığı verilmiş 5117 fars sözü var. Türk sözlərinin təxminən sayı 10000-ə yaxındır.

Əsərin lüğət hissəsi ancaq sözlərin toplusundan ibarət deyil, onda dilimizin tarixi fonetika, morfolojiya, leksika və frazeologiyasına aid xeyli dəyərli material var. Buradakı sözlər XIV əsr Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirir: yucaltmaq, yudmaq, toğramaq, tondurmaq, dən-rənmək, arturmaq, sığdırmaq, yuqarı, qomaq və s.

Lüğətin birinci cildinin mətni üç bölmədən ibarətdir:

Birinci bölmə farsca-türkcə lüğətdir. Altı mindən çox kəlmə toplanmış, farsca sözlərin hamısı və türkcə sözlərin bir qismi türklərin düzgün tələffüz edə bilmələri üçün hərəkəylə yazılmışdır.

İkinci bölmədə farscanın qrammatikası türkcə izah edilmişdir.

Üçüncü bölmə ərəbcə yazılmış fars dilinin qrammatikasıdır.

Lüğətdə nümunələr farsca və türkcə verilmişdir. Sətirlər arasında və sətirlər altında türkcə izahat verilmişdir.

Birinci və üçüncü hissələr ərəbcə, lüğət özü isə farsca və Azərbaycan türkcəsində yazılıb.

Kitaba frazeoloji birləşmələr və ayrı-ayrı ifadələr də daxil edilib.

Lüğətdə fars sözləri axırıncı hərflərə görə düzülmüş, onlar axırıncı hərflərə görə əlifba sırası ilə bablara, bablardakı sözlər əvvəlinci hərflər üzrə əlifba sırası ilə fəsillərə ayrılmışdır. Əsər 21 bab, 393 fəsildən ibarətdir.

Müəllif əsərdə sözlərin asan qavranılmasını və tələffüzdəki çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün fonetik, leksik və qrammatik üsullarına mürciət etmişdir. Lüğətdə fonetik üsulla üstünlük verilir. Burada fonetik təsvirin hərəkətli və analitik olmaqla iki növündən istifadə olunmuşdur. Buradakı sözlər XIV əsr Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirir: məsələn, yucaltmaq, yudmaq, toğramaq, tondurmaq, dənənmək, arturmaq, sığdırmaq, yuqarı, qomaq və s.

Lüğətdə müasir dilimiz üçün xeyli arxaik sözlər var: dinləndirmək (istirahət etdirmək), dinləmək (dincəlmək), yəltəmək (həvəsə gətirmək), yarlığanmaq (bağışlamaq), ilətmək (aparmaq), dənmək (ayaqlamaq), yelmək (yortmaq), yeldirmək (yortdırmaq) və s.

Burada idiomlara da xeyli yer verilmişdir: asma düzmək, can tartmaq, tışra gəlmək, uru durmaq, ökütləmək, dutmaq, yəncür sığmaq, ayaq ilə basmaq və s.

Fars dilində işlənən omonimlər də öz əksini tapmışdır: axtən (qılınc çəkmək)-axtən (çalmaq), ahixtən (tartmaq)-ahixtən (qəsd etməyə), bəsudən (dutmaq)-bəsudən (batmaq), taftən (bükmək)-taftən (döndərmək) və s.

Lüğət ikidilli səciyyəli olsa da, müəllif bir sıra hallarda sözlərin bir qismini izahlı vermişdir. Onların izahında fonetik, leksik və qrammatik izah üsullarından istifadə edilmişdir. Lüğətin sözlüyündə bir sıra sözlərin qrammatik izahında nitq hissələri, bəzi qrammatik kateqoriyalar-kəmiyyət, təsirlik, inkarlıq və s. sözlər öz əksini tapmışdır. İş qlossari formasında tərtib edilmişdir.

Uzun müddət bu lüğət həm alimlər, həm də fars və ərəb dillərini öyrənənlər tərəfindən rəğbətlə istifadə olunmuş, geniş yayılmışdır. Əsərin saysız-hesabsız əlyazmalarının dünyanın ən müxtəlif kitabxanalarına sərəfəlməsi də bunu sübut edir.

“Əs-Sihah əl-əcmiyyə”nin XVII əsrə naməlum xəttat tərəfindən üzü köçürülmüşdür. Lüğətin Qərbi Berlin kitabxanasında saxlanılan nüsxəsi tam, səliqəli nüsxə olub 78 vərəqdən ibarətdir. Bu nüsxədə türkcə sözlər sətirlərarası, fars sözlərinə aid ərəbcə izahatlar isə əksər hallarda haşiyələrlə verilmişdir. Burada müqayisə məqsədilə heç bir lüğətdən istifadə olunmamışdır. Fars sözlərinin hamısı hərəkətləndiyi halda, onların türkcə qarışığı əsasən (bəzi istisnalarla) hərəkəsiz verilmişdir. “Bu nüsxə bir çox cəhətdən Leninqrad nüsxəsini xatırladır və o, yuxarıda saydığımız üstünlüklərə görə Bratislava nüsxəsindən kamil hesab olunur” [4, s.293].

1553-cü ildə yenidən yazılmış olan lüğətin mövcud nüsxəsinin sonuna XVII əsrdə Əli İbn Hüseyn əl-Amasi tərəfindən türkcədə əruz vəznə haqqında 11 səhifədən bir əlavə yazılmışdır. Orada əruz bəhrindən bəhs edilərkən türkcə şeir parçalarından da nümunələr göstərilmişdir.

“Əs-Sihah əl-əcəmiyyə”nin farsca-türkcə ikidilli lüğət olduğunu sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Bunu lüğətin Leninqrad, Bratislava və Qərbi Berlin nüsxələri, eyni zamanda dünyanın başqa ölkələrinə-İran, Türkiyə, Hindistan, Misir, İngiltərə, Avstriya, İsveç, Bolqarıstan və başqa ölkələrində yayılmış əlyazma nüsxələri sübut edir” [4, s.293].

Hinduşahın “Əs-Sihah əl-əcəmiyyə” əsəri Azərbaycan leksikoqrafiyasının əvəzsiz abidəsi və XIII-XIV əsrlər Azərbaycan türkcəsi və fars dilinin lüğət tərkibini, habelə qrammatikasını öyrənmək üçün nadir mənbədir. Tərcümə prosesində yeni anlayış ifadə edən söz və ifadələr müqabilində ikinci dildə semantik motivasiya mövcud olduğu halda bunlar kalka edilir. Deməli, yeni anlayış və mənanın başqa dildə ifadəsi üçün özünün özünün saxılı struktur modelləri müəyyən edilmiş olur.

Beləliklə, bu əsər bütün Şərq dünyasında lüğətçilik elminin inkişafında böyük rol oynamışdır. Belə ki, ondan sonra tərtib olunan farsca-türkcə lüğətlərdə quruluş prinsipi Hinduşah Naxçıvanidən əxz olunmuşdur.

"Əs-Sihah əl-əcəmiyyə"dən sonra da XIV əsrdə farscadan türkcəyə və ərəbcədən-türkcəyə lüğətlər yazıldı. "Hilyətül-insan və həlbətül-lisan" lüğəti farscadan türkcəyədir və Elxanilər hakimiyyəti dövründə Cəmaləddin ibn Mühənnə tərəfindən hazırlanmışdı. Hüsəm ibn Həsən əl-Konəvi tərəfindən "Töhfe-yi-Hüsəm" 802/1399-1400 ilində hazırlanmışdır. Bu lüğət mədrəsələrdə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuş və farscadan türkcəyə idi. XVI əsrdə Qarahisarının "Şamil-əl-lüğət, Xətib Rüstəm Mələvinin "Vəsilet əl-məqasıl", Nemətullah ibn Əhməd ibn Mübarək ər-Ruminin "Lüğəti-Nemətullah" XVIII əsrdə isə "Töhfe-yi-Vəhbi" yazıldı.

Orta əsrlərdə bu əsərə yalnız Şərqin deyil, Avropa alimlərinin də müraciət etdiyi lüğətlərdən biri olmuşdur. Məsələn, "1700-ci ildə Oksford Universitetinin professoru T.Hayd latın dilində yazdığı əsərdə qədim farslara məxsus dini terminlərdən danışarkən həmin lüğətdən "Nəqşə-"Gəbrən məzhəbində bir məzhəbdir"-sözünü misal göstərmişdir. Bu, lüğətin sözlüyünün farsca-türkcə olduğunu təsdiq edən ən tutarlı faktlardır" [4, s.293].

Onu da qeyd edək ki, lüğətlər xalqların mədəni həyatında mühüm rol oynadığından bundan dini, ideoloji və s. məqsədlər üçün sui-istifadə etmək cəhdləri də mövcud olmuşdur. Məsələn, görkəmli tədqiqatçı Cavad Heyət in iddiasına görə XIV əsrin əvvəllərində italyan və alman missionerləri qıpçaq türklərini xristianlığa cəlb etmək məqsədi ilə "Kodeks Kumanikus" və ya "Qıpçaq məcmuəsi" adlı lüğət tərtib edirlər. "Bu lüğətin əlyazması Venesiyadakı Santo Markos kitabxanasında saxlanılır. Kitab iki dəftərdən ibarətdir. Birincisi italyanlar tərəfindən tərtib edilmiş latın-fars-türk (qıpçaq) lüğəti, ikinci kitab qıpçaq-alman lüğətindən təşkil olunub və latın əlifbası ilə yazılıb" [3, s.69]. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında da ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan hadisələrin təsiri əvəzolunmazdır. Cəmiyyətdə həyatın bütün sahələri üzrə inkişafı və dəyişikliyi dilin leksik-terminoloji söz ehtiyatının çoxalmasına gətirib çıxarmışdır. "Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır. Odur

ki, ədəbi dilin lüğət tərkibinin tərcümə hesabına zənginləşməsi milli dil əlaqələri zəminində mühüm rol oynayır” [8]. Məhz buna görə də, Hinduşah Naxçıvaninin lüğətinin Azərbaycan türklərinin dil xəzinəsinin zənginləşməsindəki rolu əvəzsizdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. c.I. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
2. Babayev Y. Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və epik şeirin inkişafı (XIII-XIV əsrlər). Bakı: ADPU, 2008, 128 s.
3. Kazımi P. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində lüğətçilik ənənələri // Kitabxanaşünaslıq və informasiya.-2010, № 2.-s.64-70.
4. Naxçıvani H. Əs-Sihah Əl-Əcəmiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 1993, s.291 (295 s.)
5. Heyət C. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. C.I. Bakı, Təhsil, 2011, 352 s.
6. Həsənov H. Azərbaycan lüğətçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: BDU, 1999, 335 s.
7. Xəlilov B. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 648 s.
8. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi. -Translit.az-www.translit.az

Summary

Shamsaddin Hindushah Nakhchivani and his "Əs-Sihahü əl-əcəmiyyə" dictionary

One of the most important factors which created favourable conditions for the development and formation of native-speaking Azerbaijani literature was the tradition of all-turkish literature till the XIII century. During this period, like a number of literature samples, dictionaries were also created which were considered as a means of communication with other nations. Bilingual persian-turkish dictionary made by Shamsaddin Hindushah Nakhchivani in 1330 was the continuation of this tradition. The dictionary compiled "Əs-Sihahü-l-əcəmiyyə" had played a major role in development of lexicography in the Eastern world.

Резюме

Шамсадин Хиндушах Нахчивани и его словарь Ас-Сихах аль-аджамия

Хиндушах Нахчивани является выдающимся Азербайджанским ученым, мыслителем и государственным деятелем. Современному научному сообществу пока известны лишь два его научных труда. Первый – «Толковый словарь персидского языка» («Сихахал-фурс») дает разъяснения 5117 персидских, около 10000 турецких слов. Книга, настолько насыщена и познавательна, что послужила ценным источником для составителей словарей в дальнейшем. Особенность книги в том, что в ней не только дается толкование слов, но и приводится много сведений по азербайджанскому- тюркскому языку, а также информация этнографического характера, образцы поэзии, интересные суждения по языковедению.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. İ.Məmmədli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Təbiiq dilçilik
şöbəsinin 07.10.2016-cı il tarixli iclasının
10 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 12.10.2016

Məhbubə Məmmədli
ADU

SINONİM FEİLLƏRİN SEMANTİK ƏLAMƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ HAQQINDA

Açar sözlər: *semantik əlamət, sinonimik cərgə, kontekst, komponent*

Keywords: *semantic feature, synonymic row, context, component*

Ключевые слова: *семантические свойства, синонимический ряд, контекст, компонент*

Hər hansı bir dilin lüğət tərkibində sinonimik cərgədə olan sözlərin semantikasının başqa sözlə semantik əlamətlərinin müqayisə edilməsi (təbii olaraq kontekst daxilində) həmişə xüsusi maraq doğurub. Təbii olaraq həmin sinonim sözlər eyni dil materialı əsasında, həmçinin müxtəlif dillərin materialları əsasında tədqiq edilə bilər.

Belə tədqiqatların aparılması R.Budaqov, A.A.Ufimseva, A.B.Fedorov və başqaların əsərlərində qeyd olunub. O cümlədən müqayisə yolu ilə feili söz birləşmələr barədə N.Vəliyeva, somatik frazeoloji birləşmələr barədə Ə.Hacıyevanın da tədqiqatları mövcuddur. Yeri gəldikcə onların tədqiqatlarında sinonimik feili birləşmələrdən bəhs olunub, lakin biz bu yazımızda feili birləşmələr deyil sinonim feillər barədə söhbət açmaq istərdik.

Həmin feillərdən birinə, yəni ingilis dilinin lüğətində olan *to think* feilinə (fikirləşmək) diqqət yetirək.

Lüğətdə *to think* feilinin aşağıdakı semantik əlamətləri ilə rastlaşırıq. Biz onları aşağıdakı kimi müşahidə edə bilirik və həmin semantik əlamətləri kontekst daxilində təqdim etmək istərdik.

I really think that politicians... can be more admirable than saints. - Mən çox səmimi şəkildə fikirləşirəm ki, siyasətçilər müqəddəslərdən daha heyranedicidirlər (vələhedididirlər).

Sometimes I thought he might even dress the part – you know, furs, spiked helmet, sword. - Bəzən mən fikirləşirdim ki, o gərək lazımi formada geyinməli idi – yəni dəridən hazırlanmış paltar, şişəpəli dəbilqə (şlem), kəmərinə isə xəncər.

Başqa bir semantik əlaməti – komponenti düşünüb, fikirləşib tapmaq:

I cannot think of right word. - Mən fikirləşib münasib söz tapa bilmirəm.

to think – the ability to - düşünmək qabiliyyəti – semantik əlaməti;

Who would have thought of it? - Bu kimin ağına gələrdi?

to think feilinin digər bir semantik əlaməti – komponenti ingilis dilində *suppose* və bu sözün özünün həmin dildə əvəkilərdən fərqli olaraq

daha bir sinonimik cərgəsi vardır: *believe, consider, imagine, reckon, fancy, deem, conceive, opine, ween, presume, assume dream, expert.*

I think no harm in it - Mən burada zərərli bir şey görmürəm.

So you think it can't be done - Deməli siz (sən) hesab edirsiniz ki, bu mümkün deyil?

I think her charming - Mən onu füsunkar hesab edirəm.

He thinks himself very clever - O özünü çox ağıllı hesab edir.

People will think you're crazy - Camaat elə bilər(ki) dəlisən.

I did not think to see you here - Güman etmirdim ki, səni burada görürəm.

"Essex supposed he must thank God for this. Low and the other Lows" - Esseks zənn/güman edirdi ki, o buna görə bu Loya vəbütün louların hamısına minnətdarlıq bildirməlidir.

But I suppose your comment's a fair one - Güman/zənn edirəm ki, siz haqlısınız.

To think feilinin növbəti semantik əlaməti – komponenti *consider, reckon, judge, regard, surmise, deem, guess, presume, hold, assume, calculate, count* – hesab etmək, təsəvvürə gətirmək və s.

I can't think where he might be - Təsəvvür edə bilmirəm ki, o harada ola bilər.

Who the hell d'ye think ye are? (S.Chaplin) - Siz özünüzü kim hesab edirsiniz?

A Luqa can die in twenty-four hours if he feels hurt in his feeling and thinks he has not had a fair deal... (J.Carry) - Luqaya qarşı onun hesab etdiyi kimi ədalətsiz hərəkət edib xatirinə dəysələr bir stuka ərzində o dünyasını dəyişə bilər.

She thinks herself as a poet - O özünü şairə hesab edir.

To think feilinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi semantik əlamətlərindən/ komponentlərindən biri də *fancy* sözüdür. Əslində *fancy* sözü həm isim, həm sifət, həm də feildir. Biz də həmin sözün feil kimi daha hansı semantik əlamətə malik olmasını kontekstdə göstərək, sonra həmin sözün semantik çalarlığını da şərh edək, hesab edirik bu daha da məntiqli olar.

Lüğətlərdə *fancy* feilinin semantik əlaməti – *suppose, believe, surmise, guess, conceive, ween* sözlərindən ibarətdir.

Burada yeri gəlmişkən bir məqamı xüsusi vurğulamaq lazımdır. Bu da o məsələdir ki, bu sinonimik cərgələrdə semantik əlaməti komponenti ifadə edən sözlərin hər biri ən azı bir kontekstdə fərqli mənə ifadə edir, baxmayaraq eyni cərgəyə aiddir və biz hesab edirik ki, məhz bu məsələ bizim məqalənin əsas qayəsini təşkil edir.

Cümlə nümunələrinə müraciət etməyimiz hesab edirik yerinə düşər:

I can't fancy him as a soldier - Mən onu əsgər kimi təsəvvür edə bilmirəm.

I don't fancy this place at all – Bu yer əsla mənim xoşuma gəlmir.

I fancy we'd better leave it for to-night, and talk it over later, if you feel disposed (C.P.Snow) - Mən güman edirəm ki, indi müzakirəni təxirə salmaq və sonra bunun üçün həvəs olsa ona sonra (yəni müzakirəyə) qayıdaraq.

Həmin sinonimik cərgəyə daxil olan *reckon* sözünün isə semantik əlaməti (başqa sözlə semantik komponenti) ingilis dilində - *consider, judge, regard, guess, calculate, count* - hesab etmək, saymaq, qiymətləndirmək, hesaba almaq, güman etmək və s.

I got even less change than I reckoned on - Mən güman etdiyimdən (hesab etdiyimdən) daha az əldə etdim.

I am not reckoning on/upon him - Mən ona bel bağlamıram/etibar etmirəm.

I reckon the explosion was ten miles away - Mən zənn edirəm ki, partlayış 10 mil uzaqda oldu.

I reckon that it is going to rain - Zənn edirəm ki, yağış yağacaq.

Digər bir feil olan *regard*-da öz növbəsində *consider* kimi sözlərdə olan semantik əlaməti komponenti özündə ehtiva edə bilər. Bir məqama diqqət yetirmək vacibdir ki, bu sinonimik cərgəyə daxil olan hər bir sözün ən azı bir semantik əlaməti/komponenti özündən əvvəlkindən fərqlənir və bunlara əsasən biz də bir daha vurğulamaq istərdik ki, 100% sinonim söz yoxdur həm semantik əlamətinə/ komponentinə görə, həm də kontekstdə sözlərlə birləşə bilmək qabiliyyətinə görə həmçinin semantik quruluşunun fərqliliyinə görə onlar fərqlənir.

Qeyd etdiyimiz həmin *regard* sözünün Azərbaycan dilində olan semantik komponentlərindən ibarətdir *hesab etmək, ehtimal etmək, zənn etmək, mülahizə etmək, fikir söyləmək, qiymətləndirmək, saymaq (hesab etmək)* və bu sözün kontekst daxilində həmin semantik əlaməti ifadə etməsini nəzərdən keçirək.

“Forgetting Skeffington” said Hanna, “whom even you could not regard as a man of advanced opinion, I should think (Snow C.P.) - Skeffingtonu nəzərə almasına – Hanna dedi – kimi ki mənə elə gəlir ki, sən ümumiyyətlə qabaqcıl baxışlı hesab etmirsən.

They regard him as a hero - Onlar onu qəhrəman hesab edirlər.

I don't regard his opinion - Mən onun fikrini nəzərə almıram.

He is much regarded - Ona çox hörmət edirlər.

Cümlə nümunələrinin tərcüməsindən də görüldüyü kimi kontekst daxilində həmin feilin bütün semantik əlamətlərini daha dərindən izləmək mümkündür və buradan da aydın hiss etmək olur ki, həmin sözün semantik əlaməti və yaxud başqa sözlə semantik komponenti nə qədər zəngin və çoxşaxəlidir.

Bu semantik qrupa başqa sözlə sinonimik cərgəyə daxil olan feillərdən başqa biri də *imagine* sözüdür.

Qeyd etdiyimiz sözün semantik əlamətinə (komponentinə) gəldikdə onun əlamətləri/komponentləri aşağıdakılardan ibarətdir.

İngilis dilində: *fancy, conceive, ween, dream*.

Azərbaycan dilində müvafiq olaraq *təsəvvürə/xəyala gətirmək, fakirləşmək, fərz/zənn etmək, təxmin etmək, anlamaq, düşünmək niyyətində olmaq* kimi semantik əlamətə/komponentə malik olan sözün kontekst daxilində necə işlənməsini nəzərdən keçirsək hesab edirik fikrimizi daha dəqiq ifadə etmiş olardıq.

"I don't imagine she ever had a second's doubt" (Snow C.P.) - Mən təsəvvür edə bilmirəm ki, o onun haqqında bir saniyə belə şübhələnsin.

Imagine a house with a big garden - Böyük bağı olan bir ev təsəvvür edin.

Imagine that you are on a desert island - Təsəvvür edin ki, siz insan yaşamayan bir adadasınız.

I can't imagine living anywhere else - Mən başqa bir yerdə yaşaya biləcəyimi təsəvvür edə bilmirəm.

I can't imagine what you mean - Mən sizin nə demək istədiyiniz anlamıram, başa düşmürəm.

I imagine he'll come - Güman edirəm ki, o gələcək.

He imagines he knows the whole story - O inanır ki, o bütün əhvalatı bilir.

Bir məsələni burda yeri gəlmişkən xüsusi vurğulamaq istərdik. Sözlərlə yanaşı işlənilərək kommunikasiya yaradan, cümlə düzəldərək informasiyanı ötürən zaman eyni bir sözün – bu halda *imagine* sözünün semantik çalarlığını biz çox asanlıqla müşahidə edə bildik. Hətta bəzi halda Azərbaycan dilində eyni sözlə qarşılığı olsa da belə kontekstdən asılı olaraq fərqli semantik çalarlıq ifadə edilmişdir. Bu bir tərəfdən həmin sözün semantik əlaməti ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən ondan əvvəl və sonra gələn sözlərin birləşə bilmək, fikir ifadə etmək qabiliyyəti ilə də üzvü surətdə bağlıdır.

Həmin qrupa – sinonimik cərgəyə daxil olan *hold* sözü ingilis dilində aşağıdakı semantik əlamətlərə/komponentlərə malikdir: *consider, regard, deem* müvafiq olaraq həmin sözün Azərbaycan dilində xeyli sayda mənaları olmasına baxmayaraq bu qrup daxilində onun semantik əlaməti/komponenti – hesab etmək, güman etmək, zənn etmək, sanmaq kimi sözlərdən ibarətdir.

I hold it good - Mən hesab edirəm ki, bu yaxşıdır.

I hold him to be wrong - Güman edirəm ki, o yanılır.

He doesn't hold himself responsible for his wife's debts - O arvadının borcları üçün özü cavabdeh hesab etmir/saymır(sanmır).

He holds Tom to be fool - O, Tomu axmaq hesab edir.

Plato held that his soul is immoral - Platon ruhu əbədi sanırdı.

This statement was received with applause and it was generally held that Chester had cleared himself (J.Cary).

Qeyd etdiyimiz sinonimik cərgəyə aid olan başqa ğir feil *presume*-a diqqət çəkək. Onun ingilis dilindəki semantik əlaməti/komponentini təxmini-nən aşağıdakı kimi göstərmək olar: *think, suppose, believe, assume* və müvafiq olaraq Azərbaycan dilində – *güman (zənn, fərz, ehtimal) etmək, sanmaq*.

John did not say when he would return, but I presume he'll be back for dinner. - Con nə vaxt qayıdacağını demədi, lakin mən güman edirəm ki, o narahat etmək üçün qayıdacaq.

From the way they talked I presumed them to be married. - Onların danışığundan mən belə zənn etdim ki, onlar evləniblər.

I presume from your speech that you are foreigner. - Danışığundan güman etmək olar ki, siz əcnəbisiniz.

I presume that you intend to come along (J.Aldridge). - Güman edirəm ki, (hesab edirəm ki) sən mənimlə getmək fikrindəsən. Güman edirəm ki, sən mənimlə getmək niyyətindəsən.

Təbii olaraq biz bu qəbildən olan cümlə nümunələrini artıra da bilərdik. Lakin bütün bu gətirdiyimiz cümlə nümunələrinin təhlilinə əsasən vurğulamaq istərdik ki, ingilis dilində xeyli sayda sinonim feillər vardır və onlardan bir sinonimik cərgənin təhlili göstərdi ki, eyni sinonimik cərgəyə daxil olan feillər ən azı bir semantik əlamətə, fərqləndirici əlamətə, komponentə görə bir-birindən semantik çalarlıqda fərqlənirlər və bununla da onlar ötürülən informasiyanın daha dəqiq sözlə ifadə olunmasına köməklik göstərirlər.

Ədəbiyyat

- 1.Англо-русский синонимический словарь. М., 1979, 542 с.
- 2.Potapova I.A. and others. English synonyms. Leningrad, 1977, 181 p.
- 3.Aldridge J.A. The Diplomat. London, 1949.
- 4.Snow C.P. The Affair. New York, 1992.
- 5.Cary J. The Captive and the Fee.

Summary

On comparison of semantic features of synonymic verb

This article deals with the problem of synonymy of verbs and their semantic features. The author tries to explain every verb being included in one synonymic group. At the same time at least in one context the analysed verb differ and it is shown in the used sentences.

Резюме

О сравнение семантические особенности синонимические глаголы

Данное статье рассматривается проблем синоними глаголов и их семантические особенности. Автор попытается объяснит каждую глагол входящие одну синонимичные группы. Одновременно он объясняет что минимум в одном контексте те глаголы в использованных предложениях отличается.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
24.05.2016-cı il tarixli iclasının
08 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 04.07.2016

Aygün Xəlilova
ADU

MƏCAZLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Açar sözlər: metafora, obrazlılıq, təsvir, yeni mənanın yaranması

Keywords: metaphor, figurativeness, description, formation of new meaning

Ключевые слова: метафора, образность, описание, создания нового смысла

Dilçilikdə və poetikada bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolu böyükdür. Hər bir dilin obrazlılıq və ifadəlilik imkanları genişdir. Dili səlist və çevik, mənalı və kəsərli edən, bədii-estetik dəyərini daim artıran semantik kateqoriyalar və məcazlar obrazlı nitqin, bədii üslubun güclü ifadə və təsvir vasitələrinin yaradıcısıdır. Bədii əsərlərin dilini yeni metafora, təşbeh, epitet, metonimiya, mübaligə, litota kimi məcaz növləri ilə bəzəmək yazıçı və şairlərdən böyük ustalığ tələb edir. Bədii yaradıcılıqda dilin əsil estetik təsiri bədii obraz və bədii məcazlər yaradan leksik vahidlərin düzgün, yerli-yerində seçilib işlədilməsindən asılıdır. Obrazlılığın araşdırılması və bir dildə yaradılmış metaforanın başqa ifadə vasitələrinin tərcüməsində hansı şəkildə öz ifadəsini tapması çox maraqlıdır.

V.Şekspirin “Otello” əsərində obrazlılığın necə əks olunmasını misallar üzərində şərh etməyə çalışaq.

This cannot be

By no assay of reason. This a pageant

To keep us in false gaze, when we consider. [1,s.34]

Fikri azdırmağa bir bəhanədir

Mənasız deyildir heç də bu qərar

Gözdən pərdə asır bununla onlar [10,s.309]

No assay of reason-“fikri azdırmaq--obrazlılığı əks etdirir”

“To keep us in false gaze”-gözdən pərdə asır-məna çalarlıqlı ifadədir, məcazlaşmışdır. Bu emosional ifadə, dildə frazeologiya şəklində sabitləşmişdir.

We must not think the Turk is so unskillful,

To leave that latest, which concerns him first,

Neglecting an attempt of ease, and gain

To wake, and wage a danger profitless [1,s.34]

“Neglecting an attempt of ease”-xeyirə göz yumub qazansın zərər-kimi əks olunmuşdur- bu isə yenə də obrazlı ifadə tərzidir. “And wage a danger profitless”-özünü atəşə, alova atsın- kimi verilməsi də ingilis dilində olan obrazlı ifadənin eyni üsulla azərbaycan dilində əksidir.

We lack'd your counsel, and your help tonight [1,s.35]

Gəlin, siz fikrimdə yandırın bir şam, köməyiniz gərək bizə bu axşam [10, s.310]

We lack'd your counsel-mütərcim tərəfindən ingilis dilindən fərqli olaraq daha obrazlı, daha qabarıq verilmişdir. Bu sözlərin ilkin denotativ və metoforik səciyyəsidir. Bu sözlərlə hersoq Otellonun məsləhətinə ehtiyacı olmasını bildirir.

Neither my place, nor ought I heard of business
Hath rais'd me from my bed: nor doth the general care
Take hold me for my particular grief
Is of so flood-gate, and o'erbearing nature,
That it enfluts and swallows other sorrow,
And it is still itself [1,s.34]

Nə yerim, nə işim nə də vəzifəm məni qaldırmayıb yuxudan bu dəm
Hökumət işləri olsa da əsas, qəlbimi dağlayır intiqam,qisas
Dərdim duman kimi tutub hər yanı, ülmətdən gözlərim görmür dünyanı.
Qüssəm qüssə deyil bir ağır yükdür,onun qarşısında hər şey sönükdür [10,s.310].

“Qəlbimi dağlayır intiqam, qisas”-obrazlı ifadə tərzidir, metaforadır, “dərdim duman kimi tutub hər yanı” ,”zülmətdən gözlərim görməyir, qüssəm bir ağır yükdür”- hər birisi obrazlı deyim tərzidir.

By spells, and medicines, bough of mountebanks;
For nature, so prepostously to err,
Sans witchcraft could not
Bəli, mənim üçün o yoxdur daha [1,s.35]
Ləkə ucuz olub, ölümsə baha
Qızım ləkələnib, oğurlanıbdır
Cadugər əliylə oda yanıbdır.
Yoxsa təbiətən ağıllı bir qız
Evdən heç bayıra çıxarmı yalqız?
Huş alıb, qəlb satıb burda serhbaz
Belədir, belədir, başqa cür olmaz [10,s.311]

“She is abused,stolen”-qızım ləkələnib, oğurlanıbdır, “corrupted”-cadugər əliylə oda yanıbdır kimi əks olunmuşdur. Əlbəttə burada mütərcim qafiyə naminə öz əlavəsini etmişdir və bu da uğurlu alınmışdır. “Sans witchcraft could not”-huş alıb,qəlb satıb burda serhbaz kimi istifadə olunan bu cümlə də çox obrazlı əks olunmuşdur.

Who'er he be, that in this faul procedding
Hath thus beguil'd your daughter of herself [1,s.35]
Bu mənfur hərəkət buzdən soyuqdur
Qoy kim olur olsun bir fərqi yoxdur[10,s.311].

Bu mənfur hərəkət buzdən soyuqdur-burada biz obrazlılıq naminə müqayisə ilə rastlaşırıq, bu isə obrazlılığa çox xas olan bir xüsusiyyətdir.

Nothing ,but this is so [1,s.36]

Cidanı cuvalda gizlətmək olar? [10,s.311]

Bu misrada isə biz əgər hərfi tərcümə etsək,o zaman -bu belədir- cüm-ləsi alınardı, ancaq mütərcim bunu obrazlı şəkildə çox gözəl bir formada “cidanı cuvalda gizlətmək olar?” kimi verilmişdir.

That will confess perfection so could err

Against all rules of nature, and must be driven

To find out practices of cunning hell

Why this should be. I therefore vouch again [1,s.3]

Belə düşünülə bu yanlış olar,

Burda cəhənnəmin iblis möhrü var

Təbii qanunlar pozulur burda,

Bundadır ən böyük dərd də qüsurlar da [10,s.312]

Cunning hell-“iblis möhrü”- kimi verilərək bir obrazlılığa xidmət etmişdir.

Of hair-breadth scapes I'th' imminent deadly breach:

Of being taken by the insolent foe,

And sold to slavery, of my redemption thence,

And portance in my traveler's history [1,s.38]

Məni sındırmayıb nədən işgəncə,

Kəfənim yirtib çıxmışam necə

Əsirtək zindana atılmağımı,

Qul kimi bazarda satılmağımı [10,s.314]

Wherein of antres vast, deserts idle

Rough quarries,rocks,hills, whose heads touch heaven,

It was my hint to speak,such was my process,

And of the Cannibals that each other eat,

The Anthropophage and men whose heads

To grow beneath their shoulders [1,s.38]

Deyirdim sehirlə uzaq ellərdən, zülmət zagalardan, odlu çöllərdən,

Müdhiş dərələrdən, müdhiş bağlardan, zirvəsi göylərə dəyən dağlardan,

Çiyini başından yuxarı durmuş, bədheybət, bədniyyət, azgın, qudurmuş,

Adam parçalayan vəhşi insandan, bir-birini yeyən hər bir heyvandan

[10,s.314]

“Deserts idle”-sehirlə uzaq ellər-tipli metaforik ifadə ilə tərcümə olunmuşdur.

Bu ifadə obrazlılıq ifadə etməkdə əlverişli vasitə sayıla bilər.Rough quarries, rocks hills- zülmət zagalardan, odlu çöllərdən- klassik metafora ilə ifadə olunmuşdur.

Buradakı “odlu çöllər”-poetik metaforadır. Bu cür poetik metaforalarda fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri daha qabarıq tərzdə nəzərə çarpır. Bəzən bu cür poetik metaforalar bədii dildə bəzən həddən artıq mürəkkəbləş-

dirilir ki, bütün bunlar sənətkarın fərdi yaradıcılıq fantaziyası ilə əlaqədar olur. Belə mürəkkəb metaforalar oxucunun diqqətini denotatdan uzaqlaşdırıb, sözlərin özünə- onların metaforik mənasını qazanmağa doğru yönəldir. Bu misalda görüldüyü kimi, “qayalar, təpələr” kimi hərfi mənaya malik olan sözlər “odlu çöllər” kimi obrazlı formada tərcümə olunmuşdur. Mütərcim bu poetik metaforanı işlətməklə heç də oxucunun diqqətini yayındırmamış, sadəcə poetikliyə və obrazlılığa, eyni zamanda qafiyəyə xidmət etməyə üstünlük vermişdir.

“And of the Cannibals that each other eat”-“Adam parçalayan vəhşi insandan, bir-birini yeyən hər bir heyvandan”-bu misaldan görürük ki, metaforik mənalara burada paralelizm şəklində-adam parçalayan, bir-birini yeyən-əks olunmuşdur. Buradan görürük ki, sözün metaforik məna alması üçün dilimizin strukturunda imkanlar genişdir.

Ədəbiyyat

1. William Shakespeare “Othello”-penguin Books 1994
2. Galperin. I “Stylistics”- “Highschool public House” 1997
3. Enkvist N.E “Linguistic stylistics” Mouton, Hague, 1973
4. Kempson R.M Studies in linguistic semantic “Review of Charles I. Fillmore O.T. Cangeon In Journal of Linguistics: 5. 1969
5. Chomsky “Aspects of the theory of syntax. MIT press Cambridge 1965
6. U. B. Арнольд Стимистика современного английского языка: Просвещение Ленинградское отделение Ленинград 1981
7. А. В. Бунин “Фразеология Современного английского языка” Москва 1986
8. Фёдоров А. В “Основы теории перевода” Москва 1963
9. Комиссаров “Слова о переводе” Москва 1973
10. V. Şekspir.” Seçilmiş əsərləri 2 cildə, 1-ci cild-öndər nəşriyyatı Bakı-2004

Summary

The ways of translating metaphors into Azerbaijani

This article deals with the interpretation of figurative expressions in “Othello” on the world level. The main goal of this article is to show equivalents of figurative expressions in native language and segregate their levels in order to identify their interpretation methods.

Резюме

О принципах перевода метафоры на азербайджанский язык

Статья имеет дело с интерпретацией образных выражений в “Отелло” на уровне слов. Основная цель этой статьи является показать эквиваленты образных выражений в родном языке и отделить их уровни в целях выявления методов интерпретации.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə. Abdullayev
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 12.10.2016

Tamilla Abdullayeva
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ SINONİMLİK VƏ DUBLET LİK

Açar sözlər: *sinonimlik, dublet, etimoloji, emosional, şəkilçi*

Keywords: *synonymy, doublet, etymological, emotional, suffix*

Ключевые слова: *синонимия, дублет, этимологический, эмоциональный, аффикс*

Mütləq sinonimlərdən danışarkən dublet anlayışına da toxunmaq lazımdır. Bəzi dilçilər mütləq sinonim və leksik dubletlər anlayışını eyniləşdirirlər.

Ümumiyyətlə, müxtəlif alimlər tərəfindən dublet termini aşağıdakı kimi izah olunur:

1. Dublet mənə və səs tərkibi etibarilə az və ya çox dərəcədə yaxın olan ümumi mənşəli alınma sözlərdən (iki və daha artıq) biridir. (Buna etimoloji dublet, yaxud ikili alınma da deyilir.)

2. Eyni dil vahidinin fonetik, morfoloji, sintaktik, üslubi variant formasıdır. (Buna dublet formalar da deyilir.)

3. Eyni elmi obyektin adı olan, eyni anlayışı bildirən terminlərdən biridir.

Dublet sözünün izahından da görünür ki, dublet məsələsi ümumiyyətlə sinonimlik problemi, xüsusən də mütləq sinonimlik problemi ilə sıx bağlıdır. Lakin dubletlərin sinonimlərə aid edilib-edilməməsi də müəyyən dərəcədə polemikaya səbəb olur. Dubletlər bəzi dilçilər tərəfindən doğru olaraq sinonimlərin bir növü hesab olunur.

Dubletlərin eyni anlayış və mənanı ifadə etməsi cəhəti sinonimlərə verilən müxtəlif təriflərdə də açıq-aydın özünü göstərir ki, bu da dubletləri sinonimlərə bir az da yaxınlaşdırır. Belə ki, bəzi dilçilər sinonimlərə də eyni anlayış və mənanı ifadə edən sözlər kimi tərif vermişlər. Doğrudur, mütləq sinonimlərdən başqa, üslubi və ideoqrafik sinonimlər haqqında “eyni anlayış və mənə” ifadəsi tamamilə düzgün olmasa da, dubletlər haqqında bu tamamilə düzgündür.

Məhz buna görə də bir çox dilçilər dubletləri sinonim vahidlər içərisində xüsusi bir qrup kimi qəbul edirlər. Onlar qeyd edirlər ki, dublet sözlərin emosional və ekspressiv xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməməsini heç cür inkar etmək olmaz. Deməli, dubletlər ayrıca kateqoriya olmayıb, sinonimlərin bir növü kimi qəbul edilməlidir.

Dubletlərə belə tərif verilmişdir: “Forma və mənşəcə əsasən müxtəlif mənə görə neytral, mənaca bir-birinin tərn eyni kimi işlədilmə, müxtəlif şəraitdə mənə fərqi yaratmadan bir-birini əvəz edən, işlədilmə şəraiti

məhdud olan tam emosional və ekspressiv xüsusiyyətlərə malik olmayan sözlər dublet adlanır” [3, s. 36].

Qeyd edək ki, dildə həm eyniköklü sinonim dubletlər, həm də müxtəlifköklü sinonim dubletlər mövcuddur. Buradan da belə bir nəticəyə gəlirik ki, dubletlər iki üsulla əmələ gəlir:

1. Eyniköklü sinonim dubletlər
2. Müxtəlifköklü sinonim dubletlər

Eyniköklü və müxtəlifköklü dubletlərin formalaşma yolları da müxtəlifdir. Eyniköklü dubletlər kök əsasında, müxtəlifköklü dubletlər isə şəkilçilər əsasında formalaşır.

Dubletlərdən danışarkən onların yaranma mənbəyini də qeyd etmək lazımdır. Məsələn, ingilis dilində etimoloji dubletlər alınma nəticəsində yaranmışdır. Etimoloji dubletlər bir əsasa malik olan, lakin dildə müxtəlif mənaya, səslənməyə və yazılışa malik olan sözlərdir. Məsələn, “catch” və “chase”, “goal” və “jail”, “channel” və “canal” etimoloji dubletlərə misaldır. Etimoloji dubletlərin meydana gəlməsi müxtəlif konkret səbəblərlə izah olunur. Bir və ya eyni söz müxtəlif vaxtlarda və ya müxtəlif mənbələrdən götürülə bilər. Məsələn, latın sözü olan “canalis (kanal)” ingilis dilinə “channel” formasında mərkəzi Fransa dialektindən, “canal” formasında isə şimali Fransa dialektindən keçmişdir və bu formalar mənalarına əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Latın dilindən alınmış “quies”, “quietus” (sakitlik, istirahət) sözləri ingilis dilində “quiet” formasında qalmışdır. Həmin söz eyni zamanda fransız dilindən keçərək ingilis dilində “quite” formasını almışdır. Bundan başqa fransız və latın isimbri olan “corpus (bədən) müxtəlif vaxtlarda kök salma nəticəsində ingilis dilində “corps” (korpus) və “corpse” (meyit) etimoloji dubletləri kimi meydana çıxmışdır.

Hal-hazırda mövcud olan etimoloji dubletlər əsasən roman mənşəli törəmələrdir. Halbuki, roman mənşəli etimoloji dubletlərdən başqa ingilis dilində ingilis-Skandinaviya mənşəli (“disk” və “disc”; “shirt” və “skirt”) və qədim ingilis dilinə məxsus dubletlər (“shade” və “shadow”; “scale” və “shell”) də mövcuddur. A.V.Kunin ingilis dilində cəmi 1381 etimoloji dublet olduğunu göstərir [2, s.51].

Müasir ingilis dilində etimoloji dubletlər sinonimlər və yaxud yalançı sinonimlər də ola bilər. Məsələn, “shade” və “shadow” buna misal ola bilər. Aşağıdakı cümlələrdə onların işlənməsinə baxaq:

He was frequently, in fact, obliged to take his colour-box into the Botanical Gardens, and there, on his stool, in the shade of a monkey-puzzle or in the lee of some india-rubber plant, he would spend long hours sketching [4, s.255].

Like a targe of polished metal the round sea lay at his feet, and the shadows of the fishing-boats moved in the little bay [5, s.1 44].

Etimoloji dubletlərin əksəriyyətinin tarixi ümumiliyi hal-hazırda hiss olunmaya bilər, lakin belə sözlərin müəyyən edilməsi dilin praktik mənim-sənilməsi üçün vacib və əhəmiyyətlidir. Bu dubletlər məna və formasına görə çoxdan ayrılmışdır və onların müqayisəsi yalnız dili tarixi planda öyrə-nərkən keçirilə bilər. Praktiki planda isə belə sözlər çətinlik törətmir. Belə ki, onlar müasir anlamda nə struktur baxımdan, nə də semantik baxımdan bir nöqtədə cəmləşmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi dubletlər eyniköklü və müxtəlifköklü ola bilər. Azərbaycan dilində eyniköklü dubletlər iki formada mövcud olur:

1) Alınma forma ilə ana dili şəkilçisinin sinonimliyi nəticəsində yaranan dubletlər. Məsələn, fars dilinə məxsus “-na” sözü ilə yaranan “nairisaf” sözündəki “-na” hissəciyi Azərbaycan dilində çox vaxt “-sız” şəkilçisi ilə əvəz olunur. Deməli, eyni kökdən müxtəlif dillərə məxsus qrammatik vasitələrlə düzələn bu sözlər eyni məna bildirərək eyniköklü dubletlər olur. Hər iki formanın dildə geniş işlənməsinə rast gəlmək olur.

2) Alınma formaların sinonimliyi nəticəsində yaranan eyni köklü dubletlər.

Bu növ eyniköklü dubletdə həm kök, həm də şəkilçi alınma olur. Belə dubletlər dilə hazır şəkildə keçir. Məsələn, *sehrkar-sehrbaz*, *bürokratiya-bürokratizm* və s.

İngilis dilində də dubletlərin yaranma mənbəyi müxtəlifdir; onlar müxtəlif yollarla düzəlir. Məsələn, dubletlər müəyyən sözlü elementlərin işlədilməsi vasitəsilə yarana bilər. Məsələn, ingilis dilində “hypoblast” və “endoblast” terminləri “hypo” və “endo” elementlərinin “blast” kökünə artırılması yolu ilə düzəlir. Bu terminlər eyni tərifə malik olduğundan onlar dubletlər adlanır.

O.Axmanova qeyd edir ki, ingilis dilində bir çox terminlər eyni kökə semantik cəhətdən eyni olan və yalnız etimoloji cəhətdən fərqlənən ön şəkilçilər (prefikslər) və prefikslərə bənzər şəkilçili elementlərin artırılması yolu ilə yaranır [1, s.160].

Bu prefikslər latın və yunan dilindən alınan prefikslərdir. Məsələn, hypo (yunan) - sub (latin), ento (yunan) - intra (latin), super (latin) - hyper (yunan), trans (latin) - dia (yunan) və s. Semantik baxımdan eyni olan terminlər (onların tərifinin oxşarlığına görə müəyyən edilir) dublet kimi qeyd oluna bilər. Məsələn, belə terminlərə misal olaraq “subthalamus-hypothalamus”, “entocranial-intracranial”, “superabduction-hyperabduction”, eyni zamanda “transthermia-hypothermia” terminlərini göstərmək olar.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində morfoloji və leksik sinonimlərdən bəhs edərkən buraya terminoloji sinonimliyi də əlavə etmək lazım gəlir. Çünki dildə işlədilən terminoloji sinonimlər leksik və qrammatik (morfoloji) yolla əmələ gəlir. Dilçilikdə üslubi sinonimlərlə leksik sinonimlərin bir-biri ilə oxşar və fərqli cəhətləri olduğu kimi, termi-

noloji sinonimlərlə (dubletlərlə) leksik sinonimlər arasında da həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər çoxdur. Ona görə də terminoloji sinonimlərlə (dubletlərlə) leksik sinonimlərin oxşarlığından danışarkən dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

1) Terminoloji sinonimlər (dubletlər) leksik sinonimlər kimi formaca müxtəlifdir;

2) Terminoloji sinonimlərin (dubletlərin) leksik sinonimlər kimi təriflərindən biri arxaizmləmiş olur;

3) Onlar da həmin dilin öz daxili imkanları hesabına, eyni zamanda ahdnma yolla yaranır;

4) Onlar da neologizmlər hesabına zənginləşir;

5) Onlar da sadə və mürəkkəb terminlərdən ibarət olur;

6) Onlar da leksik sinonimlər kimi dildə eyni sözü təkrar etməyə yol vermir;

7) Terminoloji sinonimlər də (dubletlər) leksik sinonimlər kimi dar və geniş dairədə işlədilir;

8) Dubletlər də sözlər kimi dildən silinir, dilin lüğət tərkibində qalır, passiv fonda keçir;

9) Onlar da həm dialektlərdə, həm də ümumxalq danışığı dilində yaranır;

10) Dubletlər də leksik sinonimlər kimi məcazi mənə kəsb edə bilər.

Terminoloji sinonimlər (dubletlər) leksik sinonimlərin bir növü olmasına baxmayaraq, onlar arasında fərqlər vardır. Bu fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Terminoloji sinonimlər (dubletlər) müxtəlif şəraitdə, istər nitqdə, istərsə də mətn və situasiyada mənə fərqi yaratmır;

2) Dubletlər sırf elmi üslubda işlədilir, bəzi hallarda adi sözdə də çevrilə bilər;

3) Dubletlər leksik sinonimlərdən fərqli olaraq cümlədə obrazlıq yaratmır. Onlar emosional-ekspressivlik kimi rəngarənglikləri ifadə etmir və yalnız sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə ekspressiv-emosional çalarlıq bildirir;

4) Dubletlər müxtəlif şəraitdə bir-birlərini əvəz edə bilər, onlar vahid mənaya malikdirlər;

5) Dubletlik elmi üslubda mövcud olsa da, üslubi çalarlıq yarada bilmir;

6) Leksik sinonimlərin dominantı olduğu halda, dubletlərdə və ya terminoloji sinonimlikdə belə xüsusiyyət yoxdur.

İngilis dilində terminoloji sinonimlər (dubletlər) müxtəlif sahələrdə işləyə bilər. Məsələn, meteoroloji terminologiyada aşağıdakı dublet cütlüklər göstərilə bilər: *glowing cloud - incandescent cloud lower cloud(s) - inferior*

cloud(s) ground fog - shallow fog protracted rain - lasting rain steady rain - windspread rain cooking snow - water snow

Dubletlərin belə növlərinin mümkünlüyü uyğun sözdüzəldici elementlərin və bütövlükdə nümunələrin əlaqəli semantik quruluşuna əsaslanır.

İngilis dilində dubletlərin başqa bir geniş işlədilən növü də vardır: bu növdə cütlüklərin üzvlərindən biri anatomik terminologiyadan olan latın termini, digəri isə latın və ya yunan etimologiyasından olan termin, bəzən isə doğma olan termin olur. Məsələn, *psiformu - os psiforme; temporal bone - os temporale; arterial canal - ductus arteriom; triquetral bone - os triquetrum* və s.

Dubletlərin digər mənbəyi eyni hadisəni və ya maddi əşyanı göstərmək üçün latın və ya yunan morfemlərinin ingilis dilinin doğma morfemləri ilə yanaşı işlənməsidir. Məsələn, *allogamy - cross fertilization; nerve cell - neurocyte; brain case - neurocranium (başın kəllə hissəsi)* və s.

Terminoloji sinonimlərin (dubletlərin) daha bir növü aşağıdakı cütlüklərin bir üzvü olan eponimdir. Məsələn, *hyaloid canal - canal of Stirling (a canal running anteroposteriorly through the vitreous body); prov cells - D.eiters cells (the branched, flattened cells of neuroglia)*

Bəzən dublet cütlüyün hər iki üzvü eponim olur. Belə dubletlər o səbəbdən yaranırlar ki, onların morfoloji strukturu bir deyil, bir çox alimər tərəfindən təsvir edilmişdir. Bu terminlər eyni tərifə malik olduğundan, sözləri dubletlər kimi təsnif etmək üçün işbdibn meyar burada da tətbiqə yaralıdır. Məsələn:

Blasius duct = stenson 's duct
Blandin - Nuhn 's gland = Blandin 's gland
Hunschlike 's cartilage - Jacobson 's cartilage

Dediklərimizə istinad edərək qeyd etməliyik ki, dubletlər haqqında danışarkən biz termin cütlərinin semantik ekvivalentliyini fərz edirik. Burada bizə bir məsələ aydın olur: etimologiyada və konnotasiyada müəyyən müxtəliflikbrə baxmayaraq, lüğətdə eyni tərifə malik olan terminlər dubletlər kimi qəbul edilməlidir.

Beləliklə, hər hansı bir elm sahəsində müəyyən bir anlayış yaratmaq, terminlərin yerli-yerində məqsədə uyğun şəkildə seçilib işlədilməsi üçün sinonimlərin də nəzərə çarpacaq dərəcədə rolu vardır. Belə ki, sinonimlər bədii dildə yazılı və şifahi nitqdə bu və ya digər tərzdə ifadəlilik verməklə, fikri emosional, daha real və təsirli edirsə, hər hansı bir elm sahəsində işbdildikdə isə mənanı və müəyyən bir anlayışı daha dəqiq və düzgün əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Akhmanova O. Lexicology: Theory and method. Moscow, 1972, 328p.
2. Koonin A. English Lexicology. Moscow, 1986, 181p.

- 3.Толикина Е.Н. Синонимы и дублеты. М., 1977, 237с.
- 4.Galsworthy J. The Forsyte Saga. Book 1. The Man of Property. М., 1974, 601р.
- 5.Wilde O. Fairy Tales. Moscow, 1970, 195р.

Summary

On synonymy and doublets in English

The article deals with the problem of synonymy in English and doublet pairs which were (basically) borrowed. Firstly the author tries to explain the synonymy, reveals the semantics of the word doublet and at the same time with the help of context gives brief knowledge about the stressed matters.

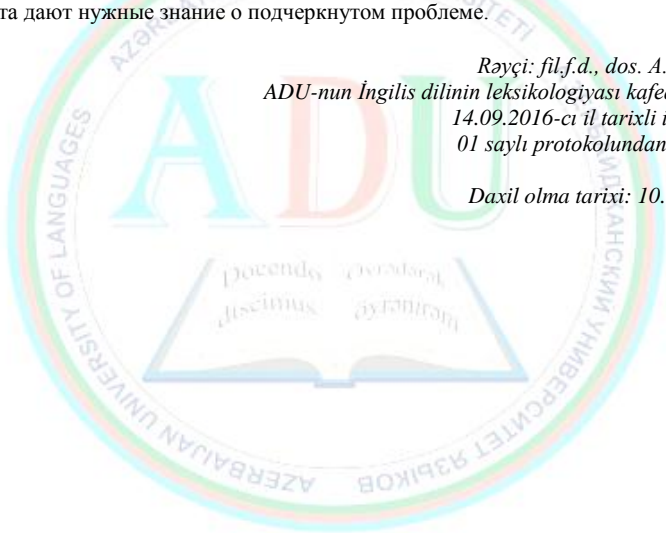
Резюме

О синонимии и дублет в английском языке

Статья рассматривается проблем синоними в английском языке и взаимствованные дублетные пары. Сперва автор попытается дать объяснение синонимии, затем раскрывает семантика слова дублет, и одновременно с помощью контекста дают нужные знание о подчеркнутом проблеме.

Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokoldan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 10.10.2016

Ruqiyyə Mirzəyeva
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ SKANDİNAV MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: mənşə, skandinav, alınma, sinonimlik

Keywords: orijin, scandinav, borrowed, синонимы

Ключевые слова: происхождение, скандинав, заимствование, синонимия

Dünyada elə bir dil yoxdur ki, onun bütün sözləri həmin dilə məxsus olsun. Dil cəmiyyətə məxsusdur və cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni-yeni məfhumlar meydana gəlir və həmin məfhumları adlandırmaq üçün ya yeni söz yaranır, ya da mövcud sözlər yeni semantik çalarlıq əldə etməklə həmin məfhumu ifadə edir və bu yolla (yəni leksik-semantik söz yaradıcılığı yolu ilə) dilin lüğət tərkibi zənginləşir.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlərin xüsusi çəkisi həmişə diqqəti cəlb edir. Qeyd etdiyimiz kimi müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Əgər belə bir dil dil olarsa, deməli həmin dil inkişaf etməmişdir. Müasir inkişaf əlaqədar olaraq xalqlar bir-biri ilə elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən sıx əlaqədədir. Əlbəttə, bizim fikrimiz heç də indiki dövrü deyil xeyli əvvəlki dövrü əhatə etməkdir, çünki ingilis dili qloballaşan dünyada getdikcə aparıcı dillərdən birinə çevrilir. Lakin dilçilik ədəbiyyatlarından məlumdur ki, ta qədim zamanlardan ingilis dilinin lüğət tərkibinin 70%-dən çoxu öz sözləri deyil, baxmayaraq müasir dünyada bəzən heç kəs buna diqqət yetirmir.

Biz bu yazımızda ingilis dilində olan skandinav mənşəli sözləri araşdırırıq, həmçinin həmin sözlərin sinonimlik yaratması məsələsinə toxunmağa çalışacağıq.

Hər kəsə bəllidir ki, alınma sözlərin çoxu yeniliklər nəticəsində digər dillərdən alınmışdır. Skandinaviya alınma sözlərini bu qəbildən olan alınmaları aid etmək olar. Əvvəla bunların hamısı german mənşəlidir, lakin bunlarla belə orada tarixən fərqli semantik çalarlıq olduğundan (yəni sözlərdə) həmin sözlər alınmışdır. Bir qayda olaraq alınma sözlər isim, sifət, feil kimi nitq hissələrini əhatə edir, lakin qərribə də olsa skandinav alınmaları zərf, sözlönləri, bağlayıcı, əvəzlilərdir. Qeyd etdiyimiz kimi bunun bir səbəbi eyni dil qrupuna german dilləri qrupuna aid olmaqdırsa, başqa bir səbəbi İngiltərədə baş verən böyük hərbi və siyasi hadisələrdən biri olan Skandinaviya istilasını ingilis dilinin lüğət tərkibində xeyli alınmaların peyda olmasına şərait yaratmışdır.

Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, IX əsrdə Skandinaviyalılar Temzanın şimalındakı İngiltərə ərazisini ələ keçirmişlər. Daha sonra 878-ci ildə İngiltərə kralı Alfred işğalçılarla sülh bağladı, lakin buna baxmayaraq həmin dövrdə indiki İngiltərənin ərazisinin üsdə ikisi Skandinavlının işğalı altında idi və bu ərazi “*Danelaw*” adlanırdı. İngiltərənin şimal və şərq hissələri Skandinaviyalılar tərəfindən tutuldu, daha sonra onlar İrlandiya ərazilərini də ələ keçirməyə müvəffəq olmuşdular.

X əsrdə baş verən müharibələrdən sonra İngiltərə dövləti bərpa olundu 1013-cü ildə isə bütün ölkə işğalçılar tərəfindən zəbt olundu. Kral Alfred Normandiyaya qaçdı 1016-cı ildə Danimarka kralı Knut İngiltərənin başçısı seçildi və İngiltərə Skandinaviya imperiyasının təsiri altına keçdi 1042-ci ildə baş verən çevrilişdən sonra İngiltərə dövləti kral Edvard tərəfindən yenidən bərpa olundu.

Bu dövrdə işğalçıların danışdığı Skandinaviya dialekti Şimali Alman dilinə aid olduğundan onların fonetik və qrammatik quruluşları Qədim ingilis dilinə oxşayırdı. Onları biz aşağıdakı sözlərlə qeyd edə bilərik:

OE	Skandinavian
<i>stan-stone – daş</i>	<i>stein</i>
<i>hal-whole – bütöv</i>	<i>heill</i>
<i>standan-stand – durmaq</i>	<i>standa</i>
<i>oxa-ox – öküz</i>	<i>oxe-uxe</i>

Həmçinin bunlarla yanaşı bir məqamı da vurğulamaq istərdik. Skandinaviya dilinin lüğət tərkibinin bir hissəsi ingilis dilinə uyğun deyildi, bununla belə Skandinaviya dialektləri ingilis dilinə təsir etdiyindən bu sözlər siyahısına həm siyasi terminlər, həm də ümumişlək, gündəlik sözlər daxildir, həmçinin müxtəlif nitq hissələri. Məsələn, *bag - çanta, band - sarğı/əlaqə, skill - bacarıq, sky - səma, skirt - yubka, score - hesab, skin - dəri/qabıq, scant - kasıb, flat - düz, sly - bic/hiyələgər, meek - fağır, rotten - çürük, hit - vurma, scowl - qaşqabağını tökmək, take - götürmək*, əslində bu söz ingilis dilində o zaman işlədilən *niman* sözü sıradan çıxarmış və bu gün də tam vətəndaşlıq hüququ ilə ingilis dilinin lüğət tərkibində mövcuddur.

Bir qədər öncə qeyd etmişdik ki, əvəzlilər, zərflər Skandinav dillərindən alınıb.

İngilis dilində III şəxsin cəmi olan “*they*” əvəzliyi də (*them, their*) Skandinaviya dilindən alınmışdır. Bu əvəzlik Skandinaviya dilində “*peir*” əvəzliyindən əmələ gəlmişdir. Əvvəlcə qədim ingilis dilində “*hie*” olmuş, daha sonra müasir ingilis dilində “*they*”-ə çevrilmişdir, “*peirra*” sözü qədim ingilis dilində “*hira*”, müasir ingilis dilində “*their*”, “*beim*” qədim

ingilis dilində “*him*”, müasir ingilis dilində “*them*” formasını almışdır. Məsələn,

In their chastened smile is an indulgent mocker [6, s.9].

She saw them dramatically, and really seemed herself to live a larger life because she entertained them and visited them in their fastnesses [6, s.1].

“Are they good friends?” [6, s.18]

“There’s only one thing for her to do, and that’s to divorce him” [6, s.32].

Skandinav alınmaları və qədim ingilis dilindən bəhs edərəkən E.Əbdül-rəhimov maraqlı faktları toplayıb üzə çıxarmışdır. Biz də həmin oxşarlığı-sinonimliyi qəbul edərək həmin məsələni də diqqətə çəkirik (1, s.96).

Old English (Qədim ingilis dili)	Scandinavian (Skandinav)	Modern English (Müasir ingilis dili)
<i>fisc</i>	<i>fiskr</i>	<i>fish</i>
<i>cyninȝ</i>	<i>kononger</i>	<i>king</i>
<i>stān</i>	<i>steinn</i>	<i>stone</i>
<i>dæȝ</i>	<i>dagr</i>	<i>day</i>
<i>hēafod</i>	<i>hōfoð</i>	<i>head</i>
<i>trēo</i>	<i>trē</i>	<i>tree</i>
<i>cynn</i>	<i>kyn</i>	<i>kin</i>
<i>wīȝ</i>	<i>viss</i>	<i>wise</i>
<i>lytel</i>	<i>litell</i>	<i>little</i>
<i>micel</i>	<i>mikell</i>	<i>much</i>
<i>heorte</i>	<i>hiarta</i>	<i>heart</i>
<i>tīma</i>	<i>tīme</i>	<i>time</i>

Müəllifin qeyd etdiyi kimi bu oxşarlıq hesabına həmin sözlər bu gün ingilis dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdi.

“*Law*” sözü Skandinaviya dilində olan “*loq*” sözündən əmələ gəlmişdir mənası isə “müəyyən olan şey” deməkdir. Bu söz X əsrə aid olub törəmələri ilə birlikdə bu gün ingilis dilində geniş şəkildə işlədilir. Məsələn, *outlaw*, *lawyer*, *lawful*, *lawless* cümlə nümunəsi ilə illustrativ şəkildə dediklərimizi göstərək: *He had discovered a great law of human action, without knowing it namely, that in order to make a man or a boy covet a thing, it is only necessary to make the thing difficult to attain [5, s.14].*

“*Husband*” sözü Skandinaviya dilində olan “*hūsbondi*” sözündən əmələ gəlmiş, mənası “*kəndli, ev sahibi*” deməkdir. Bu söz “*hūs-house*” ismindən və indiki zamanda *bondi* < *buandı* - *Living* hissələrindən düzəlmişdir, mənası “*ailə başçısı*” deməkdir və XIII əsrdən başlayaraq “*evli*

adam” mənasında tərcümə edilir. Cümlə nümunəsi: *She spoke to Frank, a man with a tired, kind face, who was at the desk, telling him she had four trips over two days, to La Guardia Airport for Heather and Heidi, to Grand Central for Janet, to Penn Station for Marion and her husband and some secret pick up place in New Jersey for Franesca* [5, s.38].

Skandinaviya dilindən alınmaların əksəriyyəti “orta ingilis” dövrünə aiddir. Dilçilik ədəbiyyatlarından müşahidə etmək olur ki, Skandinaviya dilinin təsiri ingilis dilində yer adlarında da özünü aydın göstərir. Təbii olaraq onların bəzilərinin ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, *by < on Byr - kənd/şəhər* deməkdir (*Grimsby, Whitby, Derby*) Bu sonluğa həmçinin “*by-law*” (*şəhər qanunu*) sözündə də təsadüf olunur. *Beck < ON. Bekkr - sel* deməkdir (*Troutbeck, Tossbeck*). Bu sonluq 1300-cü ildən Şimalda ayrıca söz kimi istifadə olunurdu.

Bir qədər öncə qeyd etdiyimiz kimi alınma sözlərin səbəbi müxtəlif olduğu kimi onların semantik çalarlıqları da müxtəliflik yaradır. Alınmalardan bəhs edərkən M.Təhməzova aşağıdakıları xüsusi vurğulayır: İngilis dili elə sözləri başqa dillərdən almışdır ki, onların sinonimi yoxdur, *law, fellow*. Alınma sözlər doğma sözləri (sinonimini) sıradan çıxarmışdır. Skandinaviya sözü *takan (to take), callan (to call)* ingilis dilində olan *niman və clypian* sözlərini müvafiq surətdə sıradan çıxarmışdır.

Bunlarla yanaşı həm ingilis sözü, həm də Skandinaviya sözü lüğətdə qorunub saxlanılır.

İngilis dilində	Skandinav
<i>heaven</i>	<i>sky</i>
<i>starue</i>	<i>die</i> [2, s.129]

Bunlarla yanaşı dilçilik ədəbiyyatlarından da məlum olduğu kimi (B.D.Araikin, M.M.Paşayeva, E.Əbdülrəhimov, T.Rastorquyeva, M.Təhməzova) bəzən ingilis dilində olan alınma sözlər etimoloji dubletlər yaradır və belə müşahidə etmək olur ki, həmin sözlərin hər ikisi german mənşəlidir. Məsələn, *shirt-skirt, shafter-scatter* və s.

Bir məqamı da vurğulamaq istərdik ki, morfoloji xüsusiyyətinə görə Skandinav mənşəli sözlər adətən **sk/sc** hərf birləşmələri ilə başlayır. Məsələn, *sky, skill, skin, screen, skirt* və s.

The new evangel was old when Nineveh reared her greatness to the sky [6, s.10].

Her skin was rather sallow [6, s.16].

Skandinaviya dilindən ingilis dilinə keçən bütün sözlər iki ölkənin əhalisinin həyat tərzini nəticəsində əmələ gəlmişdir və bunlar gündəlik həyata işlədilir.

Skandinav sözlərinin qədim ingilis dilinə təsiri yalnız əsl ingilis sözlərinin sıxışdırılıb aradan çıxarılması və əvəz edilməsi ilə deyil, bütövlükdə lüğət fondundakı sözlərin fonetik və semantik dəyişikliklərində də özünü göstərir.

Ədəbiyyat

1. Abdulrahimov E.H. The History of the English language. B., 2005, 261 p.
2. Tahmazova M.M. The History of the English language. B., 2016, 255 p.
3. Аракин В.Д. История английского языка. М., 1985, 253 стр.
4. Расторгуева Т.А., Жданова И.Ф. Курс лекций по истории английского языка. М., 1972, 174 стр.
5. Maugham S.W. The painted veil. M., 1998, 246 p.
6. Maugham S.W. The Moon and Sixpence. M., 1977, 201 p.

Summary

On semantic peculiarities of Scandinavian borrowings in English

The articles deals with the problem of borrowings. The author first of all tries to give brief information on loan words, then on the base of scandinavian borrowings analyses semantic and morphological peculiarities of scandinavian borrowings in English.

Резюме

О семантической особенности взаимствование из Скандинавии в английском языке

В статье рассматривается проблем взаимствовании. Автор сперва попытается дать нужны информации о взаимствование, затем на основе скандинавских взаимствований анализирует семантические и морфологические особенности данные слова в английском языке.

*Рəyçи: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.10.2016

Cəvahir Yaqubova
ADU

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ RİTMİK VARIATİVLİYƏ TƏSİR EDƏN AKUSTİK PARAMETRLƏRİN ROLUNA DAİR

Açar sözlər: ritm, melodiya, intensivlik, temp, vurğu, heca

Keywords: rhythm, melody, intensity, tempo, stress, syllable

Ключевые слова: ритм, мелодия, интенсивность, темп, ударение, слог

Danışığın müxtəlif aspektlərinin tədqiqi dilçiliyin mühüm istiqamətlərindən biri kimi, son onillikdə dilçilərin xüsusi marağına səbəb olmuşdur. Aparılan tədqiqatlar arasında danışığın ritmik təşkili məsələsi özünəməxsus yer tutur. Bildiyimiz kimi, ritm danışığın formalaşmasında və mətnin təşkilində əsas göstəricilərdən biri hesab olunur.

Ritm zaman hadisəsi kimi şərh edən Qərbi Avropa və amerikan dilçiliyində vurğulu+vurğusuz hecaların birləşməsi ritmik vahid hesab edilir [16, s.534]. İnvariant ritmik qruplar sözlü (verbal) mətnlərin yaranmasında iştirak etməklə sabit təkrarlanan sistemləri eyniləşdirirlər [4]. Məlumdur ki, cümlə semantikasının öyrənilməsində ritmik qrupların xüsusi rolu vardır. Ritmik qruplara mətnin müxtəlif dinamik tərkiblərinin uzlaşdırılmasının açarı kimi yanaşmaq olar. Mətnin bütövlüyünün yaranmasında onun “birləşdirici” funksiyasının əhəmiyyəti olduqca böyükdür. R.O.Yakobsona görə, “sözün emosional məzmununun ifadəsində danışığın melodikası, onun intensivliyi və tempi, ayrı-ayrı səslərin və onların birləşmələrinin tələffüzündəki çalarlar” xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər [10].

Problemin həllində ciddi elmi dəlillərə istinad edən L.V.Şerba yazır: “Psixikamızın əsas xüsusiyyətinə görə, təsəvvürlərin bütöv bir cərgəsinə daxil olan elementlər öz aralarında sıx əlaqəyə girirlər. Bu cür əlaqənin varlığını daima təkrarlanan hallar – narazılıq çaları və sözün müvafiq intonasiya ilə tələffüzü və bəzi fonetik elementlərin, məsələn, özlüyündə mövcud ola bilməyən söz melodiyasının müstəqilliyini etiraf etməliyik [9, s.127]. L.V.Şerbanın bu ifadəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən cəhət söyləmi məna və emosional cəhətdən şərtləndirən, mənalı kontinumun ritmik-melodik tənzimlənməsində dominantlıq edən melodikliyin müstəqilliyinin etiraf edilməsidir. Bu fikrin L.V.Şerbaya qədər A.M.Peşkovskinin də qeyd etdiyini xatırlatmaq istərdik. Danışığın emosional tərəfinin ifadəsində intonasiyanın rolunu A.M.Peşkovski aşağıdakı kimi qeyd edir: “...adi danışığımızda nida bildirən sözləmləri və onların intonasiyasının, xüsusən də tembrin rəngarəngliyini xatırlatmaq etiraf üçün yetərlidir ki, bu hissələr biz yalnız sözlərlə deyil, həm də intonasiya vasitəsilə ifadə edirik [5, s.

177]. Ritmik-melodiklik söyləmin məna çalarlarının ifadəsinə xidmət edir və danışq aktının üzvlənməsini strukturlaşdırır.

Deməli, ritm prosodiyasının bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən oxşar elementlərin növbələşməsi kimi xarakterizə olunur [1, s. 39]. İngilis dilinin Britaniya variantının müxtəlif üslublu materiallarında mövcud olan ritmik vahidlər (heca, ayaq, sintaqm, fraza, frazaüstü vahidlər) üzərində tədqiqat aparən A.Antipova belə qənaətə gəlmişdir ki, danışqın bu və ya digər üslubunda müxtəlif tipli ritmik vahidlər işlənir. Belə ki, nəsr məzmunlu əsərlərdə daha çox sintaqm və frazaüstü dil vahidləri işlənir. Bunun əksinə olaraq, poetik mətnlərin ritmik qruplarını əsasən ayaq və fraza təşkil edir. Əsas ritmik qrup kimi təzahür edən aksent qruplar isə demək olar ki, bütün növ üslublarda işlənir, lakin onun işlənməsi daha çox poeziyada nəzərə çarpır. O, tədqiqatların sonunda belə bir qənaətə gəlir ki, hər bir ritmik qrupun əvvəlində melodiklik və intensivlik artır, temp zəifləyir, lakin sonda intensivlik kəskin azalır, ton enir, və yenə də temp zəifləyir [1, s.56].

Bir qədər əvvəl söylədiyimiz kimi, ritm prosodik vahidlərin müntəzəm və nisbətən bərabər şəkildə təkrarlanması yolu ilə həyata keçir. Belə ki, ritmik qrupların əvvəlində prosodik vahidlərin maksimum, sonunda isə minimum göstəriciləri, eyni zamanda uzunluğun artması bir daha ritmik qrupların formalaşmasında əsas rol oynayan akustik parametrlərin (melodiklik, dinamiklik, zaman) iştirakından xəbər verir [1, s. 41].

Tədqiqatlarında L.Zlatousovaya istinad edən A.Antipova ritmik qrupların tərkibində güclü və zəif mövqelərə xüsusi diqqət ayırır [3]. Onun fikrincə, ritmik qrupların güclü mövqeyini vurğulu heca təşkil edir, vurğusuz hecalar isə zəif mövqeni tutur. Lakin bitməmiş sintaqmın sonunda saitlərin və cingiltili samitlərin uzunluğunun artması da xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

D.A.Şaxbaqova ingilis dilinin amerikan variantı üzərində apardığı tədqiqatlarda belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, vurğulu və vurğusuz hecaların bərabər zaman intervalında tələffüzü vurğusuz hecaların uzunluğunun artması hesabına baş verir. Onun fikrincə, ingilis dilinin amerikan variantı ilə müqayisədə Britaniya variantında vurğulu və vurğusuz hecalar arasında fərq aydın hiss olunur. Bu, özünü vurğusuz hecalardakı sait səslərin daha çox reduksiyaya məruz qalmasında göstərir. Amerikan ingilis dilində ən çox mürəkkəb ritmik qrupların işlənməsi və eyni zamanda, tempin zəifləməsi saitlərin vurğusuz hecada uzanmasına gətirib çıxarır. Bu isə, öz növbəsində, vurğulu və vurğusuz hecalarda enerjinin nisbətən bərabər paylanması deməkdir [7].

İngilis dilində ritmik qrupların amerikan və Britaniya variantları arasındakı fərqi göstərməyə çalışılardan biri də M.Doroxovadır. O belə hesab edir ki, ingilis dilinin Britaniya variantına nisbətən amerikan variantında ritm daha axıcı tələffüz olunur. Onun bu xüsusiyyətə malik olması vurğusuz hecalarda ləngimə və tempin azalması hesabına reallaşır. Bununla da o,

vurğulu və vurğusuz hecaların uzunluğunun nisbətini aşağıdakı kimi göstərir: Britaniya variantında: 2:1, amerika variantında isə: 1:1,1 [2].

İngilis dilinin amerika variantında ritmik qrupların tədqiqi ilə məşğul olan E.Romanova vurğulu/vurğusuz hecaların qarşılıqlı nisbətdə yaş xüsusiyyətlərinin də rolu olduğunu vurğulayır. Onun apardığı elektron-akustik təhlilin nəticələri göstərmişdir ki, gənc informantların tələffüzündə vurğusuz hecaların uzadılması kəskin şəkildə hiss olunur. Lakin yaşlı nəslin nümayəndələrində isə vurğusuz hecalar daha qısa tələffüz olunur. Buna baxmayaraq, yaşlı nəslin nümayəndələrində temp zəifləməsi müşahidə olunur ki, bu da fasilələrin uzadılması hesabına baş verir [6].

Ənənəvi Qərb məktəbi ritmi aksent qrupların uzunluğu ilə əlaqələndirir. Bunu onlar ingilis dilinin Britaniya variantının ritmik təşkili ilə məşğul olan D.Aberkrombi və Amerikan variantının ritmik təşkilini tədqiq edən K.Payka istinadən həyata keçirirlər. Bu iki alimin ritmə həsr etdikləri çoxsaylı əsərləri ritmik qrupların tipoloji fərqlərinin əsasını qoydu: heca ritimli dillər (fransız, ispan, və s.) və vurğu ritimli dillər (ingilis, alman, isveç və s.) [11; 14]

D.Aberkrombiyə görə heca ritimli dillərdə vurğulu/vurğusuz hecalar nisbətən bərabər zaman intervalında tələffüz olunur. Vurğu ritimli dillərdə isə yalnız vurğulu hecalar bərabər zaman intervalında tələffüz olunur. Vurğu ritimli dillərdə ritmik qruplar onların tərkibinə daxil olan vurğusuz hecaların sayından asılı olmayaraq, nisbətən eyni uzunluğa malik olurlar. Belə ki, əgər ritmik qrupların tərkibində yalnız bir vurğusuz heca işlənsə, bu halda o, uzanır, vurğusuz hecaların sayı 1-dən çoxdursa, bu halda onlar sıxılır [11;14].

Bütün bunlara rəğmən, P.Rouç və İ.Lehiste kimi tədqiqatçıların ingilis dilinin materialları üzərində apardıqları müşahidələr sübut edir ki, dildə mütləq izoxronluq yoxdur. D.Aberkrombinin və K.Paykın dilləri ritmik bölgü baxımından qruplaşdırmaları öz təsdiqini tam tapmayıb [13;15].

Müxtəlif dillərin ritmini müqayisəli təhlil edən R.Dauer göstərir ki, dünya dillərinin hamısında vurğulu/vurğusuz hecalar müəyyən şəkildə növbələşir. Müəllifin fikrincə, german dillərində vurğulu heca daha çox nəzərəçarpandır. Vurğulu hecaların bu cür xüsusiyyətə malik olması həmin dilləri vurğu ritimli dillər qrupuna aid etməsinə gətirib çıxarır. O, belə hesab edir ki, ritmik qruplar dilin fonetik, fonoloji və fonotaktik xüsusiyyətlərindən də asılıdır [12, s. 51-62]. R.Dauerin diqqətini çəkən daha bir maraqlı fakt german dillərində, xüsusilə də ingilis dilində uzun və qısa saitlərin işlənməsidir. Bir qayda olaraq, uzun saitlər vurğulu, qısa saitlər isə vurğusuz hecalarda işlənir və bu halda onların reduksiya məruz qalması ingilis dilində heca tiplərinə təsir edir. Bu isə öz növbəsində, vurğulu hecaların vurğusuz hecalara nisbətən daha çox nəzərə çarpmasına gətirib çıxarır. Sait səslərin uzunluq/qısalıq xüsusiyyəti isə digər dillərdə, məsələn, ispan dilində olmadığı üçün bu dildə bütün saitlər eyni uzunluğa malik olurlar.

Yapon, rus, türk və s. kimi dillər isə öz fonoloji xüsusiyyətləri ilə ingilis və ispan dillərinin ritmik şkalasında aralıq mövqeni tuturlar [12, s. 51-62].

Müxtəlif dillərin ritmi ilə yanaşı, eyni dilin dialektləri arasında ritm fərqi son illər diqqət çəkən məsələlərdən biridir. Belə ki, Britaniya adalarında yaşayan insanların danışq ritmi digər ərazilərdə yaşayanların danışq ritmindən fərqlənir. Aparılan müşühidələrdən məlum olur ki, ingilis dilinin dialektinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri intensivlik və əsas tonun tezliyi ilə yanaşı, vurğulu və vurğusuz hecaların uzunluğa görə növbələşməsi ilə xarakterizə olunan ritmdir. Məsələn, Cənubi İngiltərə dialektində akustik parametrlər ən yüksək göstəriciyə malikdir. Bu, həmin dialektin vurğulu ritmə aid olmasına dəlalət edir. Bunun əksinə olaraq, ingilis dilinin şotlandiya variantında vurğulu/vurğusuz hecaların uzunluğunu bərabərləşdirməyə meyillik özünü göstərir. Bu isə həmin dialekti daha çox hecalı ritmə yaxınlaşdırır [8, s. 199-200].

T.Şevçenkonun ingilis dilinin amerikan variantında təzahür edən ritmik qruplarda vurğulu hecaların vurğusuzlara nisbətən qüvvətli tələffüz olunmasını eksperiment yolu ilə təhlil etdikdə üç yaş qrupu arasında fərq özünü büruzə vermişdir: gənclər (29-30 yaş), orta nəsil (40-59 yaş), yaşlı nəsil (60-69 yaş). Bundan başqa, dialoq iştirakçılarının sosial statusu da eksperimentin şərtlərindən hesab olunur [8, s. 201-213]. Eksperiment zamanı ritmik qrupların sayı, onların sərhədləri, vurğulu hecalar və s. müəyyənləşdirilmişdir. Eksperimentdə əsasən aşağıdakı parametrlər təhlil olunmuşdur:

- vurğulu hecaların nisbi orta uzunluğu;
- vurğusuz hecaların nisbi orta uzunluğu;
- vurğulu hecaların nisbi orta uzunluğunun vurğusuz hecaların nisbi orta uzunluğuna nisbəti;
- vurğusuz hecaların son mövqeli ritmik qruplarda orta nisbi uzunluğu.

Eksperimentin nəticələri göstərmişdir ki, yaş həddi artdıqca vurğulu və vurğusuz hecaların orta nisbi qiyməti azalır. Buna baxmayaraq, vurğulu və vurğusuz hecaların orta uzunluğu arasındakı nisbət həmişə vurğulu hecaların hesabına reallaşır. Bunu yaş qrupları arasında aşağıdakı kimi göstərmək olar: gənclərdə – 1,46:1, orta yaşlılarda – 1,51:1, yaşlı nəslin nümayəndələrində – 1,62:1.

Cədvəl

Müxtəlif yaş qruplarına görə hecaların orta uzunluğu

İnformantların yaşı	Vurğulu hecaların nisbi orta uzunluğu (ms)	Vurğusuz hecaların nisbi orta uzunluğu (ms)	Nisbi orta vurğulunun nisbi orta vurğusuzla nisbəti
Gənc	0,32	0,17	1,46:1
Orta yaşlı	0,24	0,16	1,51:1
Yaşlı	0,25	0,15	1,62:1

Bu, bir daha onu göstərir ki, ritmin üslubi variativliyi ilə yanaşı, eyni üslub daxilində də işlənən müxtəlif variativlik mövcuddur.

Məlumdur ki, yaşla əlaqədar olaraq, insanların artikulyasiya imkanları dəyişir. E.Romanovaya əsasən demək olar ki, yaşlı nəslin nümayəndələrinin nitqinin axıcı olması heç də artikulyasiyanın ləngiməsi hesabına baş vermir. Əksinə, artikulyasiya həm vurğulu, həm də vurğusuz hecalarda daha sürətli formada reallaşır. Onun fikrincə, yaşlı nəslin nümayəndələrinin danışığında tempin zəifləməsi artikulyasiya imkanlarının azalması ilə deyil, danışıda fasilələrin çoxalması hesabına baş verir [6]. Bununla əlaqədar onu söyləmək olar ki, yaşa dolduqca, insanda artikulyasiya və danışığ vərdisləri daha da formalaşır, o, daha ifadəli, daha aydın danışır, bununla da, insanda ritmik vahidlər, vurğu daha aydın hiss olunur, söyləmin əsas məgzi dinləyiciyə daha aydın formada çatdırılır.

A.Antipovanın apardığı digər tədqiqatların nəticəsi tempin zəifləməsində ritmik qrupların mövqeyinin də aparıcı rol oynadığını göstərir. Bununla bağlı o qeyd edir ki, intonasiya qrupunun sonunda işlənən heca (ayaq) uzunluq etibarilə daha çox dəyişikliyə məruz qalır [1, s. 48].

Gənc nəslin nümayəndələrinin danışığında son mövqedə işlənən vurğulu hecalarda uzanma hiss olunmur, buna baxmayaraq, vurğulu/vurğusuz hecaların uzunluğu arasındakı fərq azalır. Bu fərq son vurğusuz hecanın uzunluğunun artması hesabına azalır. Vurğusuz hecaların bu vəziyyətdə uzanması isə əsas tonun tezliyinin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, gəncələrin danışığında reallaşan bərabər və ya qalxan tonlar son vurğusuz hecaların uzanmasına təsir göstərir, fərq demək olar ki, 2 dəfə çoxalır (0,274 ms – son mövqeli vurğusuz hecada, 0,159 ms –orta vurğusuz hecada).

Bu xüsusiyyət müəyyən dərəcədə orta nəslin nümayəndələrində də hiss olunur (0,177 ms. – son mövqeli vurğusuz hecada, 0,156 ms. – orta mövqeli vurğusuz hecada). Qeyd edək ki, vurğusuz hecalarla bərabər vurğulu hecaların da uzunluğu artır, orta nəslin nümayəndələrində isə uzunluğun artması iki istiqamətdə gedir: vurğulu və vurğusuz.

Eyni sözləri yaşlı nəslin nümayəndələri haqqında da demək olar. Daha bir maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, bu halda orta və yaşlı nəslin göstəriciləri üst-üstə düşür, çünki onların danışığ vərdisləri oxşardır, lakin gənc nəslin danışığ vərdisləri fərqlənir.

Söyləm tərkibində mövqeyindən asılı olaraq, ritmik qrupların sərhədlərini təyin edərkən daha bir faktı nəzərə almaq lazımdır ki, təkcə son mövqedə işlənən ritmik qruplarda deyil, həm də ön mövqedə işlənən ritmik qruplarda yaşla əlaqədar olaraq dəyikliyə özünü bürüzə verir. Belə ki, gəncələrin danışığ vərdisləri ilk vurğulu hecaya qədər daha çox sayda vurğusuz heca tələffüz etməsi ilə xarakterizə olunur. Daha dəqiq desək, onlar ilk vurğulu hecaya qədər 29%, orta nəsil 23%, yaşlı nəsil isə 13% vurğusuz

heca işlədirlər. Bu, əsasən onunla bağlıdır ki, gənc nəslin nümayəndələrində söyləmin əvvəlində hezitasiya (tərəddüd) daha çox hiss olunur [8].

Vurğulu hecaların vurğusuz hecalara nisbətən qüvvətli tələffüz olunmasını üç müxtəlif nəslin nümayəndələri arasında aparılan eksperimentin nəticələri əsasında aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

– vurğulu/vurğusuz hecalar arasında fərq yaşlı nəslin nümayəndələri arasında daha çox təzahür edir (1,62:1), orta nəsildə bu göstərici (1,51:1), gənc nəslin nümayəndələrində isə (1,46:1). Bu xüsusiyyət onunla izah olunur ki, həyat boyu insanlarda tempin dəyişməsi müşahidə olunur, yəni insanlar yaşlaşdıqca onlarda artikulyasiya vərdişləri sürətlənir;

– gənc nəslin nümayəndələrinin tələffüzündə sonda işlənən vurğusuz hecaların uzadılması onların daha çox bərabər və ya qalxan tondan istifadə etməsi ilə əlaqədardır;

– gənc nəslin nümayəndələri orta və yaşlı nəslin nümayəndələrinə nisbətən ilk vurğulu hecadan əvvəl daha çox vurğusuz heca tələffüz edirlər.

Ədəbiyyat

1. Антипова А.М. Ритмическая система английской речи. М: Высшая школа, 1984, 118 с.
2. Дорохова М.В. Ритмическая организация американской речи: Дис...канд. филол. наук. М.: 1996, 197 с.
3. Златоусова Л.В. Фонетические единицы русской речи. М., Из-во Моск. ун-та, 1981, 108 с.
4. Москальчук Г.Г. Структура текста как синергетический процесс: Дис...докт. филол. наук. Барнаул, 1999, 304 с.
5. Пешковский А.М. Интонация и грамматика // Избранные работы. М.: Провещение, 1959, 252 с.
6. Романова Е.Ю. Просодическая вариативность американской монологической речи в различных возрастных группах: Дис...канд. филол. наук. М.: 2008, 221 с.
7. Шахбагова Д.А. Фонетическая система английского языка в синхронии и диахронии (на материале британского, американского, австралийского и канадского вариантов английской речи). М: Фоллис, 1992, 284 с.
8. Шевченко Т.И. Фонетика и фонология английского языка: Курс теоретической фонетики английского языка для бакалавров. Дубна: Феникс, 2011, 256 с.
9. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Л: Наука, 1958, 182 с.
10. Якобсон Р.О. Избранные работы. М: Прогресс, 1985, 460 с.
11. Abercrombie D. Elements of General Phonetics. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1967, 203 p.
12. Dauer R.M. Stress-timing and Syllable-timing reanalyzed // Journal of Phonetics, 1983, № 11, pp. 51-62
13. Lehiste I. Suprasegmentals. Cambridge: MIT Press, 1970, 194 p.
14. Pike K.L. The Intonation of American English. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1945, 200 p.

15. Roach P. On the Distinction between “Stress-timed” and “Syllable-timed” Languages // Linguistic Controversies. London: Edward Arnold, 1982, pp. 73-79
16. Scripture E.W. The Physical Nature of Verse // Nature, 1924, № 64, pp. 534-535

Summary

On the role of acoustic parameters affecting the rhythmic variations in modern English

The article deals with geographical and age variations of the rhythm in modern English. Here we have made attempts to analyse the role of acoustic parameters, such as melody, intensity and time in stressed and unstressed syllables and show their role in the rhythmic variations in connected speech.

Резюме

К роли акустических параметров влияющей на ритмическую вариативность в современном английском языке

Настоящая статья посвящена анализу географической и возрастной вариативности ритма в современном английском языке. Здесь мы старались проанализировать роль акустических параметров, как мелодия, интенсивность и длительность в ударных и безударных слогах, и показать их роль в ритмической вариативности в разговорной речи.

*Rəyçi: fil.f.d. K.Alırzayeva
ADU-nun İngilis dilinin fonetika kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.10.2016

Təranə Məmmədova
ADU

HÜQUQ TERMINOLOGİYASININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ TƏRCÜMƏNİN ROLU

Açar sözlər: hüquq terminologiyası, alınmalar, tərcümə, terminoloji sistem, kalka üsulu

Keywords: legal terminology, borrowings, translation, terminological system, calque method

Ключевые слова: юридическая терминология, перевод, заимствование, терминологическая система, калька

Mühüm funksiya malik olan tərcüməyə son əsrlərdən etibarən daha çox önəm verilir. Milli mədəniyyətimizin formalaşmasında tərcümənin xüsusi rol oynaması inkaredilməzdir. Dilimizin lüğət tərkibinin inkişafında ictimai-siyasi hadisələrin təsiri ilə yanaşı cəmiyyətdə baş verən siyasi inkişaf dilin terminoloji potensialinin daha da zənginləşməsinə təkan verir.

Bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi yeni sözlərin axını ilə dəyişir və dilimizin lüğət tərkibinin, terminoloji sisteminin zənginləşməsində tərcümə bilavasitə rol oynayır.

Hər bir terminologiya kimi, hüquq terminologiyası müəyyən elmi sistemdə terminoloji xarakter kəsb edən, ümumi dilin bir neçə sözünü özünə daxil edir və yeni terminlərin yaranmasında yardımçı olan müəyyən sözdüzəldici modellər sisteminə malikdir. Hüquq terminologiyası, hüququ abstrakt insan təfəkkürünün (etik normalar, hüquqları, öhdəlikləri) və konkret hadisələrin (cinayət hadisələrinin) məcmusu kimi qələmə verməyə imkan yaradır.

Hər bir terminoloji sistemdə olduğu kimi, hüquq terminologiyasında verilmiş terminoloji sahəyə xas olan, ədəbi dil vahidlərindən əmələ gəlmiş terminlər mövcuddur. Hüquq terminologiyası dayanmadan inkişaf mərhələlərini keçərək, işlənmə funksiyasının dəyişkən şərtlərinə uyğunlaşaraq hüquq elminin inkişafını özündə əks etdirir. Hüquqşünaslıq elminin inkişafı yeni terminlərin əmələ gəlməsində, yeni terminlərin işlənməsi üçün zəmin yaradır. Bildiyimiz kimi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas faktorlarından biri dildə olan sözlərin semantik mənasının genişlənməsi, söz yaradıcılıq üsulları, başqa dillərdən tərcümə vasitəsi ilə keçən alınmalar sayılır. Söz yaradıcılığında əsas yeri leksik-semantik və qrammatik üsullar və dilimizin leksik-qrammatik sisteminin inkişafında əsas yollarından biri olan kalka üsulu tutur. Kalka üsulu həmçinin leksika və söz yaradıcılığını, semantika və tərcüməşünaslıq məsələlərini özündə əks etdirir.

Hər hansı dilin hüquq leksikasından bəhs edərkən, onu araşdırarkən onun tarixini nəzərdən keçirməli, və tarixi mənbələrini ilk növbədə araşdırmaq vacibdir. İngilis dilinin hüquq leksikasının zənginləşməsində fransız və latın dilindən olan alınma hüquqi terminlərin böyük rolu olmuşdur. Bu alınma terminlər, affiksasiyaya uğrayaraq ingilis dilində digər nitq hissələri yaradır: felon, felony, client, admit, (cinayət) cinayətkar, “mediate”.

Hər bir dil başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətdə olur, xalqların qarşılıqlı münasibəti öz əksini bilavasitə dildə tapır. Dillərin qarşılıqlı əlaqə və təsiri dedikdə isə birinci növbədə sözalma, yaxud sözvermə prosesi başa düşülür.

Bu gün İngilis dilinin hüquq leksikasında işlədilən sözlərin çoxu tarixin müəyyən mərhələlərindən keçərək dilin lüğət tərkibində formalaşmışdır. German tayfalarının işğalından sonra qədim İngilis dilində işlədilən “bequeath” (vəsiyyət etmək, daşınan əmlaka aiddir), “theft” (oğurluq), “guilt” (günah, günahkar), “land”, (torpaq, daşınmaz əmlak) kimi sözlər bu gün də, İngilis dilinin hüquq leksikasında işlədilir. Qədim anglosaksonların hüquqda işlətdiyi alliterasiyalar “aid and abet” (cinayətdə əlbir olmaq və təhrik etmək), “any and all” kimi ifadələr müasir İngilis dilinin hüquq leksikasında öz əksini tapmışdır.

Dilin lüğət tərkibinin leksik potensialını zənginləşdirən mühüm mənbələrdən biri olan tərcümə vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə də bir çox söz və terminlər keçmiş və yeni söz və ifadələr yaranmağa başlamışdır. Yeni anlayış və mənanın başqa dildə ifadəsi üçün onun özünün daxili struktur modelləri müəyyən edilir. Hazırda Azərbaycan dilinə ingilis dilindən hüquqi, ictimai, siyasi mətnlərin tərcüməsi ilə bağlı leksik vahidlər daxil olur və bu terminlər aid olduqları sahələrdə işlədilir.

Tərcümə prosesində alınma o zaman dilə daxil olur ki, dilin daxili imkanları əsasında, özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə müəyyən anlayışın ifadəsi üçün müvafiq termin, söz yaratmaq mümkün olmur. Bu zaman başqa dildən anlayışı ifadə edən söz hazır alınıb işlədilir.

Tərcümə ədəbiyyatında işlənən və ədəbi dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik potensialını zənginləşdirən terminlər üç cəhətdən-elmi, tərcümə nəzəriyyəsi və bədii dil baxımından əhəmiyyətlidir. Tərcümə edilən terminlər də elmin bu və ya digər sahəsinə aid olub konkret məna, məzmun ifadə edir. Lakin terminlər üslubi cəhətdən neytral olduğuna görə istər bədii, istərsə də elmi üslubda elmi mənanı ifadə edir. Odur ki, tərcümə prosesində terminlər çox vaxt olduğu kimi saxlanılır. Lakin bədii dildə terminlərin verilməsi, işlədilməsi və onların bədii dilin digər elementləri ilə qrammatik-semantik əlaqəsi müəyyənləşir. Deməli, tərcümə prosesində terminlərin tərcümə olunub-olunmaması prinsipləri müəyyənləşdirilməlidir.

Tərcümə zamanı dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi millətlərin mədəniyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluqlarından doğur.

Terminlərin tərcüməsində iki meyl vardır: dildə müvafiq termin yaratmaq, termini olduğu kimi saxlamaq. Terminləri tərcümə dilinə təqdim etdikdə onun mənası açıqlanmalıdır. Məsələn, ingilis dili vasitəsi ilə dilimizə keçən, "franchise", azərbaycan dilində "franşiza" kimi verilir. Bu kimi terminlərin izah olunması, gələcəkdə onların yaddaşda möhkəmlənməsinə zərurət yaradır. Məsələn, In practice, States are increasingly drawing distinctions among non-citizens, particularly within the context of *supranational* economic or political unions. Several of these distinctions have been reviewed by international human rights bodies in recent years. [4, p.9].

"Hoechst, for instance, merged with France's Rhone-Poulenc to form Aventis, which itself might now disappear, either in a merger with Sanofi or into the arms of a *white knight*. [5], cümlələrində verilmiş terminlərin azərbaycan dilində *supranational-dövlətüstü*, *white knight-ağ cəngəvər* kimi kalka-ekvivalenti var. Bu terminlərin kalka yolu ilə tərcümə edildiyinə baxmayaraq, onları aydın başa düşmək olmur. Məhz buna görə də verilmiş terminlərin izahı bizə yardımçı olar. İngilis dilinin britaniya variantında işlədilən "cross-bencher" termini Azərbaycan dilinə "parlamentin müsrəqil üzvü" kimi tərcümə olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, Britaniyanın parlamentində heç bir parlament fraksiyasını təmsil etməyən parlament üzvü köndələn qoyulmuş skamyada əyləşir və bu fakta əsasən də belə bir realitermin yaranmışdır. Milli-kultural xüsusiyyətlər, əsasən də özünü terminoloji leksikada (ümumi dildən terminologiyaya keçən) göstərir. Məsələn, "blue-collar" fəhlə deməkdir, beləki, Britaniyada fəhlələr göy rəngli yaxalığı taxırdılar və buna görə də bu söz yaranmışdır. "White-collar criminal" – yuksək ictimai post tutan və vəzifəsindən istifadə edərək əyri işlərlə məşğul olan işçi (dələduz).

Yuxarıda deyilənlərə əsasən qeyd etmək olar ki, tərcümə vasitəsi ilə dilimizə keçən alımlar dilimizin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir. Hüquqi və iqtisadi terminlərin dilimizə keçməsi bir tərəfdən dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirməsinə baxmayaraq, digər tərəfdən onu anlaşılmaz edir. Məsələn: Abandon, absentizm, aksiz, arbitraj, sessionar, kompensasiya, konsaltinq, franşiz, sekvestr və s.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Q.H. Tərcümə sənəti, Bakı 2008, s. 245
2. Newmark P. A textbook on Translation. Prentice Hall International (UK) Ltd., 1998
3. Newmark P. Approaches to Translation. Prentice Hall International (UK) Ltd., 1988, 200p

4. United Nations Economic and Social Council, Commission on Human Rights, GE.02-13911(E) 130602,p9].
5. The Economist, 29 Jan.,2004.
6. Oxford Advanced Learner's Dictionary, Oxford University Press,1999

Summary

The role of translation in enrichment of legal terminology

The article highlights the role of borrowings and importance of translation in the process of enrichment of terminological system. The development of legal science boost formation of new terms in legal language. Widening of meaning, semantic changes, word formation methods, translation methods are considered to be one of the main factors of the language word stock enrichment.

Резюме

Роль перевода в обогащении юридической терминологии

В статье подчеркивается роль заимствований и важность перевода в процессе обогащения терминологической системы. В процессе расширения обогащения языка, семантические изменения, методы словообразования, методы перевода являются одним из основных факторов, подлежащих рассмотрению.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. F.İsmayılova
ADU-nun İngilis dilinin tərcüməsi kafedrasının
11.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 21.10.2016

Zinhar İsmaylova
ADU

FRAZEOLÖGİZMLƏRİN ALLYUZİAL FONUNA DAİR

Açar sözlər: *allyuzia, frazeologizmlər, vertikal kontekst*

Keywords: *allusion, frazeologisms, vertical context*

Ключевые слова: *аллюзия, фразеологизмы, вертикальный контекст*

Dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edən və bu istiqamətdəki qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə imkan verən frazeoloji vahidlərin linqvistik təhlil müasir dilçilik nəzəriyyəsi baxımından böyük maraq doğurur.

Məlum məsələdir ki, dilin ümumi quruluşuna məxsus bir sıra xüsusiyyətləri özündə əks etdirən və dil sistemində çox mühüm yer tutan frazeoloji vahidlər sintaksis, leksikologiya, leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya sahəsi ilə bağlıdır. Frazeoloji vahidlərin forması və xüsusiyyətləri onları əmələ gətirən sözlərin xarakterindən birbaşa asılı olur və söz birləşmələrinin modellərinə söykənərək o əsasda yaranır. Belə ki, frazeoloji birləşmələr ilk inkişaf mərhələsini məhz söz birləşmələrindən alır və daima onlardan qidalanırlar.

Aydındır ki, frazeoloji vahidlər bir sıra dillərin materialları əsasında müxtəlif linqvistik müstəvilərdə və əlbəttə ki, müxtəlif aspektlərdən araşdırmağa cəlb olunmuşdur. Lakin bununla belə elmi ədəbiyyatı bir qədər dərinlən təhlil etdikdə görürük ki, frazeoloji vahidlərin məhz allyuzial fona istinadən əks etdirdiyi məna yükünün Azərbaycan və ingilis dillərindəki mövcud vertikal kontekst fonunda müqayisəli təhlilləri də kifayət qədər maraqlı material verir. Məlumdur ki, allyuzial fon müəyyən bir ifadənin ilkin anlamını ortaya qoymuş vertikal kontekstdə nabelədlilik şəraitində bu və ya digər fərdin və ya toplumun həmin ifadəyə təkrar motivləndirmə qazandırmasıdır [1, s.57].

Birbaşa frazeoloji vahidlərə gəldikdə isə, onlar allyuzial fona, vertikal kontekstə bağlılıq əsasında yekcinslik nümayiş etdirmirlər. Belə ki, biz, ilk olaraq, allyuzial mexanizmlər baxından onların yekcins olmadığını müşahidə edirik. Bilirik ki, allyuziyaların aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- 1) *reministenstensiya*;
- 2) *sitat*;
- 3) *kvazisistat*.

Linqvistik materialın təhlili həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərindəki frazeoloji vahidlərdə allyuziyanın hər üç təzahür formasının müşahidə edildiyini ortaya çıxarır. Belə ki, dəqiqləşdirmə üçün qeyd edək ki, ilk

olaraq psixoloji terminologiyadan mənimsənilən reministensiya istilahı, sadəcə, eyham və ya xatırlatmanı ifadə edir. Məsələn, bəzi ifadələrin dərkü üçün konkret sitat və ya kvazisitə “köməyə gəlmiş”.

Kvazisitə xarakterli allyuziyalara gəlincə, onlar əsl sitatlardan “təhrif edilmiş”, yəni fərdi interpretasiyalı, müəyyən məhdud deformasiyalı mahiyyəti ilə seçilir.

Azərbaycan və ingilis dillərindəki frazeoloji vahidlərdə allyuzial fonun müəyyən və qeyri-müəyyənliyi məsələsində də yekinsliyin müşahidə edildiyini söyləmək çətindir. Belə ki, hər iki dilin geniş çeşidli materialları, ümumiyyətlə, komponent tərkibindən asılı olmayaraq allyuzial əsaslı bütün frazeologizmlərin aşağıdakı *qruplarda* fərqlənməsini mümkündür:

- 1) istinad mənbəyi şəffaf, məlum, tam aydın olan frazeoloji vahidlər
- 2) istinad mənbəyi qeyri-dəqiq, qeyri-şəffaf olan frazeoloji vahidlər

Bu mənada ingilis dilinin üslubiyatı üzrə görkəmli mütəxəssislərdən sayılan A.İ.Qalperin fikrillə tam şəkildə razılaşımaq çətinidir. Belə ki, dilçi yazır: “Allyuziya və sitatların yalnız o zaman frazeoloji vahid ola bilər ki, onlar məhz allyuziya və sitat qəbul edilir, yəni, onlar bilavasitə aid olduqları ilkin mənbəyə bağlılığını qoruyub saxlamış olurlar” [3, s.84]. Əgər A.İ.Qalperin ilkin mənbəyə aidiyyətin qorunub saxlanması dedikdə metaforikləşmə kontekstini nəzərdə tutursa, bununla razılaşımaq olmaz.

Lakin qeyd etməliyik ki, entonim komponentli frazeoloji vahidlərdə olduğu kimi, bəzən allyuzial fonun ilkin mənbəyi qaranlıq qalır və ya çox sayda interpretasiyaya malik olur. Bu zaman allyuziyanın ilkin mənbəyi deyil, həmin allyuziya istinadən formalaşmış ümumi vertikal kontekst, kontekstual fon həlledici rol oynayır. Yəni, toplum bu və ya digər ifadənin arxasında duran mənanı və bu mənanın hansı əsərlə əsaslandığını təxmini ehtimal edir, lakin müəlliflik haqqını konkret bir yaradıcı şəxsə və ya əsərlə, rəvayətə qazandırmaqda çətinlik yaranır.

Məlumdur ki, “sənətkarlar, söz ustaları tarixin dərinliklərindən gələn söz və ifadələrdən istifadə etməklə yanaşı, özləri də dilə fərdi ifadə tərzləri gətirməklə onu yeniləşdirir, beləliklə də yazıb-yaratdıqları dövrün ədəbi dilinə öz töhvələrini vermiş olurlar” [6, s.98].

Hər hansı bir müəllifin əsərində yer alan ifadənin frazeoloji altsemanika qazanaraq geniş işləklilik qazanması və zamanla uzuallaşması fonunda yaranan frazeoloji vahidlər arasında zoonim komponentli ifadələr az deyil. Bədii əsərlərin dilində müəllif təxəyyülünün ənginliklərindən gələn ifadələr, bu və ya digər obrazın təkrar nominasiya vahidi kimi meydana çıxan adının zoonim komponentlə zənginləşdirilməsi və ya alleqorik xarakterli əsərlərin sonralar “qanadlı metaforalara” çevrilməsi halları xüsusi maraq doğurur. Belə ki, bu zaman biz, “sözdəki mənalı yazıçı qayəsində görə növbələşdirmək, onlardan bədii məqsədə ən çox münasib olanları görmək” kimi “əsl sənətkarların icra etdiyi dil əməliyyatı”nın parlaq məh-

sullarını izləmiş oluruq və həmin məhsullar özlüyündə fərdə aid antroposentrikləşdirmə bacarığını ortaya qoymaqla bərabər, xalqa xas olan metaforik potensilə də dolayısı ilə aşkara çıxarmış olur. Belə ki, hər bir yaradıcı şəxs öz xalqının intellektual, entopsixoloji, entokulturoloji fenomeni kimi formalaşmış püxtələşir və həmin şəxsin yaradıcılığında istənilən növ linqvometaforik kodlaşmanı aid olduğu xalqın linqvokulturologiyasının xaricində təhlil etmək olmaz. Məhz, bu səbəbdəndir ki, konkret müəllif əsərinə bağlı olan, bilavasitə həmin əsərin sitatı, kvazisitiati kimi ortaya çıxan və ya ona allyuziya (eyham) səciyyəsi daşıyan frazeologizmlərin komponentlərində həmin xalqın məişətinə xas olan əşyaların, onun yaşadığı coğrafi areal üçün xarakterik olan flora və fauna vahidlərin adlarının komponent kimi işləkliyini təsbit etmiş oluruq. Məsələn, daha öncə qeyd edilən və istinad mənbəyi tam aydın olan *“heç hənənün yeridir?”* frazeologizmində yer alan komponentin sırf Şərqi Mənsubluğu və Avropa linqvokulturoloji mühiti üçün qeyri-xarakterikliyi şübhə doğurmur.

Ədəbiyyat

- 1.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, М., Советская энциклопедия, 1969.
- 2.Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. М.: БГК Им. И.А.Бодуэна Де Куртенэ, 2000, 310 с.
- 3.Гальперин И. Р. Речевые стили и стилистические средства языка, «Вопросы языкознания» № 4, 1954.
4. Косериу Э. Контрастивная лингвистика и перевод: их соотношение // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1989, вып. 25, с. 63-81
- 5.Потебня А.А. Мысль и язык. М.: Просвещение, 1996, 614 с.
- 6.Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь справочник лингвистических терминов, М., Просвещение, 1976.
- 7.Чейф Л. Уоллес. Значение и структура языка, М., Прогресс, 1975, 235 с.
- 8.Blue G.M. Language, learning and success: Studying through English. London: Macmillan, 1993.
- 9.Wood F.T. Current English Usage, A Coincise Dictionary, London, 1963.

Summary

Allusive background of phraseologisms

The article deals with the problem of allusive background of phraseologisms. Here is noted that, allusion is a figure of speech, in which one refers covertly or indirectly to an object or circumstance from an external context. It is left to the audience to make the connection; where the connection is directly and explicitly stated (as opposed to indirectly implied) by the author, an allusion is instead usually termed a reference. In the arts, a literary allusion puts the alluded text in a new context under which it assumes new meanings and denotations. In the conclusion become a conclusion and are outlined that in the most traditional sense, allusion is a literary term, though the word has also come to encompass indirect references to any source. Concerning the solution of this problem in linguistic literature there are similar and various points of view.

Резюме

Аллюзиальный фон фразеологизмов

В этой статье говорится о аллюзиального фона фразеологизмов. Здесь отмечается что, аллюзия это стилистическая фигура, содержащая указание, аналогию или намёк на некий факт, закреплённый в текстовой культуре или в разговорной речи. Материалом при формулировке аналогии или намёка, образующего аллюзию, часто служит общеизвестное историческое высказывание или какая-либо крылатая фраза. В заключении делаются вывод и намечаются, нередко возникают сложности с употреблением термина аллюзия, а именно с выбором управления. С одной стороны, определение аллюзии как намёка подсказывает пишущему управление с предлогом на (аллюзия на что-то). С другой стороны, аллюзия как отсылка предполагает, что будет употреблен предлог к (аллюзия к чему-то).

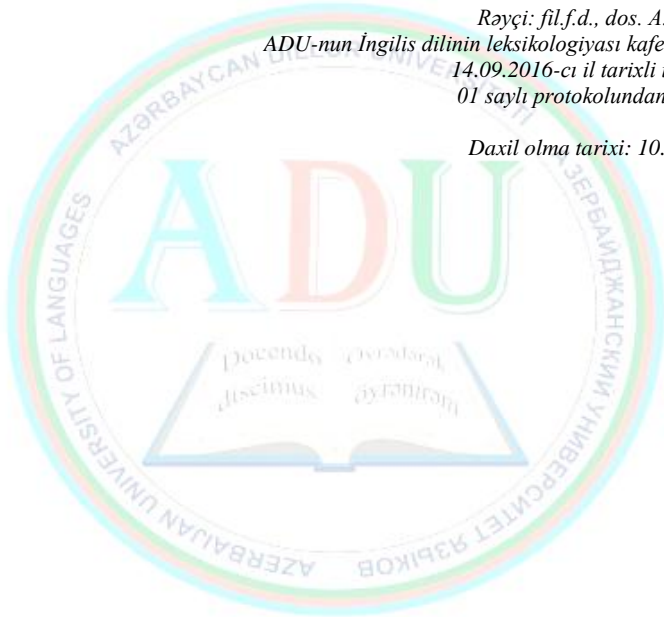
Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov

ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının

14.09.2016-cı il tarixli iclasının

01 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 10.10.2016

Pərvin Əsgərova
BDU

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR XALQIN MƏNƏVİ SƏRVƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: bəyanat, milli-mənəvi dəyərlər, media, KİV sistemi, multikultural dəyər

Keywords: a statement, national-moral values, media, the system of mass media, multicultural values

Ключевые слова: заявление, национально-нравственные ценности, средства массовой информации, система средств массовой информации, многокультурное значение

Hər bir xalqın varlığını və özünəməxsusluğunu şərtləndirən faktorlar sırasında milli-mənəvi dəyərlər çox mühüm yer tutur. Böyük filosof K.Yas-persin dediyi kimi, əlbəttə, “bəşəriyyət eyni mənşəyə və ümumi məqsədə malikdir”. Lakin “eyni mənşəyə” malik bəşəriyyəti təşkil edən ayrı-ayrı xalqların və millətlərin həm də özünəməxsus inkişaf yolu, özünəməxsus milli dəyərləri var. Bu dəyərlərin ən yaxşılıarı, ümumbəşəriləri sivilizasiyanın əsasını təşkil etməkdədir. Bütün bunların əsasında isə fərd, insan dayanır. Bu fərd, bu insan mühitin, milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırdığı varlıqdır. “İnsanın mənəviyyəti, bir tərəfdən, genetik əsaslara malik olsa da, əsasən sosial-mənəvi mühitin təsiri ilə formalaşır. Burada cəmiyyətin mədəni-mənəvi həyatı, insanın yetişdiyi mühitin kulturoloji aspektləri mühüm rol oynayır” [3, s. 32-33]. İnsanın formalaşdığı ictimai mühit mövcud dəyərlər sistemi, mədəniyyət, milli-mənəvi dəyərlər, sosial və hüquqi normalar, hətta, bizim indiki kontekstdən yanaşsaq, “yazılmamış qanunlar”, ailə münasibətləri, təhsil sistemi və s. kimi onlarca sahəni əhatə edir. Ayrıca olaraq kulturoloji mühit isə özündə birbaşa milli dəyərləri, əvvəlki nəsillərdən qalmış adət-ənənələri, sənət əsərlərini, bədii ədəbiyyatı, milli davranışları və s. kimi əsaslı faktorları ehtiva edir.

Əlbəttə, “fiziki-bioloji ekologiyada olduğu kimi sosial-mənəvi ekologiyada da böhran baş verə bilər. Ona görə də sosial-mənəvi mühitin saflığının qorunması dövrün global problemlərindən biridir. Bayağı mədəniyyətin ayaq açıb yeridiyi, xarici ölkələrin milli-mənəvi mühitimizə yabancılıq olan təsirlərinin gücləndiyi bir vaxtda sosial-mənəvi ekologiyamızın problemlərini öyrənmək və lazım gəldikdə həyəcan təbili çalmaq lazımdır” [3, s. 32-33].

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyev bütün sahələrdə olduğu kimi, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, zənginləşdirilməsi və hər hansı yad təsirlərdən uzaq olması üçün çox mühüm tövsiyələr vermişdir. O, böyük uzaqgörənliklə hiss edirdi ki, bu məsələyə xırda bir etinasızlıq

şəraitində millətin özgürlüyünü müəyyən edən keyfiyyətlər yoxalıb gedə bilər. Həqiqətən də 1990-cı illərdə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycanda bəzi qüvvələr Qərbin bizə yad adətlərini çox böyük həvəslə ölkəyə tətbiq etməyə cəhd göstərirdi. O zaman bunun gələcək fəsadlarını uzaqgörənliklə hiss edən Heydər Əliyev öz narahatlığını xüsusi bir bəyanatla ifadə etdi [1]. Prezidentin xalqa bu tarixi bəyanatına Azərbaycan müsəlmanlarının dini lideri Allahşükür Paşazadənin qəzetlərin birində - “Etimad” qəzetində təhqir olunması vəs ilə rolunu oynamışdır. Prezident bizim milli-mənəvi dəyərlərimizə yad olan bu hadisəni əsas tutaraq mətbuatımızı və bütövlükdə xalqımızı ayıq olmağa çağırır: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir. Əgər insan məsub olduğu millətin milli-mənəvi dəyərlərini anlaya bilmirsə, yaxud onları qəsdən təhrif edərsə... onda təbii ki, bu bizi narahat etməlidir” [1].

Ümummillə liderimiz bu sahədə bəzi qəzetlərin fəaliyyətini xüsusi qeyd edir. Prezident göstərir ki, hər bir vətəndaş Azərbaycanın bu günkü müstəqilliyinin inkişafına xidmət etməlidir. “Ancaq bəziləri – təəssüflər olsun – nə xalq, nə millət, nə də mənəviyyət haqqında düşünürlər” [1]. H.Əliyev daha sonra milli-mənəvi dəyərlərin digər mühüm aspektlərinə toxunur: “...Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, əxlaqi dəyərlərimizi bütün istiqamətlərdə qorumalıyıq, saxlamalıyıq və gənc nəsli əsrlər boyu böyük sınaqlardan keçmiş bu mənəvi, əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyələndirməliyik. Hər xalqın öz mentaliteti var. Bizim Azərbaycan xalqının mentaliteti onun böyük sərvətidir. ...hər xalqın özünə, öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərinə bağlılığı böyük amildir. Biz də indi dünyanın mütərəqqi mənəvi dəyərlərindən istifadə edərək gənc nəsli daha da sağlam əhval-ruhiyyədə, saf əxlaqi əhval-ruhiyyədə tərbiyələndirməliyik” [1]. Ümummillə liderimizi həmin dövrdə Bakıda yaranan gecə klubları və orada milli mənsubiyyətimizə xas olmayan faktlar narahat edirdi: “Bakıda fəaliyyət göstərən bəzi gecə klublarında səhərə qədər müxtəlif oyunlar, əyləncələr təşkil edilir və çox vaxt bu əyləncələr ifrat dərəcəyə gəlib çatır. Bütün Azərbaycan xalqının əxlaqına, mənəviyyatına zidd forma alır və beləliklə də, bizim gənclərimizin bir hissəsinin əxlaqi pozulur” [1].

Daha sonra H.Əliyev Azərbaycanın qaçqın və köçkün həyatı yaşayan adamlara gözü qarşısında haram pulla eys-ışrət həyatı yaşayanları qınayır: “Hər bir vətənpərvər adam düşünməlidir ki, əgər mənim xalqımın bir hissəsi belə ağır vəziyyətdədirsə, mən bu qədər harınlaşmamalıyam. Amma harınlayanlar, bəzi zənginləşmiş adamlar var” [1]. Xalqımızın mənəvi dəyərlərinə diqqəti çəkən H.Əliyev mətbuatı bu sahədə iş görməyə çağırır

və qətiyyətlə deyir: “Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı... yönəldilmiş hərəkatların hamısının qarşısı alınacaqdır” [1]. H.Əliyevin bu tarixi bəyanatı öz təsirini göstərdi: Bakıda gecə klubları bağlandı, sarı mətbuatın sayı azaldı və bütövlükdə mətbuat – xüsusilə telekanallarımız milli-mənəvi dəyərlərimizi zənginləşdirmək, qorumaq sahəsində güclü fəaliyyətə başladı.

Bu bəyanata qiymət verən elm adamları, ziyalılar dərhal öz fikirlərini publisistikada ifadə etdilər: Ümummilli lider mənəvi dəyərləri qorumağı bizdən ona görə qətiyyətlə tələb edirdi ki, bəzi gənclər ümumi dərdimizi unudaraq günlərini gecə klublarında, diskotekalarda keçirir, əxlaqdan uzaq hərəkatlara meyil göstərirdilər. Təəssüf doğuransa o idi ki, ətrafdakı insanlar da bu işlərə göz yumur, səhv hərəkat sahiblərinə düz yol göstərməkdə laqeydlik edirdilər. Ulu öndər qətiyyətlə deyirdi ki, heç kim “mənə nə” deməməlidir. Çünki bu, bizim ən ağır bələmizə çevrilə bilər. Cəmiyyəti çürüdən, insanlığı məhv edən həmişə laqeydlik olub. Bu məmləkətin 20 faiz torpağı işğaldadırsa, bir milyondan artıq soydaşımız qaçqın və məcburi köçkün taleyini yaşayarsa, indi Ermənistan adlanan, əslində qədim yurd yerlərimiz əlimizdən gedibse, bu problemləri yoluna qoymadığımız ağır zamanda mənəviyyatsızlığa yol vermək və bütün bunları necə biganə qarşılamaq olar?!” [3, s. 33]

Tarix boyu şahidiyik ki, hər xalqın öz adət-ənənəsi, milli-mənəvi, eləcə də dini dəyərləri var. Bu mənəvi keyfiyyətləri qorumaq, onu miras kimi gələcək nəsələ ötürmək müqəddəs borcdur. Laqeydlik yaramazlığın ən dəhşətli məqamıdır. Çünki məndən, səndən ötən daşlar hərlənib-fırlanıb yenə də özümüzə, vətənə, xalqa, onun mənəvi dəyərlərinə tuşlanacaq. Bizim hər birimiz bu torpağın övladıyıqsa, suyunu içib, havasını alıb, çörəyini yeyirikse, onun qoynunda təmiz və mənalı yaşamağa borcluyuq. Etiraf edək ki, ulu öndər Heydər Əliyevin bu tarixi bəyanatına qədər cəmiyyətdə bir çaşqınlıq vardı. Bəzi mətbuat səhifələrində, əyləncə adı ilə fəaliyyət göstərən gecə klublarında və s. yerlərdə baş alıb gedən mənəviyyatsızlığın dərdini xalq içində çəkirdi. Narazılıq olsa da, kəskin etiraz etməyə sanki insanlarda təqət qalmamış, cürət yoxa çıxmışdı. Filosof S.Xəlilov cəsarətlə qeyd edirdi ki, “ziyalılar, həyat təcrübəsi olanlar da naşılardan çəkinirdilər. Çünki köhnəliklə “təzəlik” üz-üzə dayanmışdı” [3, s. 33]. Bu səbəbdən də ümummilli lider Heydər Əliyevin məlum bəyanatının xüsusi əhəmiyyəti oldu. Bu, vaxtında xalqa edilmiş dəyərli bir müraciət idi. Hər kəs dərindən anladı ki, Heydər Əliyev hansı müdrik ideyanın, əməlin sahibidir və ona arxalanaraq mübarizə aparmaq olar. Heydər Əliyev deyirdi: “Biz buna dözə bilmərik. Biz bunların hamısının qarşısını alacağıq” [1]. Əslində bu bəyanat vaxtında keçirilən mənəviyyat dərsi idi.

O dövrdə bəzi mətbuat orqanlarında baş alıb gedən, əxlaqımıza, mentalitetimizə yad, milli-mənəvi dəyərlərimiz üçün təhlükə törədə biləcək yazı və fotoşəkillərə də ümummilli lider Heydər Əliyev çox kəskin

münasibət bildirdi. S.Xəlilovun bu fikri də yerinə düşür: “Təəssüf ki, bu xoşagəlməz hallar bu gün də bəzi mətbuat səhifələrində, televiziya ekranlarında davam etməkdədir. Dünyanın qapısı üzümüə açıldandan sonra bizim bəzi “yenilikçilərimiz” xarici ölkələrdən çox yararsız, dəyərsiz işlər götürdülər. Əslində həmin məmləkətin vətəndaşları nədən imtina etmişdilsə, bizimkilər onu sərbəstlik adı ilə öz oxucularına, Azərbaycan vətəndaşlarına sırımağa başladı və indi də bunu davam edirlər...” [3, s. 36] Ümummilli lider bəyan edirdi: “Ayrı-ayrı jurnallarda, qəzetlərdə pornoqrafiya səviyyəsində fotoşəkillər nümayiş etdirənlər nə düşünürlər? İndi ən inkişaf etmiş Avropa ölkələrində, Amerikada belə şeylər yoxdur” [1].

Bu tarixi bəyanat Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması işində dövlətin və ictimai təşkilatların işinə çox böyük təsir etdi. Azərbaycan ziyalıları – xüsusilə elmi, bədii yaradıcılıqla məşğul olan hər kəs qloballaşma şəraitində bu dəyərlərin qorunub saxlanması üçün mühüm işlər görməkdədir. Və bu sahədə həmişə dövlətin xüsusi dəstəyi də özünü göstərməkdədir. Məsələn, Azərbaycan dövlətinin dəstəyi ilə çap olunan “İrs” jurnalı öz populyarlığı ilə nöinki ölkəmizdə, habelə Rusiya, İtaliya, İngiltərə kimi ölkələrdə də məlum bir dərğidir. “Beynəlxalq Azərbaycan jurnalı” qri fi ilə nəşr edilən jurnalın rus dilində [6], italyan dilində [7] daimi – həm də aylıq buraxılışları bu sahədə xalqa xidmət göstərməkdədir. Jurnalın rus dilində buraxılışının təkcə Rusiyanın Moskva, Moskva vilayəti, Sankt-Peterburq, Nijniy Novqorod, Rostov-na-Donu, Mineralniye vodi kimi məşhur şəhərlərində ünvanları var [8]. Jurnalın müxtəlif dillərdəki bütün buraxılışlarında milli dəyərlərimizin təbliğı ilə bağılı saysız-hesabsız materiallar dərc etməkdədir.

Milli-mənəvi dəyərləri özündə əks etdirən klassik dərgilərimizdən biri – “İşıq” jurnalı artıq neçə illərdir ki, tarixən nəşr olunduğı klassik tipologiyasını qoruyub saxlayaraq bu gün yenidən çap olunmaqdadır. “İşıq” qadın jurnalının yenidən nəşrinin qurucusu (jurnalda məhz bu söz işlədilir) – professor Teymur Əhmədovdur. Jurnalın təsisçisi “Milli İrsi Mədəni Tarixi Araşdırmalar Fondu”dur. Adından da göründüyü kimi, bu Fond məhz Milli irsimizi, mədəniyyət tariximizi araşdırır. Təsədüfi deyil ki, tipoloji xarakteri ilə qadın jurnalı kimi nəşr edilən bu dərginin əsas devizi belədir: “Nənələrin analara, anaların qızlara verdiklərini – öyrətdiklərini yaşadan jurnal” [9]. Jurnalın təkcə bir nömrəsində dərc olunan yazıların sərlövələrinə diqqət etmək kifayətdir ki, onun səhifələrində milli-mənəvi dəyərlərimizə verilən diqqətin şahidi olaq: “Mədəniyyətin əsası tərbiyədir”, “Ailə kiçik bir dünyaya oxşar”, “Ömür-gün yoldaşı”, “Dəyərlər qazandıran ünvan - kitab”, “Həyə - ən gözəl libas”, “Ailə fəlsəfəsi”, “Qaytar ana borcunu”, “Qadın dünyası” [9, s. 10, 19, 34, 40, 42, 46, 54, 59] və s. Jurnalın hər nömrəsində milli-mənəvi dəyərlərin təbliğini bu sayaq tematikada görmək mümkündür.

Azərbaycan kino sənətində, bədii ədəbiyyatımızda milli-mənəvi dəyərlərimiz özünün geniş əksini tapmaqdadır. Maraqlı orasıdır ki, artıq bu gün gənc yazıçılarımız da qloballaşan dünyada milli dəyərlərimizin itirilə biləcəyi ehtimalından narahat olmağa başlayıblar. Azərbaycanın gənc ədəbi qüvvələrinin çıxış etdiyi “Ulduz” jurnalında gənc yazıçı Təranə Vahidin bu sahədə örnək ola biləcək bir hekayəsi dərc edilib. “Durna adam” [11] sərlövhəli bu hekayədəki qoca dəblərdən “geri qalmamaq” üçün dövrün Qərb dəblərinə uymağa başlayır. Qərb dəblərinə çoxdan aludə olan bir dostu başlanğıcda onun Qərb yönündə “dəyişməsinə” alqışlayır. Lakin görəndə ki, qoca lap ağ eyləyir onun içindən bir səs gəlir: “Bəs milli-mənəvi dəyərlər?”. Tənqidçi, professor C.Məmmədli bu hekayəni təhlillərində həmin sualı “gənc yazıçının estetik ideali” kimi qiymətləndirir [11]. Gətirdiyimiz bu misallar sübut edir ki, bu gün milli-mənəvi dəyərlər medianın bütün qollarında öz əksini tapmaqdadır.

Milli-mənəvi dəyərlərə medianın xüsusi diqqətinə daha bir misal. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə Dövlət Dəstəyi Fondu hər il milli mətbuat günü münasibətilə jurnalistlər arasında keçirdiyi yazı müsabiqələri barədəki elanlarında təqdim olunan mövzular sırasında milli-mənəvi dəyərlər tematikası xüsusi yer tutur [5]. Jurnalistlər müsabiqə yazıları içərisində bu mövzuya çox həssaslıqla yanaşır və maraqlı yazılarla çıxış edirlər. Təkcə 2016-cı il iyulun 22-də müsabiqəyə vurulan yekun zamanı altı nəfər jurnalist bu mövzuda yazıların qalibi olmuşlar [5]. Həmin yazılarda vurğulanan əsas məsələlər ondan ibarətdir ki, xalqımızın mənəvi dünyasını zənginləşdirən, tariximizi və mədəniyyətimizi ucaldan, birliyimizi təmin edən milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlamaq hər birimizin müqəddəs borcudur. Həmin yazılardan birində deyilir: “bu gün milli-mənəvi dəyərlərimizə qarşı çıxmaq təşəbbüsləri və halları olduğu üçün, bu vacib məsələnin daim diqqətdə saxlanması zərurəti yaranıb. Tarixi qürur duyduğumuz meyarların, nailiyyətlərimizin üstündən belə asanlıqla xətt çəkmək, onu aşağılamaq istəyinin bəzən baş qaldırması bizi çox qayğılandırır. İlk növbədə hər bir ziyalı əsrlər boyu cilalanmış, zamanın kəşməkəşli sınaqlarından çıxmış, ələnmiş, saflaşmış, bugünümüzün həyatı tələbatına çevrilmiş, xalqımızın özünəməxsus milli mentaliteti meyarlarına çevrilmiş mənəvi dəyərlər xalqımızın yüksək əxlaqi xüsusiyyətlərinin təəcəssümüdür, duz-çörək qədər hamımıza əzizdir”.

Bu yazının müəllifi də Prezident Heydər Əliyevin məlum bəyanatına-dək olan dövrü belə xatırladır və bu günkü narahatlığımızı da dilə gətirir: “keçid dövründə milli-mənəvi dəyərlər sistemində yaranan boşluqlardan istifadə edən ünsürlər yanlış ideologiyaları, qondarma və qurama adətləri, hətta başqa xalqların xarakterik xüsusiyyətlərindən doğan adətləri də təbliğ etməyə çalışırlar və çox təəssüf ki, getdikcə bu, geniş vüsət almaqdadır. Əxlaqi dəyərlərimizin toxunulmazlığı, həmişə qorunmalı olduğumuz elə bir

müqəddəs meyarlarıdır ki, gərək dünyaya inteqrasiya edərək qədim mədəniyyətimizin qaynaqlarını, gözəlliklərini bir örnək kimi başqa xalqlara da sevdirik”.

Jurnalist göstərir ki, vətən, ata-ana, el-oba, yurd yeri, doğma ocaq sevgisi, namus-qeyrət təəssübü çəkmək, vətənpərvərlik, halal-haram, böyük-küçük, ədəb-ərkan, etik dəyərlər, unudulmaz inam və inanclarımız, nəhayət, müqəddəs milli adət-ənənələrimiz ümumən milli mentalitetimizin məhək daşındır. Keçmişimiz, tariximizin həm də ibrət dərsleridir.

İndi cəsarətlə deyə bilərik ki, mediamız tarixi keçmişimizə, qədimdən gələn mənalı ənənələrimizə diqqətlə yanaşmağı tövsiyə edən maraqlı materialları daim oxucuya, dinləyiciyə, tamaşaçıya təqdim etməkdədir.

Bəs milli-mənəvi dəyərlərə müasir dövrdə bu qədər diqqət hardan qaynaqlanır? Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşan dünyada hər bir xalqın milli mənliliyini təyin edən milli-mənəvi dəyərlər sistemi özgə mədəniyyətinin bizə yad olan və çox zaman ziyanlar törədən yad təsirlərin altına düşmək təhlükəsi var. Əlbəttə, “İndi biz demokratik cəmiyyət qururuq. Daha qapıları bağlaya bilmərik. Qapıların açılması (Qərbə - dünyaya – P.Ə.) bir tərəfdən yaxşıdır, amma bu açıq qapılardan yaxşı informasiya ilə bərabər pis informasiyalar, insanların mənəviyyatına zərərli olan televiziya verilişləri, mətbuat orqanları da daxil olur. Və bizim bəzi yerli mətbuat orqanları asan yolla pul qazanmaq xatirinə mənəviyyatı satmaq xəttini tutur və ənənələrimizə böyük zərbə vururlar” [3, s. 37]. AMEA-nın müxbir üzvü, professor S.Xəlilovun bu fikirlərinin həqiqət olduğunu etiraf etməliyik. Bəs nə etməli? Elm adamları bu sualı da cavablandırılar: “Biz ənənələrimizə sədəqət prinsipindən, yüksək mənəvi dəyərlərimizi qorumaq prinsipindən çıxış etməliyik. Çünki özünütərsədiq milli-tarixi köklərə əsaslanır... Bizim əsas işimiz bütün istiqamtlərdə mədəni-mənəvi mühitin saflaşdırılmasına nail olmaqdır” [3, s. 38]. Xüsusilə müxtəlif etnik xalqların yaşadığı Azərbaycan mühitində həm də bu xalqların milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması vəzifəsi durur qarşıda. Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlər sistemində bu ölkədə yaşayan azsaylı xalqların mədəni dəyərləri çox mühüm rol oynayır. Azsaylı xalqlara ölkəmizdə göstərilən dövlət qayğısı, xalqımızın bu sahədəki tolerantlıq münasibəti çox böyük səmərə verməkdədir. Ölkəmizdə həyata keçirilən multikulturalizm ideyaları bu gün dünyada rəğbətlə qarşılanmaqdadır. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il ölkəmizdə “Multikulturalizm ili” elan etmişdir. Bununla bağlı Prezident özünün xüsusi açıqlamasında demişdir: “Azərbaycan multikulturalizmlə bağlı çox böyük işlər görüb. Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, multikulturalizm yaşayır. Baxmayaraq bəzi siyasətçilər deyirlər ki, multikulturalizm siyasətə uğrayıb. Amma Azərbaycanda yaşayır və bu meyillər, bu ideyalar güclənir, ictimaiyyətdən də daha çox dəstək alır. Biz bu yolla gedəcəyik. Beləliklə, bu il Azərbaycanda “Multikulturalizm

ili” elan olunur” [2]. Daha sonra sərəncamda 2016-cı il Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan olunur. Və Prezident həmin sərəncamın ardından Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilməsi ilə bağlı “Tədbirlər Planı”nı təsdiq etmiş, bununla da ölkədə bu “Tədbirlər Planı”nda medianın roluna da ciddi diqqət yetirilmiş və buna əsasən “Multikulturalizm” [10] adlı jurnal nəşrə başlamışdır.

Azərbaycan dövlətinin və şəxsən Prezident İ.Əliyevin belə bir jurnalın nəşrinə diqqət və qayğısı ölkədə yaşayan bütün azsaylı xalqların milli-mənəvi dəyərlərinin təbliği ilə bağlıdır. Həm də qeyd edək ki, “Multikulturalizm ili” çərçivəsində qəbul olunmuş “Tədbirlər Planı”nda ölkə mediasının, o cümlədən televiziya kanallarının da üzərinə ciddi vəzifələr qoyulmuşdur. Bu Planda “Azərbaycan və dünya multikulturalizminin təbliği ilə bağlı televiziya və radio proqramlarının hazırlanması”, “ölkənin multikultural dəyərlərini təbliğ edən “Kultura plyus” internet televiziyasının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və peyk yayımına keçirilməsi məsələsinə baxılması” [10, s. 15] kimi problemlərin həlli qoyulmuşdur.

“Multikulturalizm ili” həm də birbaşa milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı olduğuna görə Azərbaycanın dövlət, elm və ictimai xadimləri problemə dair maraqlı əsərlər yazmaqdadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyev bu mövzu ilə bağlı fundamental bir məqaləsində yazır: “... Milli ideologiya sağlam vətənpərvərlik, Vətənə məhəbbət hissi kimi öz torpağına hörmət, doğma xalqının özünə-məxsus keçmişə malik olmaq və üzvi şəkildə inkişaf etmək hüquqlarını tanımaq kimi təsəvvürə gətirilir. Tarixi yaddaş... öz kökləri ilə güclü, öz təzahürlərində bənzərsiz və öz imkanlarında qüdrətli olan canlı orqanizmdir”. Akademik elmi şəkildə sübut edir ki, “əsrlərin, minilliklərin dərinliklərindən gələn ənənəyə mənsubluq bizim mədəniyyətimiz kimi qədim mədəniyyət üçün dövlətçiliyin əsasını, bütün vətəndaşların rifahı naminə dövlətin mövcudluğunun və inkişafının əsasını təşkil edir” [4, s. 21].

Akademikin qənaətinə görə milli-mənəvi dəyərlərin əsasını təşkil edən “azərbaycançılıq məzmunca mahiyyətini müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, ənənələrin, konfessiyaların üzvi şəkildə vəhdətini təşkil edir. Azərbaycançılıq keçmiş tarixi dövrlərin mifologiyasını, mədəni kodlarını və rəmzlərini mənimsəyərək onlardan yeni ideyaları əsaslandırmaq və milli dəyərlərin yeni vektorunu müəyyənləşdirmək üçün istifadə edir. İndi o, cəmiyyətimizdə ən qurucu və dinamik qüvvədir” [4, s. 26]. Biz də əlavə edək ki, “cəmiyyətin ən qurucu və dinamik qüvvəsi” olan azərbaycançılığın əsasında milli-mənəvi dəyərlər sistemi dayanır.

Beləliklə, biz tədqiqatın bu bölməsində milli-mənəvi dəyərlərə xalqın mənəvi sərvətləri kontekstində nəzər saldıq və bu sahəyə dair dövlət sənədlərində, elmi-nəzəri ədəbiyyatda qoyulan, həllini tapan və həlli vacib olan problemləri sistemləşdirməyə cəhd etdik. Alınan əsas nəticə ondan ibarətdir

ki, bütövlükdə cəmiyyətimiz, xalqımız müstəqillik şəraitində öz keçmişinə, milli dəyərlərinə böyük hörmət və məhəbbətlə yanaşır. O cümlədən Azərbaycanın yeni media sistemi milli-mənəvi dəyərlərimizin yad ünsürlərdən qorunması, zənginləşdirilməsi ilə bağlı böyük fəaliyyət göstərməkdədir. Bu fəslin növbəti bölməsində milli-mənəvi dəyərlərimizi bir sistem kimi tədqiq etməyi nəzərdə tutmuşuq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı. “Xalq qəzeti”, 14 avqust 2001
2. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. “Azərbaycan” qəzeti, 12 yanvar 2016
3. Xəlilov S. Həyatın özü və görünməyən üzü. Fəlsəfi və ədəbi-bədii publisistika. Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-poliqrafiya Mərkəzi, 2013, 448 s.
4. Mehdiyev R. Azərbaycançılıq-milli ideologiyanın kamil nümunəsi. “Multikulturalizm” jurnalı, №1, 2016, səh. 20-27
5. Milli Mətbuat günü münasibətilə KİVDF jurnalistlər arasında yazı müsabiqəsi elan edir. “525-ci qəzet”. 17 iyul 2016
6. “İrs-Наследие” – Международный Азербайджанский журнал
7. “İrs-Patrimonio”- Scoprire L’ Azerbaigian
8. “İrs-Наследие”. №1, 2007 və s.
9. “İşıq” - ədəbi, ictimai, mədəni qadın jurnalı. №4 (84), 2015
10. Multikulturalizm. Ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal. Bakı, 2016, №1
11. “Ulduz” jurnalı. №7, 2015

Summary

National and Moral Values in the Context of the People’s Spiritual Resources

The scientific analysis of national and moral values of the Azerbaijani people takes an important place in this article. These values are estimated as a means of expressing the criteria for the nation's culture and seriously affecting its development. This research has been carried out in the context of a special statement issued by Heydar Aliyev - National Leader of the Azerbaijani people, addressing the people in connection with our national and moral values on August 13th, 2001. As well as the options and considerations of the prominent scientists and public figures on the national – moral values have been involved in the analysis.

In the Azerbaijani media system – especially on TV channels, a treat to our ancient customs and traditions arranges illustrative facts of the article. The transformation of multicultural values of Azerbaijan into the national-spiritual resources is particularly noted in the article.

Резюме

Национально-моральные ценности в контексте нравственных ценностей народа

В статье особое место занимает научный анализ национально-нравственных ценностей Азербайджанского народа. Эти ценности оцениваются как средства измерения культуры нации и серьезного влияния на развитие культуры. Исследование было проведено в контексте специального заявления Гейдара Алиева –

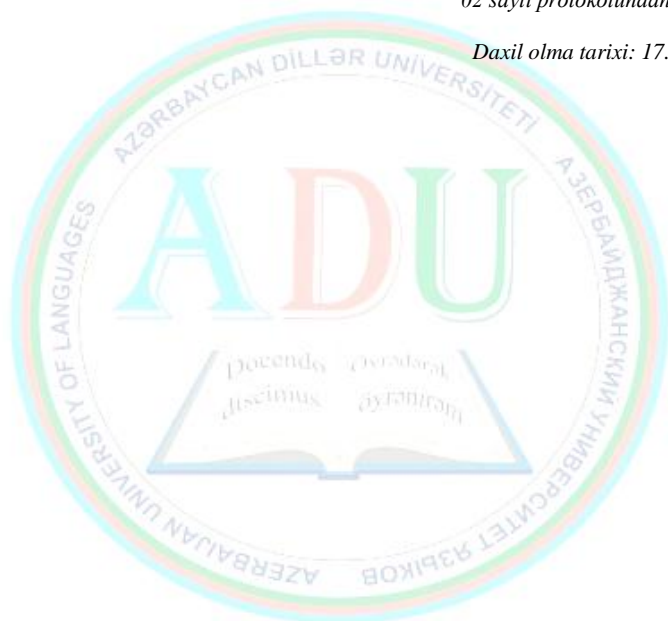

национального лидера Азербайджанского народа, обращаясь к общественности в связи с национально-нравственными ценностями 13-го Августа 2001 года. А также были вовлечены анализу мнения и соображения ведущих учёных и общественных деятелей связанные с национально-духовными ценностями.

Отношение к древним обычаям и традициям в системе Азербайджанских СМИ—особенно на телевизионных каналах, является иллюстративным фактом статьи. В статье особенно отмечается преобразование мультикультурных ценностей в национальные и культурные ресурсы.

*Rəyçi: fil.f.d. A.Kərimova
BDU-nun Televiziya və radio jurnalistikası kafedrasının
10.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.10.2016

Flora Əkbərova
ADİU

İQTİSADI MƏTNİN KATEQORİYALARI HAQQINDA

Açar sözlər: iqtisadi mətn, kateqoriya, diktum, modus, pragmatika, dil

Keywords: text on economy, category, dictum, modus, pragmatics, language

Ключевые слова: экономичный текст, категория, изречение, модус, прагматика, язык

Mətn – latınca “tekstus” sözündən götürülmüşdür. “Parça”, “toxuma”, “hörmək” mənasını verir. K. Abdullayev yazır: “Mətn elə bir sintaktik kompleksdir ki, başqa sintaktik kompleksin, yəni cümlənin onun məna nöqtəyi-nşzərindən nisbi qeyri-bitkinliyini, müəyyən semantik naqisliyini aradan götürür. Mətnin özü, beləliklə, mütləq məna bitkinliyini nümayiş etdirir. Bundan çıxış edərək, belə deyə bilərik ki, mətn respilyent tərəfindən semantik informasiyanı alma prosesində əsas faktor kimi çıxış edir” [1, s.191].

A.Məmmədov mətnin nitq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi, məsələn, cümlə kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olduğunu yazır [2, s.9]. O, əsaslandırır ki, digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur. Mətn nitq vahidi olaraq özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik vahid kimi aparır. Çünki o dil səviyyəsində cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha geniş şaxəli mürəkkəblik nümayiş etdirir [2, s.9]. Mətni təşkil edən müstəqil cümlələrin komponentləri arasındakı semantik-struktur əlaqələri, münasibətləri təhlil etmək üçün onun müəyyən sintaktik mənadağı sərhədlərini, başlağıc və bitmə nöqtələrini göstərən bir meyarı müəyyənləşdirmək lazımdır [2, s.10]. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrılıqda mətn ilə digər sintaktik vahidlər arasında sıx və maraqlı bir qarşılıqlı münasibətlər sistemi mövcuddur. Belə ki, cümlə öz-özlüyündə heç bir mənaya malik deyil və əgər digər elementlərdən təcrid edilmişsə o başa düşlə bilməz. Daha dəqiq ifadə etsək, cümlə yalnız mətn daxilində konkret hadisə ilə bağlı öz mənasını aşır və faktiki virtual olaraq mətndə aktuallaşma qabiliyyətinə malik ola bilər. A.Məmmədov bununla əlaqədar olaraq yazır: “Mətn öz növbəsində, açıq sinif mahiyyəti daşıyır və onun bu sinifə mənsub müxtəlif variantları vardır. Beləliklə, mətn invariant rolunu oynayaraq dil modelləri olan cümlələrin nitq prosesində aktuallaşmalarına kömək edir” [2, s.11]. Hər bir insan ünsiyyətə girir, öz beynində yaranmış fikir və düşüncələri ətrafındakılara, ünsiyyətə girdiyi insanlara çatdırmağa çalışır. Beynində yarananların çatdırılması üçün əksəriyyətin istifadə etdiyi danışıq

səslərindən, başqa sözlə desək, dildən istifadə olunur. Dil vasitəsilə ötürülən informasiyalar yalnız onların maddi daşıyıcıları olan mətnlər vasitəsilə ötürülür. Lakin bu o demək deyil ki, insanların danışq səslərinin titrəyişinin konfigurasiyasını və ya qrafik əlamətləri xatırladan fikirlərin maddi daşıyıcısı olan mətn sayıla bilməz. Odur ki, əsas məqsəd mətnlə sadəcə cümlə yığımını fərqləndirmək lazımdır.

K. Abdullayev “Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər” adlı əsərində xarici dilçilikdə mətn və diskurs anlayışının tarixi qoyuluşu məsələsini araşdırmışdır. K. Abdullayev və digərləri “diskurs” terminini F.de Sössürün *parole* adlandırdığını, amma onun ölümündən sonra onun şagirdləri Ş.Balli, R.Bart və digərlərinin artıq *parole* terminindən deyil, *diskurs* terminindən istifadə etdiklərini yazmışlar. Çünki Ş.Balli, R.Bert və digərləri düşünürdülər ki, diskursun kəsb ediyi mənə, *parole* terminindən daha geniş anlamda başa düşülür. K.Abdullayev və digərləri yenə də həmin əsərində Z.Hərrisin də adını çəkirlər. Z.Hərrisin məşhur “Discourse Analysis” adlı əsərində isə, onlar qeyd edirlər ki, söhbət sadəcə cümlədən-kənar vahiddən gedir [1, s.44].

Diktum və modus kateqoriyaları mətnin kateqoriyaları arasında yer tutur. Diktum həqiqətə, reallığa bərabər hesab olunur. Modus isə qiymət, temporallıq-lokallıq, daha doğrusu, aktuallaşma imperativlik, iqtisadi modus, müəllifləşdirmə və doğruluğun dərəcələnməsi, metaspektri təsvir edir [3, s.101].

Bu kateqoriyalar iqtisadi mətnlərə şamil edildiyi kimi, digər mətn növlərinə də aid edilə bilər. İqtisadi mətnlərin linqvistik səviyyəsini üç istiqamətdə müəyyən etmək olar: məzmun, quruluş və dəqiqlik. Bunların hamısının əsasında kommunikativlik durur. İstənilən informasiyanın əsas məqsədi kommunikativ aktın icra olunmasıdır.

İqtisadi mətnlərdə mətnin quruluşundakı əlaqəlilikdən əlavə, laborator yazı üsulları da vacib hesab olunur. A.Smit iqtisadi diskursun öyrənilməsində nəzəriyyə ilə yanaşı laborator nəticəyə əsaslanmağın vacibliyini qeyd edir [4]. Darnel isə iqtisadi diskursda statistik ritorikanın istifadə olunmasını irəli sürür [5, s. 257].

D.Makkloski vizual məlumat, yəni diaqramlar, qrafiklər, hesablamalar və s.-ri iqtisadi diskursun “bədii texnikası, yaxud bədii ifadə vasitəsi” adlandırır. O qeyd edir ki, bu qeyd olunan texnika iqtisadi ritorika ilə reallaşır. O yazırdı ki, baxmayaraq ki, iqtisadi diskursda zaman mütləq xarakter daşımır, amma iqtisadi mətnlərdə iqtisadçıların istifadə etdikləri riyazi texnika təsviredici texnikanın ən yaxşı üsulu hesab edilə bilər [5, s.100]. Makkolski “Amerika İqtisadiyyatına baxış” adlı (“American Economic Review”) jurnalda çıxan məqaləsində fikirlərinə açıqlıq gətirir. O yazır ki, əvvəlki dövrə aid olan iqtisadçılar iqtisadi mətnlərində əsasən sadə, yaxud

primitiv hesab edilə bilən iqtisadi riyazi metodlardan istifadə edərək metaforları yazılarına gətirdilər [6, s. 331-358].

Henderson təklif edir ki, iqtisadiyyatda metaforlar metafor ənənəsinin iki əsas istiqamətinə uyğun olaraq işlədilir. Bu ənənə iqtisadiyyatda vizual informasiya texnikasının inkişafını təmin edən ənənədir. O, bunu belə izah edir: “Qiymət nəzəriyyəsinin metaforik əsası ona görə qəbul edilmir ki, biz düşünək ki, iqtisadiyyat maşındır. Bu ona görə belə qəbul edilir ki, biz onunla guya maşınmış kimi davranmaq. Çünki bu cür davranarkən qiymətin ardıcıl (consistent) və proqnozlaşdırılan inkişafına bizi istiqamətləndirə bilər. Bu halda isə biz implisit halda olan ilk əvvəl diaqramatik və daha sonra da riyazi metoddan istifadə edə bilərik [5, s. 115].

Təbii ki, oxuculardan çox qisminin diaqramların yazmasında və oxumasında çətinliklə üzləşəni olur və bu da Hendersonun diqqətindən yayınmır. O yazır: “Əlbəttə, iqtisadi yazı ilə əlaqəsi olmayan oxucu yazıda istifadə olunan diaqramları oxumaqda çətinliklə üzləşəcəkdir”. O bu fikrini bədii şəkildə belə izah edir: “Bu vəziyyət xəritəsi olan, amma özü mövcud olmayan şəhərə bənzəyir” [5, s.217].

Amma iddialar belə düşünməyə əsas verir ki, iqtisadi diskursda metaforların istifadəsi anlama baxımından oxucular üçün olduqca yararlı ola bilər.

Hevinqs iqtisadi mətnləri öyrənən tələbələr arasında müşahidələr aparır və bu qərara gəlir ki, tələbələr real dünya ilə ölkədə baş verən iqtisadi durumun nəzəriyyə və məfhumlarını anlamaqda çətinlik çəkirlər. Yəni real dünya və iqtisadi yazı modelinə kod siviç (keçid) etmək tələbələr üçün olduqca çətinidir. Hevinqs Sinkların “bədii və qeyri-bədii” dünyalar adlı ümumi anlayışlarını da xatırladır və Vinterin spesifik cümlə ardıcılığına yaxın əlaqələr aspektlərini də nəzərdən keçirir. O, leksik fondun yararını da irəli sürür [5, s. 244]. Hevinqsin iqtisadi diskurs barədə işləri bir qədər tənqidi hesab edilə bilər. Baxmayaraq ki, onun bununla bağlı işlərini həm orijinal, həm də geniş hesab edənlər də var. O, iqtisadi diskursun leksik, sintaktik və ümumi aspektlərinin fərqləndirilməsini irəli sürür. Spenser onun bu fikrinə münasibət bildirərək qeyd edir ki, çox vaxt orijinal iqtisadi mətnlərdə verbal model sadəcə olaraq ötürülür. Onun iddiasına görə iqtisadiyyatı tədris edən universitetlərdə təhsil alanlar üçün mütləq iqtisadiyyata giriş adlı bir neçə səhifəlik yazı olmalıdır ki, universitetdən əvvəl tələbələrdə, yaxud iqtisadiyyatla məşğul olanlarda iqtisadi konsept formalaşsın. Amma diaqram və ya əyriyə də xüsusi yer ayırmaq lazımdır [5, s. 188].

İqtisadiyyata aid olan mətnlərə, istər sırf linqvistik xarakterli, istərsə də riyazi modellərlə dolu olan mətnlər olsun hər bir halda bitkinlik və kommunkativlik şərtidir və hər iki amil iqtisadi mətnin fakültativ əlaməti hesab edilir. Beləliklə də iqtisadi mətnin bütün əlamətlərini belə sistemləşdirmək olar: 1) funksional; 2) semantik; 3) üslubi.

İ.R.Qalperin funksional və semantik əlamətlərə on növ aid edir. Funksional əlamətlərə: üzvlənmə, koheziya, retrospeksiya və prospeksiya, inteqrasiya və bitkinliyi; semantik əlamətlərə isə mətn hissələrinin avtosemantikliyi, kontinuum və modallığı aid edir [7, s.9-93]. Funksional sahədə bağlılığın (koheziyanın) bütün paradıqmaları (məsələn, bağlayıcı anaforalar; işarəedici deyiksizlər və s.), temanın təqdimi, remanın inkişaf xətti və s. əks olunduğundan bu sahə əsərin kompozisiyası, semantik sahə predmet, mövzu və ideya sahəsi hesab olunur. Süjet istənilən mətnin, o cümlədən iqtisadi mətnin həm məzmun, həm də struktur inkişafıdır [8, s.31].

Ümimiyyətlə, mətnlərdə modallığın istifadəsi mühüm hesab olunur. İqtisadi mətnlərdə əsas məsələ mətnin danışmaq predmeti, verbal və vizual məlumatın ötürülməsi, əsərin dili və təsir üsulları hesab olunur. Modal feillərin, sözlərin, bir sözlə modallıq çaları olan istənilən ifadənin iqtisadi mətnə işlədilməsi mətnə ötürülən məlumatın zəruriliyini, vacibliyini, ciddiliyini, reallığını, həqiqiliyini və s. vurğulayır. Modallıq iqtisadi mətnə propozisiyanın göstəricisi hesab olunur, deyə bilərik. Çarlz B. propozisional təhlildə iki hissəni modus və diktumu təqdim edir. Diktum propozisional məzmunu uyğun gəlir, modus isə diktuma münasibətdə danışanın subyektivliyini göstərir [9, s.350].

Dilçilər qeyd edirlər ki, modallıq modus və diktum arasında həm eksplisit, həm də implisit əlaqəni əks etdirə bilər. Mətnə modusla eksplisit əlaqə başlayır və sonra diktumda modallıqla gerçəkləşir. Bir sözlə, mətnə modal feillərin istifadəsi modallığın implisit morfoloji təzahürü hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.
2. Məmmədov A. Mətn dilçiliyi. Mürəkkəb sintaktik bütöv. Bakı: 2010, 55 s.
3. Hickey L. The Pragmatics of Translation. Multilingual Matters, 1998, 242 p.
4. Adam Smith and the Philosophy of Law and Economics. Springer Science and Business Media, 2012, Political Science, p. 228.
5. Warren J. Samuels. Economics As Discourse: An Analysis of the Language of Economists. Springer Science and Business Media, 2013, Business and Economics, 258 p.
6. Stephen T. Ziliak and D.N. McClosky. Size Matters: The Standard Error of Regressions in the American Economic Review. Econ Journal Watch, Volume 1, Number 2, August 2004, pp.331-358.
7. Гальперин И.П. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981, 138 с.
8. Арутюнова Н.Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Сов. энцикл., 1990, с. 136–137.
9. Charles Bally. Linguistique générale et linguistique française / - 4th ed. Berne: A. Francke, 440 p.

Summary

On the categories of texts on economy

The article investigates the categories of text on economy. Firstly, the author gives some brief information about the definition of the text. Then she writes about the term of “economical text” and analyses its categories such as dictum, modus, continuum, retrospection, presupposition, pragmatics, etc. Relying on various linguistic sources, the author states that the categories of the text demonstrate the mutual important signs of it. These signs cover language, speech and means of texts. The author refers to the works of famous linguistics such as K.Abdullayev, A.Mamedov, Veyselli, Ilchenko, Papina etc. in the article as well.

Резюме

О категориях экономического текста

В статье исследуются категории экономического текста. Первым делом автор представляет информацию о различных дефинициях текста. Далее в статье объясняется термин «экономический текст» и анализируются его категории, таким как диктум, модус, ретроспекция, континуум, presupposition, прагматика и другие. Основываясь на различные лингвистические источники, автор отмечает, что категории текста выражают все взаимно важные знаки. Эти знаки охватывают язык, речи и средства текста. Автор ссылается на работы таких известных лингвистов как Абдуллаев, Мамедов, Вейсели, Ильченко, Папина и другие.

Rəyçi: fil.e.d., prof. L. Cəfərova
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
20.06.2016-cı il tarixli iclasının
15 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 10.09.2016

Sevinc Qafarova
Xəzər Universiteti

SİYASİ DİSKURSDA KONSEPT ANLAYIŞI

Açar sözlər: siyasi, diskurs, konsept, metafor, kontekst, ideologiya, ritorika

Keywords: political, discourse, concept, metaphor, context, ideology, rhetoric

Ключевые слова: политическая, дискурсе, концепция, метафора, смысл, контекст, идеология, риторика

İnsan şüuruna məxsus olan konseptlər sırf əqli səciyyəli hesab olunur. Ə.Abdullayev yazır: “Konseptlər insan psixikasında ətraf aləmin ayrı-ayrı fraqmentlərinin, aspektlərinin daxili nümayəndələridir, yəni onlar daxili-mizdədir” [1, s.189]. Konseptlər bütövlükdə təfəkkür və nitq fəaliyyəti aktları zamanı mühafizə olunan, aktivləşən və istifadə edilən bilik hissələridir. Onlar təhlil olunmayan, informasiyanın koqnitiv işlənməsi prosesində daha kiçik hissələrə bölünə bilməyən mənə vahidləridir. Bir sözlə konseptlər ruhun özünəməxsus xüsusiyyəti hesab edilə bilər.

N.Xomski yazır: “Konseptin insan təxəyyülündə yaranması fərdi xarakter daşıyır çünki hər bir insanda konseptin formalaşması onun kulturaloji dil istifadəsindən və yaşadığı şəraitdən asılıdır” [2, s.189]. Konseptlər ətraf aləm və orada baş verən bütün dəyişikliyi özündə əks etdirir, daimi dəyişən insan biliklərinin özünəməxsus xüsusiyyəti də bununla izah edilir [1, s.190]. Bu da qeyd etdiyimiz kimi danışanın dil nəzəriyyəsinin üzərində qurulur. Konseptlərin yaranmasında dilin mənimsənilməsi vacib faktor hesab edilir. Bu zaman genetik faktorları da unutmamaq olmaz.

N.Xomski dil öyrənmədə genetik koqnisasiya prinsiplərinin aktiv olduğunu göstərir və qeyd edir ki, bu heç də hər şeyi öyrənmək deyildir, öyrənmək yalnız prosesin aktivləşməsidir ki, bu da bütün dillər üçün eynidir və beyindəki digər koqnitiv proseslərlə əlaqədardır. Dil mənimsəyə bilən istənilən sağlan dünyaya gəlmiş fərdin beynində konsept yaranır və fərd inkişaf etdikcə konseptual mühit də dəyişir, inkişaf edir. Əlbəttə ki, beyin, davranış və konsept intuitiv olaraq əlaqəlidir [2,s.90]. Fərdin konseptual biliyi və həmin biliyin ötürülməsi yaddaşda saxlanılmış məlumatın təqdimatı kimi göstərilir. Riesbeck bunu belə qeyd edir: “yaddaş prosesində anlama, dərk etmə üsulu” [3, s.237]. Konseptin yanması və ötürülməsində, istifadəsində insan beynin rolu varmı? Q. Markusa görə, beyin hissələrdən məlumatı alır, həmin məlumatı təhlil edir və əzələlər vasitəsilə onu komanda şəklində dilə gətirir. Beynin yerinə yetirdiyi funksiya budur. Beyin bəşəriyyətin qanunları barədə fikirləşmək üçün yaranmayıb, yaxud onları

idarə edən qanunları yaratmayıb. O sadəcə olaraq komanda şəklində mexaniki olaraq ona ötürülən məlumatı dilə gətirir [4, s. 21].

L.Vitqenştayn mənalının məhz istifadə zamanı formalaşdıqlarını iddia edir (5, s.23). Kontekst mətni göndərən tərəfindən müəyyən məqsədlərə, müəyyən şəraitdə və müəyyən mənada istifadə edilir. T.van Deyk yazır: “Kontekstə kommunikasiya prosesində iştirak edənlər və onların rolu, məqsədi, niyyəti, ümumi fon biliyini xatırladır” [6, s.23].

İstənilən diskurs növündə, o cümlədən siyasi diskursda kontekst məlumatın ötürülməsində vacib amildir. R.Uodak kontekstin dörd qatını müəyyənləşdirir:

- 1) Söyləmlər, mətnlər, janrlar və diskurslar arasında mətnlərarası və diskurslararası münasibətlər;
- 2) Ekspralinqvistik, sosial/sosioloji tiplər;
- 3) Mətn və qurumların tarixi və arxeologiyası;
- 4) Situasiyaya bağlı spesifik kontekstin institusional çərçivələri.

R.Uodak bu qeyd etdiyi tiplərdən çıxış edərək yazır: “Bunla biz, diskursların, janrların və mətnlərin siyasi-sosial kontekstdən asılı olaraq necə dəyişdiyini araşdırma bilirik [7, s.38].

T.van Deyk ideologiyanın siyasi diskurs çərçivəsində formalaşdığını iddia edir [6, s. 62]. O yazır: “Hər bir ideologiya universal olmaqla yanaşı, onun mövcudluğu həm də konkret siyasi mədəniyyətdən asılıdır”.

Cəmiyyətdə gedən proseslərin demək olar ki, hamısı siyasi diskursda öz əksini tapır. D.Conson və R.Conson yazırlar: “Psixoloji baxımdan siyasi diskursun məqsədi vətəndaşlar arasında konsensus yaratmağa xidmət edir, çünki onun vasitəsilə kasıblıq, cinayətkarlıq, irqi ayrı seçkilik kimi problemlərin həlli asanlaşır (Jonson and Johnson 2000:1). Onlar daha sonra yazırlar: “Siyasi diskurs əsaslandırılmış baxışların formal mübadiləsidir və bu baxışlara münasibətdə müxtəlif alternativ fəaliyyətlərin reallaşması cəmiyyətdə mövcud problemlərin həlli üçün lazımdır [8, s.4].

Siyasi diskurs mətnini qəbul edən məlumatı öz məqsəd və marağına uyğun olaraq seçir. C.Lakoff məlumatı qəbul edənin koqnitiv biliklər sistemi ilə bağlı aşağıdakıları bildirir: “Koqnitiv biliklər sistemi özünün fiziki, sosial və digər təcrübə növlərinə əsaslanır və onlar vasitəsilə anlaşılır [9, s.48]. Siyasi diskursun ötürülməsi zamanı siyasətçinin bilik strukturu ilə onun istifadə etdiyi dil strukturu arasında əlaqənin mövcudluğu müşahidə olunur. R.Uodak bu cür əlaqəni təmin edən prosesin diskurs olduğunu iddia edir [7]. O yazır: “...diskursun gücü mənənin tarixən böyümüş makrostrukturlarının təsirindən və insanların iştirakçıları olduqları dil oyunları vasitələrindən asılıdır. İştirakçıların fərdi təsiri həmin makro-strukturların dəyişməsinə tövhə verə bilər [7, s. 35-36]. Bu zaman dilə çevrilmiş və ya verballaşmış biliklər məhz dil vasitəsilə biliklər insana çatır. R.Uodak yazır:

“ Dil öz-özlüyündə heç bir gücə malik deyil və yalnız güclü insanların ondan istifadəsi sayəsində güc əldə edir” [7, s. 35].

Siyasi diskurs mətnini göndərən bütün mümkün dil vasitələri və hadisələrindən istifadə edərək öz verbal və qeyri-verbal auditoriyasına təsir edə bilər. Bu zaman diskurs söyləyənindən lazım olan biliklərin sözlə ifadəsi güclü təsirə malik olmalıdır ki, bu da diskursu söyləyənin nitqinin gücündən asılıdır, deyə bilərik. Yəni siyasi diskurs mətnində siyasətçinin “Mən”i əsas rol oynayır. Siyasi diskursun məntiqi fərdin şüurundakı biliklərin hərəkətə gəlməsindən asılı olaraq reallaşır. Bu zaman konseptual metaforlar diskurs müəllifinin intellektinin vizual görüntüsünə çevrilir. Konseptual metaforlar siyasi diskursun fərdi şüurda dayaq nöqtələridir, auditoriyaya təsir üçün, müəllifin emosional söz kimi ifadələnmiş imkanlarıdır [10, s. 42].

A. Məmmədov və M. Məmmədov diskursun yaranmasının şərtləndirən idraki bilikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağıirəli sürür:

1. Diskurs mətnini yaradn şəxs: 1) idraki vasitələri yad mədəniyyəti dərk etmək üçün cəlb edir: 2) yad mədəniyyət haqqında yeni biliklərdən diskursun formalaşması zamanı istifadə edir: 3) yad mədəniyyəti dərk etməklə diskursun formalaşmasında öz mədəniyyəti haqqında yeni biliklərdən istifadə edir [10, s.27]. Diskursun dil və mədəniyyət arasında əlaqənin tədqiqi vasitəsilə antropologiyaya, dil ilə təfəkkür arsında münasibətlərin işıqlandırılması baxımından psixologiyaya və nəhayət, dilin sosial həyatda oynadığı çox mühüm rol ilə bağlı sosiologiyaya və siyasətşünaslığa bilavasitə aidiyyəti var [10, s.28].

Bu nəticəyə gəlirik ki, konseptlər, o cümlədən konseptual metaforlar siyasi diskursda fikrin daha aydın və cəlbədicə şəkildə insanlara çatdırılmasında mühüm rol oynayırlar. Metafor koqnitiv alət kimi insanı siyasi diskursun mahiyyətini anlamağa istiqamətləndirir. Metaforun siyasi diskursda işlədilməsi eyni zamanda siyasi diskursu fikrən dəyişməyə də sövq edir. Belə ki, metaforun danışıqda işlədilməsi fikrin sadələşdirilərək anlanılmasına kömək edir. Siyasi diskursda konseptual metaforların işlədilməsi tərəflər arasında birləşdirici və qarşılıqlı əməkdaşlıq üçün vasitə hesab edilə bilər. Siyasi diskursda ideologiya, hakimiyyət, vətənpərvərlik, sosial differensialsiya və gender kimi konseptlər üstünlük təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. “Zərdabi LTD”, MMC, Bakı, 2011.

2. Chomsky N. Language and mind. Enlarged edition. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1972.

3. Riesbeck C.K. Computational understanding, in (eds.) R.C.Schank and B.L.Nash-Webber, 1975.

4. Marcus G. The birth of the mind. New York: Basic Books, 2004.

5. Wittgenstein L. Philosophical investigations. New York: Oxford University Press, 1953.
6. Dijk Teun A. van. Ideology: A interdisciplinary approach. London: Sage Publications, 1998.
7. Wodak R. The discourse of politics in action. Politics as usual. London: Palgrave Macmillan, 2009.
8. Johnson D.W., and Johnson R.T. Civil Political Discourse in a democracy: The contribution of Psychology. 2000.
9. Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is Abstract Reason Based on Image-Schemes? Cognitive Linguistics N1, 39-74.
10. Məmmədov A., and M. Məmmədov. Diskurs təhlilinin kognitiv perspektivləri. Bakı, Çarşıoğlu, 2010.

Summary

The notion of concept in a political discourse

The article investigates the notion of concept in a political discourse. It states that concepts, as well as conceptual metaphors have an important role in delivering the thoughts of politicians more clearly and more attractively. The author explains that metaphors direct the people to absorb the notion of political discourse as a cognitive device. The usage of metaphors in a political discourse also help to change the political discourse in a thought. It means that using metaphors in a political speech help to deliver the opinion in an easy way. The conceptual metaphors in a political discourse can be considered to be a tool for mutual cooperation among the partners. The concepts such as ideology, authority, patriotism, social differentiation, and gender are observed to be dominating in a political discourse.

Резюме

Понятие концепта в политическом дискурсе

В статье исследуется понятие «концепт в политическом дискурсе». Отмечается, что концепты, в том числе концептуальные метафоры играют важную роль в ясном и выразительном донесении мысли политиков. Поясняется что, метафоры, как когнитивные инструменты, направлены на понимание сущности политического дискурса. Употребление метафоры в политическом дискурсе в то же время мысленно может привести и к изменению политического дискурса, т.к. применение метафоры в речи помогает упрощению и ясному пониманию мысли. Применение концептуальных метафор в политическом дискурсе может считаться средством взаимного сотрудничества (взаимопонимания) между сторонами. Концепты, такие как идеология, власть, патриотизм, социальная дифференциация и гендер преобладают в политическом дискурсе.

*Rəyçi: fil. e.d., prof. İ.Tahirov
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Hind-Avropa dilləri şöbəsinin
13.09.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.09.2016

İlahə Əliyeva

ilakhazabilovna@yahoo.com

ADU

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN İNKİŞAF FAKTORLARI

Açar sözlər: dilin lüğət tərkibi, nitq, alınma sözlər, inkişaf, dil

Keywords: vocabulary, speech, borrowed words, development, language

Ключевые слова: лексика языка, речь, заимствованные слова, развитие, язык

Dilin dəyişməsinin, onun inkişaf qanunauyğunlarının öyrənilməsi, aydınlaşdırılması ilə ayrı-ayrı dövrlərdə bir çox tədqiqatçılar məşğul olmuş və bunun nəticəsində müxtəlif mülahizələr meydana çıxmışdır. İndi qərribə görünsə də, keçmişdə bəzən dilin və nitq etiketlərinin dəyişməyən hadisə olduğu fikrini irəli sürmüşlər [8]. Sonralar bu sahədə aparılan tədqiqatlar bu fikrin tamamilə yalnış olduğunu sübut etdi. Dil öz təbiətinə görə tarixən dəyişən, cilalanan və inkişaf edən ictimai hadisədir [2, s.19]. Dilin dəyişməsi və inkişafı xalqın ümumi inkişafı ilə bağlıdır. Dilin tərkib hissəsində baş verən genişlənmə halı, dil daşıyıcılarının funksiyasından bir başa asılıdır. Belə ki, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar onun istifadə etdiyi şifahi nitq də, yəni ədəbi dil də inkişaf edərək tərkibini genişləndirir.

Son illər dünyada gedən elektron informasiya məkanının sürətlə genişlənməsi prosesi insanın həyat və fəaliyyəti ilə bağlı bir çox sahələrdə əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuşdur. Bu proses əksər təbii dillərin leksik tərkiblərinin, onların ənənəvi təbii dəyişmə tempinə nisbətən xeyli yüksək tempə dəyişməsinə də səbəb olmuşdur. Alimlərin insanlar arasında ən əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil barəsində bir fikri də odur ki, dil hər şeydən əvvəl ictimai hadisədir [1, s. 63]. Bu baxımdan dilin inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onun qorunması milli təhlükəsizlik xarakteri daşıyır.

Dilçiliyin inkişafı bir sıra faktorlardan asılıdır. O, etnosun cəmiyyət həyatı ilə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. Dildəki sözlər cəm halında onun lüğət tərkibini yaradır. 1975-ci ildə nəşr olunmuş orfoqrafiya kitabına əsasən Azərbaycan dilinə 58 min sözün daxil olduğunu deyə bilərik. Bura-ya hər şəhərin, rayonun, kəndin özünə məxsus dialekt sözlərini də əlavə etsək, bu rəqəm 100 mini keçər. Əgər bu sıraya Azərbaycan ərazisinə daxil olan bütün etnik qrupların (talış, ləzgi, tat, udin, xınalıq, qriç, hapiq və s.) dilini də əlavə etsək, bu halda söz ehtiyatımız 300 mini keçə bilər.

Azərbaycan dilini bir çox dünya dilləri ilə müqayisədə dünyanın zəngin dillərindən biri kimi hesab etmək mümkündür. Bununla bərabər onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dilini dünyanın ən zəngin dillərindən biri

hesab etməyimiz düzgün olmazdı. Əvvəla, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma sözlərin sayı çoxluq təşkil edir, ikincisi, bizim ədəbi dilin inkişaf tempi və təsir gücü demək olar ki, zəifdir. Son 20-30 ildə Azərbaycan dilinə onlarca yeni söz, söz birləşmələri daxil olmuşdur, onların böyük əksəriyyəti rus və ingilis mənşəlidir. Məsələn: elektron, radiator, transformasiya, komutator, teleskop və s. Ötən əsrlərdə isə fars və ərəb sözlərinin çəkisi yüksək idi. Bu dillərdən keçmə sözlərdən olan ailə, müavin, mətbəə, rəf və sairələri misal göstərmək olar.

Alınma sözlərdən, yəni əcnəbi dillərdən keçmə sözlərdən istifadəni çox da böyük qəbahət hesab etməyə bilərik. Belə ki, dünyada gedən inkişaf xalqların bir-biri ilə inteqrasiyası üzərində qurulmuşdur. Lakin bu hal məhz qarşılıqlı isti münasibətlərə istinad edən inteqrasiya olarsa, digər dillərdən istifadə etmə aşağı faiz təşkil edərsə, və bununla bərabər öz milli lüğət tərkibimizdə zənginləşmə gedərsə əhəmiyyətlidir.

Dil və dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi xalqın xarakterinin, milli psixologiyasının, dəyərlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna bariz nümunə olaraq rus təhsilli azərbaycanlıların milli dildə təhsil almış həmvətənlərimizlə müqayisədə daha az milli duyğular daşdığı və milli hissələrdən bir qədər məhrum olduqlarını göstərmək olar. Eyni zamanda onu da qeyd etmək ki, bu fikir nisbidir, çünki bu məsələ yeni nəslin nə dərəcədə vətənpərvər böyüməsindən asılıdır.

Əgər Avropa mənşəli sözlər dilimizdə artan tempə daxil olursa, daha 25 ildən sonrakı azərbaycanlının siması nə qədər milli xarakter daşıyacaq? Yüz il əvvəl azərbaycanlısı ilə müasir azərbaycanlıyı üz bəzək qoysaq, onlar bir-birlərini nə qədər rahat anlayacaq? Belə ki, son illər yeni nəslin nitqində daha çox rus, türk və ingilis mənşəli sözlərin işlənməsi yaşlı nəsildə böyük bir çətinlik və anlaşılmazlıq yaradır.

Müasir Azərbaycan dilinin tərkibində 60-cı illərdən (XX əsr) başlayaraq özəlləşmə meyilləri müşahidə olunur. Dil tərkibində özəlləşmə üç yolla həyata keçirilir. 1) Hər hansı söz ustasının qədim mənbələrdən, xalq dilindən söz götürməsi, yaxud mövcud oxşarlıq əsasında söz yaratması yolu ilə; 2) cəmiyyətin özündə müəyyən hadisə ilə bağlı yeni sözlərin yaranması yolu ilə; 3) Türk dillərin təsiri ilə [3, s.84]. Dilimizdə sözlərin türkləşdirilməsi prosesi əvvəllər də olmuş, bu gün işlətdiyimiz bir sıra sözlər (qurultay, bildiriş, görüntü, başqan, seçki, ildönümü və s.) belə yaranmışdır. Son zamanlar da, bu qayda ilə qeyri-türk mənşəli qarşılıqları ilə paralel işlənən bir sıra sözlər, leksik vahidlər yaranmışdır. Məsələn: əyləc (tormoz), dönüm (mərhələ), dürlü (müxtəlif), qaynaq (mənbə), çağdaş (müasir), yüzillik (əsr), durum (vəziyyət), özəlləşmə (xüsusiləşmə) və bu kimi bir sıra sözlər.

Azərbaycan dilində yeni sözlər daha çox sadə sözlərin sonuna sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla və ya müxtəlif mənalı sözlərin birləşərək

bir yeni məna ifadə etməsi yolu ilə yaranır. Bəzən əcnəbi dildə olan hansısa anlayışın tərcüməsi zamanı da yeni sözlər yaranır və bunlar daha çox mürəkkəb sözlər və ya frazeoloji söz birləşmələri kimi özünü göstərir. Lakin bundan əlavə, məhz yeni və sadə sözlər əlavə etməklə dilin lüğət tərkibini, lüğət fondunu və ədəbi dili zənginləşdirmək mümkündür.

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi bir necə yolla aparılır ki, bunlardan biri də, morfoloji yoldur. Morfoloji yolla, yəni şəkilçilər vasitəsi ilə söz yaradıcılığı müasir Azərbaycan dilində müəyyən səviyyəyə çatmışdır. Azərbaycan dilində şəkilçilərin yalnız sonluğa əlavə edilməsi ilə (üzümcü, neftçi, dözümlü və s.) düzəltmə sözlər yaranır [6]. Əsil Azərbaycan sözlərində vurğunun sonuncu hecaya düşmə səbəbindən burada şəkilçi də sonluğu müvafiq gəlir. Sözləri bir birinə yaraşdırmaq və ya birləşdirməklə (bayramqabağı, yarımüstəmləkə və s.) yeni söz yaradılması sintaksis üsul adlanır [2, s.57]. Kalka (yamsılama) yolu ilə yeni sözlər əsasən dilin daxili imkanlarına istinad edir, onu daha uyarlı hala gətirir [5, s.315]. Amma bəzən bu yolla əcnəbi sözlər də dəyişdirilərək milliləşdirilir. Bizim fikrimizə əsasən, bu sıraya beşinci üsul olaraq dialekt ifadələrdən, altıncı olaraq digər dillərindəki sözlərdən istifadə etməklə yeni söz yaradılması üsulunu daxil etmək lazımdır.

Son zamanlar Türkiyə türkcəsinin teleseriallar vasitəsi ilə effirimizdə artması nəticəsində Azərbaycan dilinə müdaxiləsi çox artmışdır. Məsələn: dəstəkləmək (müdafiə etmək), rəğmən (baxmayaraq), önəmli (mühüm), bağımsız (müstəqil), çevrə (əhatə), zor (çətin), sıcaq (isti) və sairə sözlər dilimizdə daha işləkdir. Təsir imkanlarının genişliyinə görə, Anadolu türkcəsinin Azərbaycan dilini kasadlaşdırmasına yol verməməliyik. Bununla yanaşı iki dilə şərait yaradılsa, yəni Türk telekanallarında bizim milli teleseriallar və bədii filmlər tərcümə olunmadan yayımlanarsa, türk tamaşaçısı daha çox bizim sözlərimizi öz leksikonuna daxil etmiş olar. Beləliklə, biz Azərbaycan ədəbi dilimizi genişləndirə və təbliğ etmiş olarıq.

Dilçilikdə qeyd olunan problemi yaradan məsələlərdən biri də heqemon olar dillərdən çoxlu sayda söz və ifadələrin digər dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə müqavimətsiz olaraq daxil olması, digəri isə qohum dillərdə (ilk növbədə türk dilində) olan ifadələrdən yerli-yersiz, bəzən də bayağı deformasiyalar etməklə istifadə olunmasıdır. Sovet dövründə türkdilli respublikalarda sistemətiq olaraq həyata keçirilmiş dillərin süni surətdə ruslaşdırılması faktını da nəzərə alsaq, hazırkı şəraitdə bu dillərin leksik tərkibinin nəinki qorunması, həm də müəyyən mənada saf-çürük edilib təmizlənməsi artıq zəruriləşmişdir.

Lakin məsələ təkcə dillərin kənar ünsürlərdən qorunmasından və lazımsız daxili ünsürlərdən təmizlənməsindən ibarət deyil. Yaxşı məlumdur ki, hər bir canlı dilin öz təbii inkişaf prosesi var və söhbət bu prosesin qarşısının alınmasından yox, yalnız onun effektiv tənzimlənməsindən gedə bilər.

Qohum, yaxın dillər üçün yuxarıda göstərilən qorunma və inkişafın tənzimlənməsi prosesinin yalnız ayrıca götürülmüş dillər üçün deyil, həm də eyni zamanda bütün bu dillər çoxluğunun birgə resursları, qarşılıqlı mübadiləsi əsasında aparılması və onların ümumi xeyrinə yönəlməsi, şübhəsiz ki, daha səmərəli olardı. Fikrimizcə, məhz türk dilləri daxilində belə genişmiqyaslı “qorunma və tənzimlənmə” sisteminin yaradılması üçün ilkin münasib şərait və real imkanlar vardır.

Bütün deyilənləri nəzərə alsaq görərik ki, dilin zənginləşməsinə, genişlənməsinə, inkişafına və lüğət tərkibinin artmasına təsir göstərən bir sıra amillər, üsullar və ətraf təsirlər vardır. Bunlarla yanaşı onu da unutmamalıyıq ki, ana dilimizin zənginləşməsi ilə bərabər, onun qorunub saxlanması, eyni zamanda milli ədəbi dil kimi fəaliyyət göstərməsində biz dilçilərin və dil daşıyıcıların üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, 1979, 254 səh.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, Maarif, 1970, 96 səh.
3. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı yolları, Bakı, 1964, 134 s.
4. Səfərova Ə.Ə. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlər və onların üslubi xüsusiyyətləri// BSU, Xəbərlər Jurnalı, № 2, 2011, s. 11-19.
5. Veysəlli F.Y. Dilçilik Ensiklopediyası, 1-ci cild, Bakı, 2006, 514 s.
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Alınma_sözlər
7. zekalar.edu.az/2014/10/azərbaycan-dilində-alınma-sozlar/
8. <http://creation.com/origin-of-language>

Summary

The factors of the development in the vocabulary

The article touches upon some factors of the development in the vocabulary of any languages. Some methods and ways are searched and looked through how the language changes and enlarges its vocabulary based on the data of the Azerbaijani language in it.

The author tries to distinguish the advantages and disadvantages of the transforming some words and phrases to the foreign languages.

Резюме

Факторы развития лексики языка

Данная статья посвящена факторам развития лексики того или иного языка. В нём исследуются способы и просматриваются, как язык меняется и расширяет свой запас слов. Исследование проводится на основе фактов Азербайджанского языка.

Автор старается дать положительные и отрицательные стороны трансформации между языками.

*Rəyçi: dos. V. Ərəbov
ADU-nun Linqvokulturalogiya kafedrasının
03.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.10.2016

Сеиндж Аббасова (Амирова)
БСУ

КАТЕГОРИЯ ПРАВИЛЬНОСТИ/НЕПРАВИЛЬНОСТИ И РАБОТА НАД ОШИБКАМИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ

Ключевые слова: норма, ошибка, словарь, русский язык, азербайджанская аудитория

Açar sözlər: norma, səhv, lüğət, rus dili, Azərbaycan auditoriyası

Keywords: norm, error, dictionary, Russian language, Azerbaijan audience

Настоящих словарей правильности/неправильности на сегодняшний день не существует, поэтому классификация существующих словарей носит не эмпирический, а гипотетический характер. Словари правильностей, неправильностей, трудностей и вариантов не могут считаться подлинными словарями правильностей в полном смысле слова, так как в них идея ортологической лексикографии не находит своего воплощения. В этих словарях отсутствует систематизация и интерпретация отклонений от нормы. Нет в них и демонстрации коррелирования нормы и ненормы, способной эксплицировать динамику нормативной системы. В лучшем случае статьи в этих словарях строятся по принципу «не так, а так» или «так/не так».

Классификация словарей правильностей исходит из понимания системности ненормы. В основе классификации лежит тезис о том, что, если литературный язык, как нормированный язык, представляет собой систему, то та часть национального языка, которая противостоит литературному языку и воспринимается в речи как отклонение от нормы, также образует систему. Следовательно, если система норм имеет иерархический характер, то система ненорм также представляет собой иерархию. Таким образом, орфологические словари дифференцируются по языковым ярусам.

Можно выделить следующие уровни ненормы. Произношение, ударение, слово, фразеологическая единица, лексическая камоть, синтаксическая модель, словоизменение, стилистика. Следует отметить, что ставить знак равенства между уровнями ортологического анализа и языковыми ярусами, разумеется, неправомерно. Уровни ортологического анализа, будучи связанными с языковыми ярусами, могут быть детализированы, что непосредственно предопределяется характером устойчивых нарушений нормы. Иными словами, если попытаться свести уровни орфологического анализа к языковым

ярусам, то может оказаться, что несколько уровней ортологического анализа соответствуют одному и тому же уровню системы языка. Что касается непосредственно языковых ярусов, то, разумеется, все они представлены в ортологии, т.е. ортологический анализ охватывает все уровни системы.

Ортология разграничивает уровни произношения и ударения. Следовательно, в системе ортологических словарей должны существовать два типа словаря, связанных с чисто звуковым оформлением языковых единиц. Первый связан с анализом устойчивых случаев неверного артикулирования звуков и их комбинаций. Второй – с анализом устойчивых нарушений законов акцентологического оформления значимых единиц русского языка. Должно быть ясно, что эти два словаря выделяются в связи с двумя уровнями орфологического анализа. Практически это может быть один орфологический словарь, в котором языковые единицы будут представлены или по алфавиту или тематически, т.е. соответственно в двух разделах.

Ортологический анализ языковых единиц позволяет говорить о графическом уровне. Создание ортологического словаря, анализирующего устойчивые случаи неверного написания, имеет очень большое как теоретическое, так и практическое значение. Первое проявляется в обобщении наблюдаемых тенденций, связанных с воспроизведением неверного написания (например, одну согласную букву вместо двух в иноязычных словах), второе – прежде всего в школьной и вузовской практике преподавания русского языка.

В связи с уровнем транслитерации, составляющим один из наиболее актуальных уровней анализа, на наш взгляд, уместно было бы затронуть процессы, имеющие место в современном суверенном Азербайджане. Как известно, после восстановления национального суверенитета социально-политическая ситуация начинает существенным образом влиять на языковую ситуацию. Ясно, что в эти годы было многое сделано для укрепления позиции азербайджанского языка как государственного языка Азербайджанской республики. Но одновременно с этим наши национальные амбиции стали распространяться и на русский язык, что также вполне закономерно, так как в этом проявлялась реакция на тотальную русификацию советских лет. Возможно, и это закономерно, но по ходу этого процесса стали обнаруживаться явные перегибы. Один из них непосредственно касается проблем ортологии, поэтому мы и считаем целесообразным на нем остановиться.

В последние годы была изменена русская транслитерация многих, если не всех, азербайджанских топонимов. Так, *Нахичевань* стала *Нахчыван*, *Сумгаит* стал *Сумгайыт*, *Ленкорань* – *Лянкяран* и т.д.

Процесс изменения транслитерации, на наш взгляд, не имел под собой ни лингвистических, ни каких бы то ни было серьезных политических предпосылок.

Основным и, конечно же, не научным, а околонучным доводом в пользу подобной трансформации было соответствие азербайджанскому произношению. Но, во-первых, ни о каком соответствии азербайджанскому произношению, да и любому другому оригинальному, не может идти и речи при транслитерации на другом языке. Во-вторых, непонятно, почему транслитерация иноязычного слова должна соответствовать не законам языка-рецептора, а законам языка-источника? Наконец, в-третьих, как можно менять что-либо в другом языке на том основании, что тебе это кажется правильным?

В 1956 году был принят закон СССР об орфографии, изданы правила русской орфографии и орфографический словарь. Все это имело характер закона и было утверждено Президиумом Верховного Совета СССР. Иными словами, написание слов – это выполнение государственного закона. Как это ни парадоксально, на первый взгляд, но нарушение орфографических правил – это нарушение государственного закона. Спрашивается, насколько правомерно, сидя в Азербайджане, издавать государственные законы для России? Легче было бы вовсе не писать на этом языке.

Кроме того, существует традиция транслитерации тех или иных иноязычных слов. Такого рода традиции также представляют собой факты истории культуры и не только истории культуры языка, но в целом истории национальной культуры.

Если же быть предельно объективным, то такого рода трансформации есть не что иное, как навязывание интерференции законов первого языка в письмо на втором. Интерференция, как известно, связана с ошибкой, нарушением языковых норм. В случае же с изменением *Нахчевани* на *Нахчыван* мы сталкиваемся с удивительным явлением, когда ошибка навязывается чужому языку как норма. Иными словами, нарушение норм другого языка требуется и возводится в ранг нормы. При этом характерно, что ни о каких соответствиях нормам интерферируемого языка также не может быть и речи, поскольку, например, русское [ы] и даже комбинация [чы] никак не соответствует азербайджанскому прототипу в слове *Нахçıvan*.

Справедливости ради следует отметить, что этот пагубный процесс трансформации транслитерации устойчивых топонимов в русском языке начался, как и многие другие уродливые явления, в годы горбачевской перестройки. Все мы помним, как прогноз погоды в конце программы «Время» начал вдруг удивлять нас неожиданными транслитерациями: *Алма-Аты* вместо *Алма-Ата*, *Таллинн* вместо

Таллин и т.д. Правда, никто не мог ответить ни тогда, ни сейчас на простой вопрос: что дает русскому или русскоязычному человеку удвоение конечного [н] в слове *Таллинн*, которое никак им не воспринимается и не артикулируется?

Рассматриваемые случаи изменения в Азербайджане транслитерации традиционных топонимов, разумеется, должны стать материалом для ортологического словаря.

Уровень орфологического анализа слова, или лексический уровень, чисто теоретически предполагает создание типологически различных словарей. Разумеется, практически это может быть и один словарь. Важнейшее место здесь занимает словарь, собирающий, систематизирующий и объясняющий случаи неточного словоупотребления. Использование слов в значениях, которыми они объективно не обладают, но которые связываются с ними в сознании носителей языка, составляет одну из наиболее распространенных речевых ошибок. Здесь следует оговориться, что существует и другой случай неточного словоупотребления, о котором в свое время часто говорил академик В. В. Виноградов, призывавший к строгости в лексикографическом разграничении значения слова и его употребления [1, с.244-247].

Как уже отмечалось, некоторые исследователи относят к словарям трудностей и словари паронимов. В этом есть своеобразная логика, поскольку такая семантико-стилистическая ошибка, как смешение паронимов, всегда обращала на себя внимание не только исследователей языка, но и его обычных носителей. Однако должно быть ясно, что языковая ситуация паронимии не несет в себе ничего необычного. Что же касается смешения паронимов, то здесь мы имеем дело с обычной неточностью словоупотребления, с незнанием точного значения слова. Тем более, что семантика паронимов, как правило, не находит достаточно четкого разграничения в словарях. Причем это характеризует как общие, так и специальные словари паронимов. Получается, что словарь паронимов отличается от общего толкового словаря только тем, что в нем паронимы приводятся в одной статье. Проблема неразграничения паронимов в принципе является общей проблемой неточного словоупотребления. Лишним свидетельством этого является сам факт существования паронимии и, более того, отождествление некоторыми учеными паронимии с паронимией.

Проблема паронимии или смешения паронимов одновременно и охватывается орфологической проблематикой и находится за ее пределами. На наш взгляд, в подобном утверждении нет ничего парадоксального и тем более нет ничего алогичного. Аргументом в пользу включения паронимии в сферу орфологической лексикографии

является устойчивость и запрограммированность смешения паронимов. Аргументом против – является, как отмечалось выше, обычность проблемы неточного словоупотребления. Одним из критериев культуры речи, как известно, является точность употребления языковых средств. Таким образом, *точность употребления* как критерий культуры речи вовсе не ограничивается словоупотреблением, использованием в речи лексических единиц. Это общее требование, связанное с воспроизведением единиц любого уровня: звуков, морфем, лексем, фразеологических единиц и даже устойчивых и воспроизводимых словесных комплексов, не являющихся собственно языковыми, а представляющими собой речевые тексты, в силу тех или иных особенностей закрепленными за определенными типовыми ситуациями и воспроизводимыми. Например, пословицами, крылатыми словами, притчами, анекдотами, афористическими четверостишиями и т.д. Основным требованием к использованию языковых единиц является употребление их в строгом соответствии с функцией и значением. Разумеется, асимметрия кода может привести и приводит к *скольжению знака по наклонной плоскости*, если использовать известное выражение С.О.Карцевского. Но совершенно не случайно, что и к подобному передвижению знака предъявляются требования, суть которых сводится к прозрачности логики транспозиции.

Обращает на себя внимание определение *паронимов* и *парономазии* в Словаре лингвистических терминов О.С.Ахмановой. Например, «ПАРОНИМЫ Слова, которые вследствие сходства в звучании и частичного совпадения морфемного состава могут либо ошибочно, либо каламбурно использоваться в речи» и «ПАРОНОМАЗИЯ (анноминация). Фигура речи, состоящая в (комическом или образном) сближении паронимов в речи, в стилистическом использовании звукового или семантического подобия употребляемых слов. *Русск.* Суд не на осуд, а на рассуд; Муж по дрова, а жена со двора» [1, с. 313].

Следует отметить, что смешение паронимов имеет своеобразную программу в языке. Вот почему проблема смешения паронимов становится орфологической проблемой, так как именно наличие «программы ошибки» отличает данную проблему от обычного для культурноречевой и стилистической проблематики критерия точности употребления знаков. Любое слово может быть использовано в неточном значении, что встречается довольно часто и становится причиной бесконечных недоразумений между говорящими. Но должно быть совершенно ясно, что в любом языке отсутствует какая бы то ни было запрограммированность на ошибочное употребление. В случае же паронимов такая программа имеется. Смешение паронимов обусловлено рядом факторов, среди которых необходимо назвать

связь с одним и тем же корнем, пересечение семантических структур, отношение к одной и той же части речи. Очень часто семантическое различие паронимов довольно незначительно, хотя и существенно. Незначительность различий делает обычным их смешение, существование различий – определяет это смешение как ошибку. Словари паронимов вполне могут считаться словарями правильностей. При этом мы не должны забывать, что паронимы не должны считаться параллельными языковыми средствами, коррелирующими как норма/ненорма.

Литература

- 1.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1966.
- 2.Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М.: Наука, 1977.
- 3.Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX- XX веков в очерках и извлечениях. Часть 2. М.: Просвещение, 1965, с.85-90.

Xülasə

Düzgünlük/qeyri-düzgünlük kateqoriyası və Azərbaycan auditoriyasında rus dilinin tədrisi zamanı səhvlər üzərində iş

Məqalə rus dilinin tədrisinə həsr olunub. Diqqət mərkəzində lüğətlərdən istifadə dayanır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan auditoriyasında rus dilinin lüğətlərindən istifadəyə xüsusi yer verilməlidir. İlk növbədə tələbələri “düzgünlük” lüğətləri ilə işləməyi öyrətmək lazım gəlir. Bu tip lüğətlərlə müstəqil iş Azərbaycan qruplarında ön planda olmalıdır.

Summary

Category of correctness/incorrectness and work on mistakes during the Russian classes for Azerbaijani audience

The article deals with teaching Russian language. The use of dictionaries is in the centre of attention. It is mentioned that the use of Russian dictionaries in Azerbaijani audience should be given high priority. First of all it is necessary to teach students to work with “correct” dictionaries. The independent work with such dictionaries should be of great importance for Azerbaijani groups.

*Rəyçi: dos. G.Şükürova
BSU-nun Pedaqoji fakültənin Rus dili və
mədəniyyətlər arası kommunikasiya kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.10.2016

Амина Сафарзаде
АУЯ

ПОНЯТИЕ МОДАЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

Ключевые слова: модальность, категория, отношение, действительность

Açar sözlər: modallıq, kateqoriya, münasibət, reallıq

Keywords: modality, category, attitude, reality

Несмотря на то, что модальность исследовалась в лингвистике долго, вопрос об определении понятия модальности остается спорным. Исследователи дают разные определения модальности. Трудно дать определение модальности, которое отражало бы по крайней мере основные из заключенных в нем значений. Актуальность данной проблемы объясняется её социальной значимостью, так как данная грамматико-семантическая категория, выражающая отношение говорящего к высказываемому, формирует активную языковую личность, способную через индивидуальную лексическую оценку выразить отношение сообщаемого к реальной действительности.

В.З. *Панфилов* отмечал: «Пожалуй, нет другой категории, о языковой природе и составе частных значений которой высказывалось бы столько различных и противоречивых точек зрения, как о категории модальности. Большинство авторов в ее состав включают значения, самые разнородные по своей сущности, функциональному назначению и принадлежности к уровням языковой структуры, так что при этом категория модальности лишается какой-либо определенности. Между тем эта проблема имеет существенное значение не только для лингвистики, но и для логики, так как категория модальности принадлежит к той области языковых явлений, где их связь с логическим строем мышления оказывается наиболее непосредственной. Известно, что модальность в равной мере является предметом исследования и языкознания, и логики. И если в первом модальность включается в число наиболее существенных характеристик предложения как языковой единицы, то во второй она рассматривается в качестве существенного признака суждения как формы мышления. Поэтому анализ языковой категории модальности может проводиться лишь в тесной связи с анализом логической категории модальности и той формы мышления, которой она свойственна, т. е. суждения» [8, с. 37].

Согласно Г.А. Золотовой: «Модальность определяют как категорию, выражающую: 1) отношение высказывания к действительности с точки зрения говорящего; 2) отношение говорящего к содержанию

высказывания; 3) отношение субъекта действия к действию» [7, с. 65]. Например: *I can carry this box upstairs. Obviously, you haven't read today's newspaper. You may find any book you want in this library.*

В.В. Виноградов в статье «О категории модальности и модальных словах в русском языке» отмечал: «Каждое предложение включает в себя, как существенный конструктивный признак, модальное значение, т. е. содержит в себе указание на отношение к действительности» [5, с. 55].

Л.С. Ермолаева выделяет «внутреннюю» и «внешнюю» модальность. Она отмечает: «Под «внутренней» модальностью понимается отношение субъекта (реже объекта) действия к совершаемому им действию (для объекта - отношение к действию, которому он подвергается). Под «внешней» модальностью предложения понимается отношение его содержания к действительности в плане реальности — нереальности (внешняя модальность I типа) и степень уверенности говорящего в сообщаемых им фактах (внешняя модальность II типа)» [6, с. 98].

О.С. Ахманова в своем лингвистическом словаре 1969 года дает следующее определение модальности: «Модальность англ. modality. Понятийная категория со значением отношения говорящего к содержанию высказывания и отношения содержания высказывания к действительности (отношения сообщаемого к его реальному осуществлению), выражаемая различными лексическими и грамматическими средствами, такими как формы наклонения, модальные глаголы, интонация и т.п.» [2, с. 237]. В словаре также даются следующие виды модальности: «Модальность гипотетическая англ. hypothetical (suppositional) modality. Представление содержания высказывания как предположительного. Модальность глагольная англ. verbal modality. Модальность, выражаемая глаголом. Модальность ирреальная англ. unreal modality. Представление содержания высказывания как невозможного, неосуществимого. Модальность отрицательная англ. negative modality. Представление содержания высказывания как несоответствующего действительности» [2, с. 237-238]. Например: *She must need some money. ; May you both be very happy! ; You might have come earlier. ; The child couldn't have done it.*

М.Я. Блох писал: «Семантику отношения денотатов к действию-истинности принято называть модальностью» [4, с.145].

Ш. Балли в своем труде «Общая лингвистика и вопросы французского языка» написал о модальности следующее: «Эксплицитное предложение состоит, таким образом, из двух частей: одна из них будет коррелятивна процессу, образующему представление (например, *la pluie* «дождь», *une guerison*

«выздоровление»); по примеру логиков мы будем называть ее диктумом. Вторая содержит главную часть предложения, без которой вообще не может быть предложения, а именно выражение модальности, коррелятивной операции, производимой мыслящим субъектом. Логическим и аналитическим выражением модальности служит модальный глагол (например, думать, радоваться, желать), а его субъектом — модальный субъект; оба вместе образуют модус, дополняющий диктум. Модальность — это душа предложения; как и мысль, она образуется в основном в результате активной операции говорящего субъекта» [3, с. 44]. Модальность трактуется Ш. Балли как синтаксическая категория, в выражении которой первостепенную роль играют модальные глаголы.

С.Т. Алекберзаде в своей монографии «Модальность в разносистемных языках» дает следующее определение модальности: «Модальность — это языковая категория, указывающая на характер отражаемых в содержании предложения объективных связей (объективная модальность) и на степень достоверности содержания того же предложения с точки зрения говорящего (субъективная модальность)» [1, с. 12]. «Модальность относится к языковым универсалиям и занимает важное место в системе таких универсальных категорий, как предикативность, вид, залог, время, и поэтому представляет значительный интерес для лингвистов» [1, с. 13].

Таким образом, в лингвистике наметилась тенденция к расширительному толкованию категории модальности, что привело к тому, что модальность как языковая категория стала терять определённую своих границ и превратилась во всеобъемлющую категорию. Модальность является универсальной категорией языка и обязательным конституирующим признаком любого высказывания.

Литература

1. Алекберзаде С.Т. Модальность в разносистемных языках (на материале английского, азербайджанского и русского языков). Монография. — Баку: Мутарджим, 2008. — 136 стр.
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, 2-е изд. — М.: Советская Энциклопедия, 1969. — 608 с.
3. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. — 416 с.
4. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики: Учеб. - 4-е изд., испр. ~ М.: Высш. шк., 2004. - 239 с.
5. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. М.: Наука, 1975. 560 с. С. 53-87.
6. Ермолаева Л. С. Типология системы наклонения в современных германских языках // Вопросы языкознания. 1977. № 4. С. 97-106.

7. Золотова Г.А. О модальности предложения в русском языке // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1962. № 4. С. 65-79.

8. Панфилов В.З. Категория модальности и ее роль в конструировании структуры предложения и суждения // Вопросы языкознания. 1977. № 4. С. 37 – 48.

Xülasə

Dil sistemində modallıq anlayışı

Məqalə dil sistemində modallıq anlayışından bəhs edir. Məqalədə modallıq anlayışı müxtəlif nöqtei nəzərdən analiz olunur.

Summary

The notion of modality in the language system

This article deals with the notion of modality in the language system. The notion of modality in the article is analyzed from the different points of view.

*Rəyçi: fil.e.d. İ.Nuriyeva
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
10.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.10.2016

Aysel Ağamalıyeva
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS SİMVOLLARININ TƏDQIQI TARİXİNDƏN

Açar sözlər: paralingvistik, onomotopoea, təqlidi sözlər

Keywords: paralinguistics, anomotopoea, imitating words

Ключевые слова: паралингвистика, ономопоеи, звукоподражательные слова

Qədim yunanlarda səslərin təsadüfi xarakter daşıyıb-daşmadığı və ya müəyyən mənaya malik olub-olmadığı barədə mübahisələr çox olmuşdur. Bəziləri belə düşünürdülər ki, səslər və onların aid olduğu referenslər arasında təbii bir əlaqə vardır ki, bu da hər bir referensin həqiqi ada malik olmasına gətirib çıxardır. Bu cür mənaların axtarılıb tapılmasına dair axtarışlar ona gətirib çıxartdı ki, insanlar sözlərin mənşəyini və ya kökünü araşdırmağa başladılar və bu da ilkin etimoloji araşdırma hesab olunur.

Təbii ki, hər bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan çoxlu sayda sözlər vardır ki, onların ifadə etdiyi mənə və referens arasındakı əlaqə şərti xarakter daşıyır. Bununla belə, hər bir dildə bəzi istisnalara rast gəlmək olar. Bu tip istisnalara isə təbiət səsləri, heyvan səslərini əks etdirən sözlər aiddir ki, onlara da səs simvolizmləri deyilir.

Lap qədimdən səs simvollarında müəyyən təsirə malik assosiasiyaları iki qrupa ayırırlar:

1. Linqvistik;
2. Paralingvistik.

Linqvistik assosiasiyalarda səs birləşmələri eyni bir dil daxilindəki semantik cəhətdən bağlı sözlərdə ortaya çıxaraq müəyyən mənə ilə əlaqəli olurlar. Paralingvistik assosiasiyalardan danışarkən isə universal səs simvollarından söhbət gedir. Universal səs simvollarının yaranması onların qavranılması nəticəsində yaranan paralingvistik assosiasiyalara əsaslanır.

Dilçi alimlərə görə, dillər arasında səs simvollarının bənzər assosiasiyalar yaratması isə üç başlıca faktora əsaslanı bilər:

1. Ümumi etimoloji mənşə;
2. Universal səs simvolizmi;
3. Təsadüf.

Bir sıra elmi araşdırmalar iddia edirlər ki, səslər və onların ifadə

etdiyi mənalar birmənalı şəkildə əlaqəlidlər. Qədim yunan filosofları bu cür fonetik və semantik əlaqə barəsində maraqlı fikirlər söyləmiş, lakin son zamanlara qədər onların bu sahədə araşdırmalarına bir o qədər də diqqət yetirilməmişdir. Müasir dilçilər isə səslər və onların ifadə etdiyi mənalar arasındakı əlaqəni səs simvolizmi adlandırırlar.

Bununla belə, bir çox dilçilər hesab edirlər ki, səs simvolizmi dildə bir o qədər də əhəmiyyətli rol oynamır. Həmin alimlərin fikrincə ümumi bir fikir ondan ibarətdir ki, səslər və mənalar arasındakı bağlılıq şərti xarakter daşıyır. Lakin son otuz ildə əldə edilən dəlillər və faktlar sübut etmişdir ki, səs simvolizmi, həqiqətən də, müasir dildə mövcuddur və vacib rola malikdir.

Belə bir fikrə günümüzdə də təsadüf edilir. Müasir dövrdə artıq belə bir fakt qəbul olunub ki, səslər özlüyündə hər hansı bir mənaya malik deyil. Bununla belə bir qrup səslər də vardır ki, onlar, həqiqətən də, maddi aləmdə mövcud olan anlayışlarla sıx əlaqəyə malikdirlər. Səs simvolizmi adlanan və ya digər adla fonosemantika adlandırılan bu sahə dilçiliyin gənc və az işlənmiş sahələrindən biridir və səslərin müəyyən mənaya malik olması ideyasına əsaslanır. Səs simvolizmi dedikdə, ifadə etdiyi mənə ilə eyni səslənən sözlər də nəzərdə tutulur. Bunlara ən bariz nümunə kimi “buzz”, “hum” (vızıltı) sözlərini misal göstərmək olar. Bu sözlərin səs tərkibi onların dildən kənar mövcud olan maddi aləmdə ifadə etdikləri səsləri təqlid edir. Bu tip sözlər təqlidi sözlər (onomatopoeia) adlanır. Təqlidi sözlər isə səs simvolizminin bir qolunu təşkil edirlər və bunu nəzərə alaraq onlar üçün ümumi bir termin – səs simvolizmi işlənir. Bir qrup sözlər də vardır ki, onlar fonestetik sözlər adlanır. Bu sözlər təqlidi sözlərdən fərqlənirlər, lakin müəyyən mənə ilə bağlıdırlar. İngilis dilində bu sözlərə misal olaraq */slippery/* (sürüşkən), */sleazy/* (pinti) və s.-ni misal göstərmək olar. Bu sözlərə nəzər saldıqda insana elə gəlir ki, onların başlanğıc hissəsində işlənmiş “sl” birləşməsi onlara xoşagəlməz əlavə mənə çaları verir. Halbuki, ingilis dilində bir sıra başqa oxşar sözlər vardır ki, onlar heç də bu cür mənə çalarına malik deyillər. Məsələn, */sleep/* (yatma), */slave/* (qul), */slogan/* (şüar).

Əksər səs simvolları müəyyən bir dil üçün xarakterikdir. Bununla belə, filosoflar bir sıra beynəlmiləl səs simvolları işləyib hazırlamışlar. Məsələn, /i/ simvolu bir çox dillərdə kiçik ölçüləri ifadə etmək üçün işlədilir. Kəskin səs və hərəkətlər isə, adətən, partlayışlı səslərlə ifadə olunur. Havada vızıldaayan əşyaların səsi isə kipləşən səslərlə əks etdirilir. Burun səslərindən əksər hallarda zəng səslərinin ifadə edilməsi

məqsədlə istifadə edilir. /u/ və /a/ səsləri isə aşağı sürətli, böyük ölçülü əşyaları, yumşaqlığı və asta hərəkəti bildirir.

Lakin beynəlmiləl səs simvollarının bütün dillərdə uyğunluq dərəcəsi eyni deyildir. Məsələn, artıq yuxarıda qeyd etmişdik ki, /i/ simvolu kiçik ölçülü, /a/ simvolu isə əksinə iri həcmli əşyaları ifadə edir. Lakin /big/ və /small/ sözlərinə nəzər yetirsək, görürük ki, bu sözlər yuxarıda deyilmiş qaydaya tabe olmur və onunla tam bir ziddiyyət təşkil edir. Beləliklə, aydın olur ki, “beynəlmiləl simvol” ifadəsi burada bir yox, bir neçə dildə işlənən simvol anlamında başa düşülməlidir [2].

Etimologiya haqqında danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, etimologiya elmi ilə səs simvolizminə yanaşma arasında bir növ ziddiyyət mövcuddur. Məsələn, bəzən insana hər hansı iki söz arasında müəyyən etimoloji bağlılıq olması ideyası münasib görünsə də, bu belə olmaya da bilər. Səs və məna arasındakı əlaqədən danışarkən bir şeyə xüsusi diqqət yetirmək gərəkdir. Burada söhbət sözün səslənmə şəklilə məna arasında yox, səslərin (səs tərkiblərinin) məna ilə əlaqəsindən gedir.

Gəlin görək bütün sözlər səs simvolizmi hesab oluna bilərlərmi?

Bu sualı sadə bir cavabla cavablandırmaq olar. Yox! Əslində ingilis dili də daxil olmaqla bir çox dillərdə istifadə olunan sözlər səs simvolizmi hesab oluna bilməzlər. Bu dillərdə mövcud olan əksər sözlərin fonem tərkibi şərti xarakter daşıyır. İngilis dilində istifadə olunan bir çox təqlidi sözlər, məsələn, /bow -wow/ (hav-hav) it səsi, /tweed-tweed/ quş səsi və s. insan təxəyyülünün məhsuludur və başqa bir dildə eyni bu sözlər tamamilə başqa cür səslənir [4,s.56].

Səs simvolizmi məsələsi orta əsrlər və intibah dövründə də müzakirə mövzusu idi. 1690-cı ildə C. Lokun yazdığı məqalələrin birində deyilir: “Əgər səslər və anlayışlar arasında hər hansı bir oxşarlıq olsa idi, onda hamı eyni dildə danışardı”. Lakin bu ideyanın özü belə hədsiz dərəcədə ümumiləşdirici xarakter daşıyır.

Q.Leybnitsin 1765-ci ildə yazdığı digər bir məqalə isə yuxarıda qeyd olunmuş fikri təkzib edir. Bu alimə görə sözlər və anlayışlar arasında tam şəkildə əlaqə olmasa da, bu əlaqə tamamilə təsadüfi xarakter də daşımır. Bununla belə, Q.Leybnits bu əlaqənin nədən ibarət olmasını da, görünür, sonacan aydınlaşdırma bilməyib.

Hələ XVIII əsrdə M.V.Lomonosov belə bir nəzəriyyə irəli sürürdü ki, e, i, y, u səsləri ilə başlanan sözlər zərif anlayışları, o, u, y ilə başlananlar isə qorxu ilə fəda edən anlayışları (anger, pain, envy və s.) ifadə etmək üçün işlədilməlidir.

Müasir linqvistikanın banisi sayılan Ferdinand de Sössür isə sözlər barədə aşağıdakı fikri irəli sürürdü:

“İşarələr şərti xarakter daşıyır və buna görə də onlar yalnız digər sözlərlə əlaqəyə girdikdə məna kəsb edirlər”.

Bu fikir XIX əsrdən başlayaraq sonrakı dövrlərdə də sözlərin tədqiq olunmasında başlıca rol oynayıb. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, F. de Sössürün özünün də səslər və onların ifadə etdiyi anlayışlar arasında müəyyən əlaqənin olduğunu göstərən nümunələr toplusu barədə şəiələr gəzirdi.

1836-cı ildə Vilhelm fon Humboldt dərc etdiyi bir məqalədə səslər və anlayışlar arasında üç növ əlaqənin olmasını qeyd etmişdir.

O. Cespersionun fikrincə isə səs simvolizmi bir növ sözlərin daha uzun müddət yaşamasına yardımçı olur. Bu müəllifin fikrincə, səs simvolizmi dilin ilkin inkişaf mərhələsində ona təsir edən bir qüvvə kimi yox, sözlərin öz mənalarına uyğun şəkildə işlənməsinə yardımçı olan bir vasitə hesab olunmalıdır. O. Cespersion belə bir qənaətə gəlmişdir ki, səs simvolizmi müasir dilin inkişafında və istifadəsində bir reallıq rolunu oynayır. Ona görə bütün sözlərdə olmasa belə, bir sıra hallarda səslər simvolik funksiya daşıya bilərlər [5]. Eyni zamanda belə bir faktı da danmaq olmaz ki, bir sıra sözlər ifadə etdikləri anlayışları eynilə əks etdirməyə qabildilər. Bu mövqedən çıxış edən O. Cespersion F. de Sössürün ideyalarını təkzib edir və onun səslər və anlayışlar arasında əlaqənin şərti və təsadüfi xarakter daşması fikrinin yanlış olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə, bir sıra təqlidi sözlər köhnəlmiş olsa belə, onların bir çoxu da yenidir və simvolik sözlərin köməyi ilə zaman keçdikcə dil də daha da inkişaf edir və zənginləşir.

O. Cespersion həm də səs simvolizminə aid olan və hərtərəfli işlənilib hazırlanmış materiallar da təqdim etmişdir. Onlardan ən sadələri isə elə birbaşa olaraq səslərin təqlidinə aid olan sözlərdir; *clink* (cığıldamək), *splash* (şappıldamaq), *bleat* (mələmək) və s. Lakin O. Cespersion onu da qeyd etmişdir ki, insanın nitq orqanları təbiətdə mövcud olan bütün səsləri mükəmməl tələffüz etməyə qadır olmadığından, nitq səslərinin seçimi müəyyən mənada şərti xarakter daşıyır və ona görə də müxtəlif xalqlar bu səsləri ifadə etmək üçün fərqli səs birləşmələri seçiblər. Məsələn, ingilis dilində *cock-a-doodle-do* (quq-quldamaq) fransız dilində *coquelico* və s. [5, s. 34].

1920-30-cu illərdə səs simvolizmi məsələsini daha ətraflı tədqiq etmək üçün çoxsaylı araşdırmalar meydana gəldi. Onları bir neçə qrupa bölmək olar: eyni bir dil daxilində səs simvolizmi, dillər arasın-

da səs simvolizmi və s. Həmin araşdırmalar, əsasən, səs simvolizminin müasir dildə hansı rola malik olduğunu öyrənilməsinə yönəlmişdi. Onların bir qismi “fonetik simvolizm” adı altında aparılaraq ayrı-ayrı səslərin, fonemlərin hansı səviyyədə məna daşdığını araşdırır, digər qismi isə “morfosimvolizm” adlanırdı. Sonuncu termin 1978-ci ildə C.Malkiyel tərəfindən təklif olunmuşdu.

Bir çox dünya dillərində səs simvolizminin saysız-hesabsız nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bir sıra Afrika xalqlarının dillərində yüksək tonlu sözlər kiçik ölçülü, alçaq tonlu sözlər isə əksinə iri əşyaları ifadə etmək üçün işlədilir. Sudanda yaşayan bir sıra xalqların dilində yüksək tonlu sözlər uzun məsafəni və ya yüksək sürəti, alçaq tonlu sözlər isə asta sürəti ifadə edir.

Dillər arasında səs simvolizminin mövcudluğunu sübut etmək məqsədilə bir sıra təcrübələr də aparılmışdır. Məsələn, yaponiyalı mü-təxəssis Aulankən aşağıdakı təcrübəni aparmışdır: ayrı-ayrı şəxslərdən xahiş olunmuşdur ki, müxtəlif dillərdən seçilmiş bir sıra sözlərin öz mənaları ilə uyğunluq təşkil edib - etmədiklərini müəyyən etsinlər. Nəticələr müsbət olsa belə, bu təcrübə bəzi tədqiqatçılarda şübhə oyatmışdı. Məsələ burasındadır ki, bu təcrübəyə şübhə ilə yanaşanlar verilmiş sözlərin bilərəkdən seçilmiş ola biləcəyini düşünürlər. Lakin eksperiment davam etdirilmiş və növbəti mərhələdə yapon dilini bilməyən şəxslərə bu dildə 36 cüt antonim sözlər təqdim olunmuş və həmin sözlərin ingilis dilində qarşılığı olan sözlərlə cütləşdirilməsi istənilmişdir. Bu təcrübə də müsbət nəticə vermiş və belə qərara alınmışdır ki, yapon dilindəki sözlərin forma və ya səs tərkibi onların mənasını açmağa imkan yaradır. Lakin bu dəfə də eksperimentə eyni şübhə ilə yanaşanlar tapılmışdır. Bunu aradan qaldırmaq üçün isə yapon dilində seçilmiş sözlər polyak və macar dillərinə tərcümə edilmişdir. Təbii ki, bu dəfə də təcrübədə iştirak edənlər nə polyak, nə də macar dillərini bilmirdilər. Maraqlıdır ki, bu eksperiment də uğurlu alınır və təcrübə iştirakçıları verilmiş antonimlərin ingilis dilində qarşılığını tapa bilirlər.

Bununla belə müasir dilçilikdə dilin belə bir xüsusiyyətə malik olması məsələsi yenə də açıq qalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində səs təqlidi sözlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri, Avtoref. Bakı, 2009, 22 səh.

2. Əliyeva M.T., Səs simvolizminin transformasiya yolları, Bakı, Avtoref., 2007, 22 səh.

3. Арнолд И.В., Лексикология современного английского языка, М-Л., 1957, 325 стр.
4. Воронин С.В., Основы фоносемантики, Л, 1982
5. Jespersen O., Sound Symbolism, chapter XX in Language: Its Nature, Development and Origin, London, Allen University, 1929, p.396
6. Bently M., Varon E., An Accessary of Phonetic Symbolism, Amer. J., Psychol, 1959, 247 p.

Summary

Historical Research of Sound Symbolism in English

The article is devoted to the analysis of the sound symbolism in English. It is said about the connection between the sound of a word and its meaning and at the same time the spheres where sound symbolism is widely used.

The main features of the translation of sound symbolism from English into Azerbaijani language is the solution ways of the difficulties of translation sound symbolism.

Резюме

История исследований звуковых символизмов в английском языке

В статье анализируется история звуковые символизмы в английском языке. Здесь рассматривается фонетические особенности проведенные с целью выявления связи между звучанием и значением слова. Кроме того в статье представлены результаты анализа сфер, в которых широко употребляются звуковые символизмы. Результаты по установлению трудностей при переводе звуковых символизмов.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Hacıyeva
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 14.10.2016

Elvira Babayeva
ADU

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRDƏ FİTONİMLƏR

Açar sözlər: fitonim, frazeoloji birləşmələr, lüğət, nitq

Keywords: phytonym, phraseological units, dictionary, speech

Ключевые слова: фитоним, фразеологические сочетания, словарь, речь

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində özünəməxsus rol oynayan fitonimlər frazeoloji birləşmələrin yaranmasında da aktualdır. Nitqdə hazır şəkildə işlənib, məcazi mənə ifadə edən frazeoloji birləşmələr ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayır. “Frazeologiya” (phraseology) termin olaraq ilk dəfə İsveç dilçisi Ş.Balli tərəfindən istifadə olunmuşdur. Onun 1905-ci ildə yazdığı kitabda yer alan fəsillərdən biri məhz “frazeologiya” adlandırılmışdır[8,s.90].

İlk tədqiqatdan bir əsrdən artıq müddət keçməsinə baxmayaraq bu sahə araşdırma obyektinə olaraq bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Tərkibində fitonimlər olan frazeoloji birləşmələr yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. İ.M.Orlova “Bitki aləminin hadisələri ümumi mənası ətrafında birləşmiş leksik-semantik qrupun üzvlərinin semantik fəallığı” məqaləsində bu tip birləşmələr də işıqlandırılmışdır. Tədqiqatçı göstərir ki, bu qrupda **plant, bush, tree, vegetable** qəbildən olan sözlər mərkəzdə yerləşir. Bunun əksinə **flower, seeds, leaf, hay, root, fruit, branch** və s. kimi sözlər əsasən periferiyada yerləşir[6,s.49].

Sözgedən leksik-semantik qrup aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

1. “**Ağac**” (**tree**) sözü ətrafında formalaşan yarımqrup. Bu söz bir sıra frazeoloji vahidlərin yaranmasında olduqca aktualdır ; məs.: *to bark up the wrong tree, mad as a gumtree, as possum as a gumtree, to fix the old gumtree, to have seen one's last gumtree, to ride up a gumtree, to go up a tree, qədir ağacı, ağac atsan yerə düşməz, ağacı əlindən düşmək, bir ağaca çıxıb iki budaq tərətmək* və s.

2. “**Kol**” (**bush**) sözü ətrafında formalaşan yarımqrup. Bu söz, frazeoloji birləşmələrin yaranmasında daha az iştirak edir ; məs.: *a row of bushes, to beat the bushes, beggar's bush, to beat around the bush, to beat about the bush, a bird in the hand is worth two in the bush, bright-eyed and bushy-tailed, bush out, bush league, the bush telegraph, bush bitch, bush pig, bush patrol, mifky-pifky in the bushes, özünü kol-kosa vurmaq, darısını kola dağıtmaq, bostanı salmağa bir kol axtarmaq, qırqovul kimi başını kolda gizlətmək* və s.

3. “Bitki” (plant) anlayışı ətrafında formalaşan yarımqrup. Yabani bitkilər, göbələklər, tərəvəz və dənli bitkilərin yer aldığı frazeoloji birləşmələr də bu qrupa aiddir ; məs.: *to spill the beans, green as grass, snake in the grass, full of beans, grass roots, to let the grass grow under feet, to go to grass, to keep off the grass, to the grass grow, to grow up like a mushroom, dil otu yemək, pambıqla baş kəsmək, dilinin üstündə ot çıxmaq, bir əldə iki qarğız tutmaq, ota düşmək, sarmaşığı kimi sarılmaq, qulağına pambıq tıxamaq, ot kimi biçmək, taxıl kimi biçmək, soğan qabığı kimi soyulmaq, başında turp əkmək* və s.

İ.M.Orlovaya görə *grass* sözü *hay* sözü ilə əlaqəlidir: *hay = grass cut and dried (“biçilib qurudulmuş ot”)* [6,s.27].

4. “Bitki hissələri”- ni ifadə edən sözlərin əsasında formalaşan yarımqrup. *Kök* (root), *yarpaq* (leaf), *budaq* (twig), *gövdə* (stalk), *tikan* (thorn), *toxum* (seeds), *tumurcuq* (bud), *çiçək* (flower), *meyvə* (fruit) sözlərinin əsasında yaranan frazeoloji birləşmələr də bu yarımqrupa aiddir ; məs.: *a rose between two thorns, a rose without a thorn, barley stick, crumpled rose-leaf, forbidden fruit, no flowers by request, printer’s flower, sprinkle the flowers, to bear fruit, armudu çiçək, çiçəyi çirtləmək, ürəyi nanə yarpağı kimi əsmək, yarpaq tək sarılmaq, gül kimi açılmaq, gül yarpağı kimi titrəmək, güldən ağır söz deməmək, gülünü vurmaq* və s.

Göründüyü kimi istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində fitonimlərin çıxış etdiyi frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri kimi ayrı-ayrı bitki növlərinin adları (ağac, kol, ot) , bitkinin müxtəlif hissələrinin adları (kök, gövdə, budaq, yarpaq, çiçək, meyvə, toxum) , fərqli sort və növlərin adı və s. çıxış edə bilər [7,s.9].

Azərbaycan dilində fitonimlərin iştirak etdiyi frazeoloji birləşmələrin yaranmasında özünəməxsus bir qanunauyğunluq vardır. Belə ki, əksər hallarda fitonimlər söz birləşmələrinin mənsubiyyət ifadə edən birinci tərəfi olur; məs.: *findiq* (ağacı, yarpağı, meşəsi və s.), *qızılgül* (ətəri, kolu və s.), *alça* (ağacı, budağı, yarpağı, çiçəyi və s.).

Fitonimlərin dilin lüğət tərkibinin əhəmiyyətli bir hissəsini əhatə edir. Onların növ çeşidliliyi məcazi mənanın ifadəsinə geniş imkan açır. Nitqdə obrazlılığı təmin etmək baxımından tərkibində fitonimlərin çıxış etdiyi frazeoloji birləşmələrin mühüm əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyil ki, obrazlılıq frazeologizmin fəkültativ əlaməti hesab olunur, ekpressivlik isə öz növbəsində onun kateqorial əlaməti sayılır [2,s.31]. Fitonimlərin əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələrdə əksər hallarda obrazlılıq müşahidə olunur ki, bu da onların emosionallıq-ekpressivlik potensialının yaranmasına səbəb olur.

Tərkibində fitonimlərin çıxış etdiyi frazeoloji birləşmələr onların əsas komponentinin ifadə vasitəsinə görə qruplaşdırılır. Məlum olduğu üzrə bitkinin tərkib hissələrinə onun ayrı-ayrı hissələrinin adları, o cümlədən,

kök, gövdə, budaq, yarpaq, tikan, çiçək, meyvə, qabıq aiddir. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində özək hissəsi bu sözlərlə ifadə olunan kifayət qədər frazeoloji birləşmə vardır.

gül açmaq – get-gedə gözəlləşmək

Ədalət dünyada əlvan gül açsın, Səadət günəşi nurunu saçsın.

(M.Rəhim)

gülünü vurmaq - ən yaxşını seçib özünə ayırmaq

Məşipov dönüb Əlyarova dedi: - Sən öl, yoldaş silkəçi, telefonçu gülünü vurdu. (S.Rəhimov)

gül kimi – qəşəng, əntiqə

Elə ağzı göyçəklər olacaqdı ki, birdən gül kimi təmiz adlarını ləkələyib deyəcəklər. (Ə.Əbdülhəsən)

not to matter a straw – bir şeyə büt-bütün laqeyd olmaq

It is quite obvious that you don't care two straws for me.

(S.Maugham)

ağacı əlimdən düşmək – taqətsiz qalmaq, halsız olmaq.

Əfsus ki, qocaldım, ağacım düşdü əlimdən. (M.Ə.Sabir)

biri ilə ağac-ağaca qoymaq – kimləsə mübahisə etmək, dalaşmaq.

Ata ilə oğul, qardaş qardaşla kömək üstündə ağac-ağaca qoyar, çəkisərdir. (S.Rəhimov)

Ağac bar verəndə başını aşağı əyər. (Atalar sözü)

əli ağac tutan – ahıl, həddi-buluğa çatmış biri

Alı kişi uşaqlarını dolandıra bilmirdi, əli ağac tutanı bəyə, hampaya bir qarın çörəyə nökr verərdi. ("Qaçaq Nəbi")

Ağacı qurd içindən yeyər. (Atalar sözü)

Alma ağacından uzaq düşməz. (Məsəl)

Maraqlı burasıdır ki, genetik baxımdan fərqli qruplarda olan, nəticə etibarilə dil realitərində də kifayət qədər fərqlər özünü göstərən Azərbaycan və ingilis dillərində fitonimlərin iştirak etdiyi frazeoloji birləşmələrdə semantik oxşarlıqlar da az deyil.

Ağac olan yerdə budaq sınar. (When wood is chopped the chips will fly. You can't make an omelette without breaking eggs.)

Ağac əyildiyi tərəfə yıxılır. (As a tree falls, so shall it lie.)

Budaqdan qopan alma ağacın dibinə düşər. (As the tree, so the fruit.)

Gül istəyənlər, gərək tikanını da istəsin. (There is no rose without a thorn.)

Ağaca əl atanda oğru it özünü bildirər. (A guilty mind is never at ease.)

Ağacı meyvəsində tanırlar. (A tree is known by its fruit.)

Ağacım əlimdən düşüb. (An old ass is never good. When bees are old, they yield no honey. A cracked bell can never sound well.)

Ağacın iki başı var. (It cuts both ways.)

Dilin lüğət fondu və lüğət tərkibi kimi, frazeologiya fondu da insanın, xalqın yaşadığı tarixi-coğrafi şəraitlə, onun əmək fəaliyyətinin xarakte-

ri ilə, təbiətə, ətraf mühitə maraq göstərməsi ilə bağlı olaraq meydana gəlir, təşəkkül edir və istifadəyə cəlb edilir. Həm Azərbaycan dilinin, həm də ingilis dilinin frazeoloji vahidlərinin təmsalında bu xalqların milli mədəniyyətlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, həmin təəssüb və meylləri barəsində məlumat əldə etmək olur [2,s.103].

Frazeoloji birləşmələrin çox əhəmiyyətli bir hissəsi fitonimlərin əsasında formalaşmışlardan ibarətdir. Bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın yaşadığı coğrafi areala xarakterik bitkilər, onların hər hansı bir hissəsi və ya xarakterik əlaməti əsasında yaranır və xalqın təfəkkürünü özündə əks etdirir. Nəticə etibarilə, özək hissəsi fitonimlərlə ifadə olunan bu tip frazeoloji birləşmələr Azərbaycan və ingilis dillərində bəzən oxşarlıq təşkil edir, bəzən isə tamamilə fərqli əlamətlərə malik olur. Fitonimlər əsasında formalaşan frazeoloji birləşmələrin ingilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli şəkildə tədqiqi və öyrənilməsi bir çox oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin aşkar edilməsi ilə yanaşı, sözügedən dillərin birindən o birinə tərcümə prosesində də mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

- 1.Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif,1978, 100 s.
- 2.Məlikova Ş.Ə. Tərkibində bitki adları olan frazeoloji birləşmələr. Fil.elm.dok. ... diss. Bakı, 2012, 125s.
- 3.Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli təhlili (Azərbaycan, İngilis, Rus dillərinin materialları əsasında). Bakı: Ünsiyyət, 2002, 218s.
- 4.Vəliyeva N. İrihəcmli üçdilli frazeoloji lüğət (Azərbaycanca - İngiliscə - Rusca). I cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2010, 988s.
- 5.Vəliyeva N. İrihəcmli üçdilli frazeoloji lüğət (Azərbaycanca - İngiliscə - Rusca). II cild, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 2010, 988s.
- 6.Орлова И.М. Фразеологическая активность членов лексико-семантической группы, объединенный общим значением “явления растительного мира” // Вопросы фразеологии и фразеоматики. Москва, 1983, с.43-54.
- 7.Степанова И.С. Английские фразеологические единицы с флористическим компонентом. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Киев: КГУ, 1987, 24с.
- 8.Veliyeva N. Communicative - pragmatic paradigm of English lexicology. A Linguistic approach. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 287s.
- 9.Garasharli Ch. Language and Culture. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 150s.

Summary

Phytonyms in phraseological units

Phraseological units play an essential role in the process of communication. A worth-while part of phraseological units consists of those which are formed on the basis of phytonyms. Phraseological units containing phytonyms are classified according to their main components.

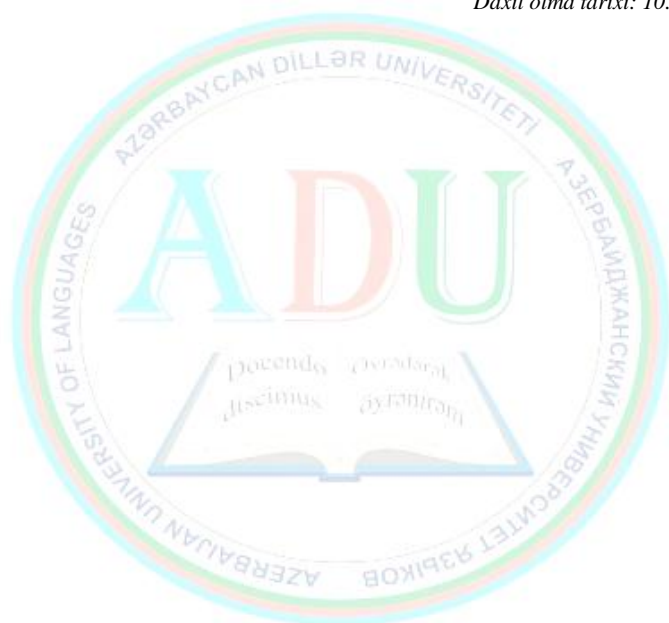
Резюме

Фитонимы в фразеологических сочетаниях

Фразеологические сочетания играют важную роль в процессе общения. Важную часть фразеологических сочетаний составляет сочетания сформированные на основе фитонимов. Фразеологические сочетания состоящие из фитонимов группируются по средству выражения их основных компонентов.

*Rəyçi: f.İ.f.d., dos. D.Həşimova
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.10.2016

Səkinə Bayramlı
ADU

İNGİLİS DİLİNDƏ DÜZƏLTMƏ FEİLLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: sözdüzəltmə, linqvistik, struktur, ekstralingvistik

Keywords: wordbuilding, linguistic, structure, extralinguistic

Ключевые слова: словообразования, лингвистик, структура, экстралингвистик

Dilin inkişafı bütün səviyələrdə və daima baş verən bir prosesdir. Bu cür dəyişmələr müxtəlif səs sistemlərində, sözün quruluşunda, söz və söz birləşmələrinin tərkibində və həmçinin cümlə strukturunda özünü göstərir. Lakin ən çox nəzərəçarpan və hiss olunan dəyişikliklər dilin lüğət tərkibində, yəni öz inkişafının müxtəlif mərhələlərində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən konqlomerat proseslərin daxil olduğu bir sahədə müşahidə edilir.

Dilin söz tərkibində olan dəyişikliklər istər linqvistik, istərsə də digər səbəblərdən meydana çıxır. Sözlər səslərə, qrammatik və sintaktik vahidlərə nisbətən dəyişikliklərə daha tez məruz qalır. Sosial həyatda, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər az bir müddət ərzində öz əksini dilin lüğət tərkibində tapır. Sosial ehtiyac faktoru sözdüzəltmənin mexanizminə çevrilir.

Ümumiyyətlə, elmin, insan zəkasının inkişafı ilə əlaqədar olan yeni məfhumlar və ifadələr dilin lüğət tərkibində cəmlənir. Məhz bununla əlaqədardır ki, dilin lüğət tərkibi sabit olmayıb həcmi ildən-ilə genişləndirir. Bu proses demək olar ki, dünyada mövcud olan bütün canlı dillərə aiddir.

Müasir dövrdə geniş bir sferaya malik olan ingilis dili də lüğət tərkibinin həcmi böyük sürətlə artırmaqdadır. “Son zamanların tədqiqatlarına görə müasir ingilis dilində 600 000-ə yaxın söz var. Bu isə Yelizaveta vahn-ründə qeydə alınmış 140 000 sözdən dörd dəfə çoxdur. Yəni, müasir dövrdə istifadədən düşmüş və unudulmuş sözləri və ya söz əvəzləyicilərini nəzərə almasaq, Şekspirin dövründən sonra 450 000 yeni söz yaranmışdır” [1, s.7]. Bu tədqiqatla tamamilə razılaşan Amerika sosioloqu A.Tofler öz fikrini belə əsaslandırır: “Əgər Şekspir hal-hazırda Londonda və ya Nyu-Yorkda olsa idi, bizim leksikonumuzun doqquz sözümdən yalnız birini başa düşə bilərdi” [3, s.159].

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əsas yeri sözdüzəltmə tutur. Yeni düzələn sözlərin böyük əksəriyyəti bu və ya digər bir dilin malik vəhdə olduğu sözdüzəldici vasitələrin köməyi ilə yaranır. Lakin yeni söz vəhdəmasında bu və ya digər sözdüzəldici vasitənin rolu müxtəlifdir. Bu isə dillərin müxtəlif inkişaf dövrlərinə və bir-birindən fərqlənən leksik-məna qruplarına malik olmaları ilə izah olunur. Yeni sözlərin düzəldilməsində

sözdüzəldici vasitələr müxtəlif fəallığa malikdir, yəni onların bəziləri həddindən artıq fəal olub yaranmış yeni sözlərin böyük əksəriyyətini əhatə edir, bəziləri məhdudlaşmış fəallıq dərəcəsi ilə seçilir və nəhayət üçüncü qrup isə ya az məhsuldar, ya da tamamilə qeyri-məhsuldar olur.

Dilin müasir inkişaf mərhələsində mövcud olan sözdüzəltmə prosesinin mühüm tərəflərinin diqqətlə öyrənilməsi və aşkara çıxarılması dilin inkişaf prosesinin müəyyənləşdirilməsində həm sinxron, həm də nəzəri cəhətdən mühüm əhəmiyyət malikdir. Bu tədqiqatların nəticələri doğma dillərin, o cümlədən də, xarici dillərin tədrisində geniş istifadə olunur.

İngilis dilində sözdüzəltməyə aid əsərlərdə onun bir çox tərəfləri, xüsusilə sözdüzəldici, vasitə və modellərin struktur-semantik müxtəliflikləri kifayət qədər tədqiq olunmuşdur.

Lakin yeni söz yaratma prosesi, onun xüsusiyyətləri, əmələ gəldiyi şərtlər, sözdüzəltmə prosesini şərtləndirən ekstradilçilik və daxilidilçilik faktorları müasir ingilis dilində tam dəqiqliklə öyrənilməmişdir. Son illər ərzində rus, alman, ispan sözdüzəltməsinə və həmçinin ümumi sözdüzəltmə nəzəriyyəsinə həsr olunmuş əsərlərdə bu problemlərin bir çoxu müzakirə edilmişdir. Belə ki, E.S.Kubryakov, M.D.Stepanov, İ.S.Uluxanov, E.Benvenist, H.Marçand və başqalarının tədqiqatları sözdüzəltmə prosesinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə yol göstərmiş və onun gələcək tədqiqatlarında əsas istiqamətləri müəyyənləşdirmişlər.

Söz yaradıcılığı leksikologiyanın müstəqil bir sahəsi kimi müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı və söz lüğətinin *важно-шаги* haqqında olan əvvəlki kitablar, məqalələr və monoqrafiyalar istər rus, istərsə də xarici dillərdə xüsusilə də ingilis dilində söz yaradıcılığının *важно-фологи, синтактик* və leksik-semantik tiplərini qeyd edirlər. Məs. H.Marçand [2, s.18] söz yaradıcılığı haqqında danışarkən iki əsas qrupu fərqləndirmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Qrammatik sintaqmlar şəklində, yəni bütöv linqvistik vahidlərin, məsələn, söz və şəkilçinin birləşməsi yolu ilə yaranmış sözlər: *un-do, do-er* və s.

2) Ekspressiv simvolizm: *shelly-sholly, bibble-bobble* və s.

Söz yaradıcılığının növlərinə gəldikdə isə bu barədə fikir ayrılıqları mövcuddur. Müasir dilçilikdə, o cümlədən, ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasının müxtəlif üsulları mövcuddur. Bunların sırasına sözdüzəltmə, konversiya, ixtisar, əks sözdüzəltmə, leksik-semantik təhlil, səslərin əvəzlənməsi, sözdə vurğunun yerinin dəyişməsi və s. aiddir. Lakin qeyd edək ki, adları çəkilən bu vasitələr söz yaratma prosesində eyni dərəcədə çıxış etmir. Bu barədə Ivanov [4, 39] maraqlı tədqiqatlar aparmışdır.

Sözdüzəltmədən danışarkən, Meşkovanın [5, s.5] onun iki mənada işləndiyini qeyd edir. Əvvəla, bu yeni söz yaranmasının yolları və qaydalarıdır. Belə ki, yeni sözlərin yaranması kök və şəkilçi morfemlər vasitəsilə

müəyyən modellərə uyğun olaraq dilin öz bazasından istifadə etməklə və digər yollarla həyata keçirilir. Digər bir tərəfdən “sözdüzəltmə” termini dilçilik elminin müəyyən bir aspektini təşkil edir. Bu cəhətdən də “sözdüzəltmə” və “qrammatika” terminləri arasında müəyyən bir əlaqə mövcuddur, çünki qrammatika da dilin qrammatik qanunlarını əhatə edən elmi və ümumiyyətlə qrammatik qaydaların məcmusunu öyrənərək dilçiliyin aspektini təşkil edir. Lakin bu heç də sözdüzəltməni nə qrammatikanın, nə də leksikologiyanın sahəsi hesab etməyə əsas vermir.

Müasir ingilis dilinin sözdüzəldici sonluqlar sistemini təsvir etmək üçün sonluqların sxemləri və modelləri haqqında müəyyən təsəvvürlərə malik olmaq lazımdır. Sonluqların sxem və modelləri bir çox alimləri tərəfindən tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, sonluqlar sisteminin təhlili göstərir ki, nitqin hansı hissələri sözdüzəltmə prosesinə cəlb olunur, onlardan hansı əsas, hansı düzəltmədir. Məsələn, Çarev [6, s.87] göstərir ki, $V+Suf.=A$ sxeminin köməyilə feldən sifət düzəlir, yəni “*read+able=readable*”. bura həmçinin “*contributory=contribute+ory*” modeli də daxildir. Buradan da Çarev belə bir nəticəyə gəlir ki, bir sxem daxilində “əsas söz+konkret sonluq=düzəltmə söz” formasında bir neçə model ayrılı bilər, yəni “ $V + able = A$ ”, “ $V + ory = A$ ” və s. Bu sxemləri o, “dəyişən sxemlər” adlandırır, yəni əsas hissə düzəltmə sözdən seçilir, yəni feldən sifət və s. yaranır. Bundan başqa, Çarev qeyd edir ki, ingilis dilində “dəyişməyən sxemlər” də mövcuddur ki, bu hissələrdə əsas və düzəltmə hissələr üst-üstə düşür. Məsələn, $N+Suf.=N$. Dəyişməyən sxemlərdə də müxtəlif modellər mövcuddur. Məsələn, $N+ade=N$, $N+age=N$ və s. Bu misalları digər nitq hissələri haqqında da demək olar.

Sonluqlar sxeminin təhlili ilə məşğul olan Meşkov 164 sonluq sxemi və onların müxtəlif modellərini müəyyənləşdirmişdir. Müxtəlif nitq hissələri düzəltmə cəhətdən o, sonluqlar sxemini dəyişən və dəyişməyən olmaqla iki əsas bağlı əsasında təsnif etmişdir. Bizi düzəltmə fellər maraqlandırdığından onların üzərində dayanmaq. Digər nitq hissələri kimi fellər də iki sxem – dəyişən və dəyişməyən əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

Dəyişən Sxem

I. $N + Suf. = V$ sxeminin 4 modeli mövcuddur.

1) $N+ate=V$ 2) $N+en=V$ 3) $N=ify=V$ 4) $N+ize=V$

II. $A + Suf. = V$ sxeminin 4 modeli mövcuddur.

1) $N+ate=V$ 2) $A+en=V$ 3) $A+ify=V$ 4) $A+ize=V$

Dəyişməyən Sxem

$V + Suf. = V$ sxeminin 1 modeli mövcuddur.

$V + if y = V$

Müxtəlif yazıçılar öz əsərlərində müxtəlif modellər əsasında yaranan düzəltmə fellərdən geniş miqdarda istifadə etmişdir. Müxtəlif əsərlərdə onların sayı müxtəlif olduğuna görə bu əsərləri ayrı-ayrı təhlil etsək, daha məqsədəuyğun olar.

O cümlədən E.Hemingueyin “*A Farewell to Arms*” əsərinin təhlili zamanı aydın olur ki, əsərdə daha çox önlüklər vasitəsilə düzəltmə fellər üstünlük təşkil edir. Doğrudur, əsərdə bütün düzəltmə fellər təhlil olunmayıb, çünki buna ehtiyac yoxdur. Lakin hər halda əsərdə bir-birindən fərqli və maraqlı quruluşa malik olan düzəltmə felləri təhlil etməyə səy göstərmişik.

1. *I had imagined that the condition of the cars, whether or not things were obtainable, the smooth functioning of the business of removing wounded and sick from the dressing stations, hauling them back from the mountains to the clearing station and then **distributing** them to the hospitals named on their papers, depended to a considerable extent on myself.* (Ch. 4, p.48)

2. *No one ever stopped when they were winning. You **discourage** me.* (Ch. 26, p.164)

Göründüyü kimi, burada “*dis+N=V*” modeli əsasında yaranan iki düzəltmə fel verilmişdir. Eyni model və omonim önlüklər (*dis-*) vasitəsilə düzəlməsinə baxmayaraq, bu fellər müxtəlif mənalar ifadə edir. Belə ki, birinci cümlədə “*dis-*” önlüyü əsas sözün mənasını qüvvətləndirərək “bölüşdürmək, paylamaq”, ikinci cümlədə isə əsas sözdəki mənanı inkar edərək “ruhdan salmaq” mənasını verir.

3. *He had not felt bad but now the shoulder had **stiffened**.* (Ch. 9, p.72)

4. *After a while the stream from the stretcher above **lessened** and started to drip again and I heard and felt the canvas above more as the man on the stretcher settled more comfortably.* (Ch. 9, p.76.)

5. *“No, signorino. No, no. He was so **frightened** of an Austrian. Ho, ho, ho.”* (Ch 14, p.99)

Hər üç cümlədə düzəltmə fellər “*-en*” sonluğunun köməyi ilə düzəlmişdir. Bildiyimiz kimi, “*-en*” sonluğu ilə bitən fellər isim və sifətlə ifadə olunmuş əsas sözdəki vəziyyətə keçid prosesini göstərir. Üçüncü və dördüncü cümlələrdə “*stiffen*” (bərkimək, donmaq) və “*lessen*” (azaltmaq, zəifləmək) fellərində əsas söz sifətlə, beşinci cümlədə isə “*frighten*” (qorxutmaq) felində əsas söz isimlə ifadə olunaraq əsas mənanı qoruyub saxlayır.

6. *...the injustices he had received and in which I **participated** as an American, and of which I had never heard, I feigned acquaintance.* (Ch.7, p.57)

7. *It was a high snowymountain and it **dominated** the valley but it was so far away that it did not make a shadow.* (Ch. 38, p.254)

Bu cümlələrdə hər iki düzəltmə fel “-ate” sonluğu vasitəsilə yaransa da, bu fellərdə əsas söz müxtəlif nitq hissələrindən ibarətdir. Yəni, hər iki düzəltmə fel müxtəlif modellər əsasında yaranmışdır. Altıncı cümlədə $N+ate=V$ modeli əsasında yaranmış “participate” düzəltmə feli “iştirak etmək” mənasını, yeddinci cümlədə $A+ate=V$ modeli əsasında yaranmış “dominate” düzəltmə feli isə “üstünlük təşkil etmək” mənasını verir.

8. *There was what was left of a railway station and a smashed permanent bridge that could not be **repaired** and used because it was in plain sight.* (Ch. 5, p.46)

9. *I'll go and see him and ask if he will **recommend** you.* (Ch.6, p.48)

10. *I commenced to **reload** up the empty clip.* (Ch.10, p.68)

Bu cümlələrdə “repair”, “recommend” və “reload” düzəltmə felləri “re+V=V” modeli əsasında yaranıb. Bildiyimiz kimi, “re-” önlüyü “hərəkəti təkrar, yenidən etmək” və ya “əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq” mənasını verir. Onun bu mənası səkkizinci cümlədəki “repair” (təmir etmək, əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq) və onuncu cümlədəki “reload” (yenidən yükləmək) fellərində qorunub saxlansa da, doqquzuncu cümlədəki “recommend” felində (məsləhət görmək) “re-” önlüyü əsasən əsas sözdəki mənanı qüvvətləndirməyə xidmət edir.

11. *They said that I would go to an American hospital in Milan that had just been **installed**.* (Ch.12, p.86)

12. *The inn was dark and smoky inside and afterward when you went out the cold air came sharply into your lungs and numbed the edge of your nose as you **inhaled**.* (Ch.39, p.263)

Hər iki cümlədə “in-” önlüyünün köməyi ilə düzəltmə fel yaranmışdır. “in-” əsasən inkarlıq bildirən önlüklər sırasına daxildir. Lakin burada müəllif “in-” önlüyünü əsas mənasından məhrum edərək onun vasitəsilə tamamilə başqa mənada işlənən düzəltmə fellər yaratmışdır. 11-ci cümlədə “install” feli “inşa olunmaq, təchiz olunmaq”, 12-ci cümlədəki “inhale” feli isə “nəfəs almaq” mənasında işlənmişdir.

Bu vəziyyətlə əsərin digər hissələrində də qarşılaşmaq olar. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək.

13. *“Perhaps, I have **improved**, baby. You do not know. But there are only the two things and my work”.* (Ch.26, p.162)

14. *He was especially **impressed** by the dolce.* (Ch.27, p.167)

Burada 13-cü cümlədəki “improve” düzəltmə feli “im+N=V” modeli əsasında yaranaraq “təkmilləşmək, inkişaf etmək”, 14-cü cümlədəki “impress” düzəltmə feli həmin model əsasında “təsir altına düşmək” mənasında işlənmişdir.

15. *The bear-shaped bottle **enraged** her particularly.* (Ch.22, p.137)

16. *I don't believe self-inflicted jaundice entitles you to a convalescent leave. (Ch.22, p.138)*

17. *In the spring when it is nice you could come and enjoy it. (Ch.40 p.264)*

Hər üç cümlədəki düzəltmə fel $en+N=V$ modeli əsasında yaranmışdır. Bu önlük “mənada göstəriləni əhatə etmək, mənada ifadə olunana çevrilmək” mənasını verir. Yuxarıda verilmiş cümlələrdə bu mənalar qorunub saxlanmışdır. 15-ci cümlədə “enrage” düzəltmə feli “en+rage” modeli əsasında yaranıb “hirsəndirmək, dəli etmək”; 16-cı cümlədəki “entitle” düzəltmə feli “hüquq vermək”; 17-ci cümlədəki “enjoy” feli isə “ləzzət almaq, zövq almaq” mənasında işlənmişdir.

E.Heminqueyin təhlil etdiyimiz digər əsərlərindən biri də “*The old man and the Sea*” əsəridir. Əsər müxtəlif modellər əsasında yaranmış düzəltmə fellərlə zəngindir.

1. *The successful fisherman of that day were already in and had butchered their marlin out and carried them laid full length across two planks with two men staggering at the end of each plank to the fish house where they waited for the ice truck to carry them to the market in Havana. (p.12)*

Bu cümlədəki “butcher” düzəltmə feli konversiyanın $N \rightarrow V$ modeli əsasında yaranmışdır. Bu modelin semantik tiplərindən birinə müvafiq olaraq, “şəxs bildirən isimlərdən həmin şəxsin funksiyasını yerinə yetirmək” mənalı düzəltmə fellər yaranır. Burada da “butcher” feli “heyvanı kəsmək, yemək üçün tikələrə ayırmaq” deməkdir.

2. *But now they were freshening as when the breeze rises. (p.14)*

3. *He lightened the pressure of his thumb and finger for a moment and the weight increased and was going straight down. (p.35)*

Bu cümlələrdə “freshen, tighten” $A+en=V$ modeli əsasında şəkilçi vasitəsilə yaranan düzəltmə fellər qrupuna aid olub əsas sözdəki vəziyyətə keçid prosesini ifadə edir, yəni “freshen” təzələnmək, tərəvəzləndirmək, “tighten” sıxlaşdırmaq, daraltmaq mənasında işlənir. Digər düzəltmə fel “increase” isə “in+N=V” modeli əsasında yaranıb “artmaq, qalxmaq” mənasını verir.

4. *The box with the baits was under the stern of the skiff along with the club that was used to subdue the big fish when they were brought alongside. (p.15)*

Burada “çatışmamazlıq” ifadə edən “sub-” önlüyü vasitəsilə yaranan “subdue” düzəltmə feli əsas mənanı qoruyub saxlayaraq “əzmək, zəbt etmək” mənasını verir.

5. *He simply woke, looked out the open door at the moon and unrolled his trousers and put them on. (p.22)*

6. *He unstepped the mast and furlled the sail and tied it. (p. 90)*

7. *He did not truly feel good because the pain from the cord, across his back had almost passed pain and gone into a dullness that he mistrusted.* (p.57)

Ədəbiyyat

1. Flexner S.B. "Dictionary of American Slang", New York, 1973.
2. Marchand H. "The Categories and Types of Present Day English Word Formation", München 1969.
3. Toffler A. "Future Shock" London, 1970.
4. Иванов А.Н. "Морфология слова в аспекте номинаций", М., 1975.
5. Мешков О.Д. "Словообразование современного английского языка", М., 1976.
6. Царев П.В. "Производные слова в английском языке", М. 1984.
7. Уфимсова А.А. "Слова в лексико-семантической системе языка", М. 1968.
8. Hemingue E. "A Farewell to Arms".

Summary

On semantic features of derivative verbs in English

The article touches upon the derivative words. The author studies the problem of derived verbs from different parts of speech and then with the help of context explains the semantic peculiarities of the derivative verb.

Резюме

О семантической особенности производные глаголы в английском языке

В статье рассматриваются производные слова. Автор изучает проблем производных глаголов из разных частей речи и затем с помощью контекста объясняет семантические особенности производных глаголов.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 10.10.2016

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

fil.f.d. Ceyran Quliyeva
ceyranquliyeva1959@gmail.com
NDU

XX ƏSR AMERİKA CƏMİYYƏTİNİN “YABANI ÇİÇƏKLƏR”İ

Açar sözlər: İqtisadi böhran, adi insanlar, realist yazıçılar, hekayə, faciə, Amerika ədəbiyyatı, Erskin Kolduell, Albert Malts

Keywords: economic crisis, ordinary people, realist writers, story, tragedy, American literature, Erskine Caldwell, Albert Malts

Ключевые слова: экономический кризис, простые люди, писатели- реалисты, рассказы, трагедия, литература Америки, Эрскин Колдуэлл, Алберт Мальте

ABŞ ədəbiyyatına nəzər salanda görmək olar ki, bütün ədəbi mərhələlərdə ABŞ ədəbiyyatı heç bir ideologiyaya tabe edilmədən inkişaf etmişdir. Yəni adi və ya kiçik insanların faciəsindən on doqquzuncu əsrdə Ceyms Fenimor Kuper, Harriet Biçer-Stou və başqaları necə sərbəst yazmağı bilirdilərsə, iyirminci əsrdə də Erskin Kolduell, Albert Malts və başqaları da elə sərbəst idilər. Bu sərbəstlik onlara imkan verirdi ki, insanı və onun həyat haqqında düşüncələrini bütün çıpaqlıqları ilə göstərə bilsinlər, həm aşağı təbəqə nümayəndələrini, həm də yuxarı təbəqəyə mənsub insanları istədikləri kimi qələmə versinlər, ümumiyyətlə, ABŞ həyatının ən geniş bədii panoramını yaratsınlar.

Dünya ədəbiyyatı tarixində yüzlərlə nəhəng yazıçı qəddarlığın, istismarın, cəhalətin, səfalətin və başqa bir çox səbəblərin qurbanı olmuş təbəqələrin həyatından yazarkən öz fərdi talelərini də unutmamış, əsərlərində bəzən avtobioqrafik xarakter daşıyan acı lövhələri təsvir etmişlər. Beləliklə, yaşadıqları dövrün və cəmiyyətin ümumiləşdirilmiş ağır sosial obrazını yaratmışlar [1].

Ötən əsrin Amerika ədəbiyyatının realist qanadına mənsub iki nəhəng yazıçı - Erskin Kolduell və Albert Malts da böyük ədəbiyyatda həyatın dibindən bəhs edən müəlliflər kimi qalmışlar. Yazıçı kimi şöhrət qazanana qədər hər iki müəllif gəncliyində onlarca işin qulpundan yapışmış, ehtiyac mənəgnəsində çabalayan milyonlarla adi amerikalının yaşadığı həyat

yolunu yaxından müşahidə etmişlər. Yaşadıqları yeniyetməlik və gənclik illərinin «həyat universitetləri» (Maksim Qorki) onlara gələcək yaradıcılığı üçün zəngin material vermişdir.

E.Kolduellin «Yabanı çiçəklər» («Wild flowers») hekayəsi [3, s. 89-95] yalnız təbiətin ecazkar təsvirini vermir. Bu hekayənin qəhrəmanları ər-arvad Ven və Nelli hamı tərəfindən unudulmuş gənclərdir. Kirayə haqlarını verə bilmədiklərinə görə onların son ümid yeri olan yaşadıqları mənzil də əllərindən alınır. Ven iş axtara-axtara qalmışdır, Nelli isə uşaq gözləyir. Əsərdə olmayan, lakin oxucu tərəfindən açıq-aydın görünən sahibkar isə humanist hisslərdən məhrum olan Amerika kapitalistidir. Nelli'nin ana olmağa hazırlaşması və bu ailənin pənah aparası heç bir yerin olmaması onu əsla maraqlandırmır. Onun kimiləri yalnız pul maraqlandırır. Pulunu verə bilmirsənsə, mənzili boşaltmalısan. Əgər Ven onun tələbini dərhal yerinə yetirməsə, həbs oluna bilər.

Düzdür, hekayədə biz həmin sahibkarın özünü görmürük, lakin Venin qısa replikalarından başa düşmək olur ki, hadisələrin fonunda başqalarının taleyinə tam biganə olan çox qəddar, yırtıcı bir insan dayanmışdır. Onun üçün vacib olanı yalnız puldur, hər hansı bir gənc qadının ana olmağa hazırlaşması isə onu qətiyyənlə maraqlandırmır.

E.Kolduell bu əsərində əlahiddə bir halı götürməmiş, əslində əsərin alt qatında qalsa da, Amerika kapitalistinin, sahibkarının tipik obrazını yaratmışdır. Bütün münasibətləri kapitalın «tənzimlədiyi» belə mühitdə Nelli kimi qadınlara, Ven kimi işsiz cavanlara yer yoxdur.

Hekayə bu gənc ər-arvadın qızmar günəş altında piyada getdikləri əzablı səfərindən bəhs edir. Hara getdiklərini özləri də bilmir. Hamiləliyin lap son həddində olan Nelli üçün ac-susuz yol getmək, qızmar günəş altında yerimək əsl məşəqqətdir və əsər onun ölümü ilə başa çatır. E.Kolduellə görə, hamı tərəfindən unudularaq taleyin hökmünə buraxılmış belə gənclər əslində gözdən-qulaqdan uzaq bitmiş yabanı çiçəklər kimidir. Həmin yabanı çiçəklərin bitməsi də, pardaqlanması da, ətir saçması da, solub getməsi də insanlardan kənarında baş verir. Başqa sözlə desək, onların yaşayıb-yaşamasını heç kim görmür. Nelli və Ven də məhz belədir. Cəmiyyət onları unutmuşdur və sanki onların mövcudluğu cəmiyyətdən kənarında qalmışdır.

Əlbəttə, bu hekayəsində E.Kolduell təkcə iki gəncin faciəsini qələmə almırdı. Nelli və Ven kimi cəmiyyətin kənara tulladığı, özgüləşdirdiyi minlərlə amerikalı eyni acı taleyi bölüşürdü. Bu, əslində tipik Amerika faciəsi olduğu üçün yazıçı oxucular tərəfindən təqdir olunurdu.

XX əsrin digər bir tanınmış Amerika yazıçısı A. Maltın qələmə aldığı «Yolda» («Man on a Road») hekayəsinin qəhrəmanı olan fəhlə Cek Pitkett öz ailəsini dolandırmaq üçün daim iş axtarışındadır [2]. O, rahatlıq bilmədən müxtəlif məntəqələr arasında ayaq döyür, ortada uğurlu nəticə olmadığı üçün əsl sərgərdan həyatı keçirir. Cek Pitkett iş axtara-axtara öz

ailəsindən aralı düşmüşdür. Onun bütün fikri-zikri gənc arvadını və körpə oğlunu ehtiyacın məngənəsindən qoparmağa yönəlmişdir. Bu ülvi məqsədi naminə o öz həyatını da tərəddüd etmədən qurban verməyə hazırdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, E.Kolduellin «Yabanı çiçəklər»indəki Ven və Nellinin düşdüyü vəziyyət yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz A.Maltsın «Yol adamı» hekayəsindəki Cek Pitkettin və arvadının vəziyyətindən daha ağırdır. Ağır və təhlükəli olsa da, heç olmazsa, Pitkettin iş yeri vardır və o öz ailəsinə qəpik-quruş göndərə bilir. Əsərdən belə anlaşılır ki, çətin maddi durumda olsalar da, hər halda Pitkett ana-balasının mənzil problemi yoxdur. Bədbəxtçilikdən, Ven və Nelli isə nəinki işsizdir, həm də kirayədə yaşadıkları mənzili də dərhal tərk etməlidirlər. Ən çətini isə budur ki, onların getməyə yerləri də yoxdur.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ ədəbiyyatında çətin mühitdən baş götürüb hansısa naməlumluğa tərəf qaçmaq hallarına tez-tez rast gəlinir. Tanınmış Amerika yazıçısı, ABŞ ədəbiyyatında tənqidi-realizm ədəbi cərəyanının banisi Mark Tvenin «Heklberri Finnin macəraları» romanının sonunda da Hek və zənci Cim yaşadıkları qəsəbədən qaçaraq talelərini Missisipi çayının ümidinə buraxmış, beləliklə, hara getdiklərini, hansı problemlərlə üzləşəcəklərini bilməsələr də, reallıqdan imtina həddinə çatmışdılar. Və ya digər amerikan yazıçısı Cek Londonun məşhur «Tonqal» hekayəsinin qəhrəmanı əsərin sonunda hara getdiyinin fərqi varmıdan qarlı səhra ilə qaçmağa başlayır [6].

«Yabanı çiçəklər» əsərində Nelli və Ven də kirayədə qaldıkları mənzildən çıxaraq naməlumluğa doğru getməyə başlayırlar. Reallıqdan belə imtina isə bədii ədəbiyyatda ən kəskin etiraz formalarından biri hesab edilir. Bu, insanın yaşadığı cəmiyyətə özgələşməsi kimi qiymətləndirilir.

Nelli və Veni əhatə edən ərazi də onlar üçün təzə və naməlumdur. Bu gənc ər-arvad məhz hara getdiklərini bilmədən hərəkət edir. Bitib-tükənməyən çöllərdə heç bir yaşayış məskəni yoxdur, yandırıcı günəşin altında addımlamaq xüsusilə Nelli üçün dözülməzdir. Lakin əgər onlar yaşamaq istəyirlərsə, hansısa yaşayış məskəninə rast gələndək yalnız irəli getməli, hansısa insanların kölgəsinə sığınmalıdırlar.

Çox da iri həcmli olmayan bu hekayədə Erskin Kolduell keçən əsrin otuzuncu illərinin Amerikasına üçün xarakterik olan daha bir sosial problemə toxunmuşdur. Taqətdən düşmüş Nellini çölün düzündə tək-tənha qoyaraq hansısa kömək dalınca qaçan Ven nəhayət bir hindu qəsəbəsindəki ən yaxın viqrama yaxınlaşır. O, var gücü ilə fəryad qopararaq kömək diləyir, lakin ağ adamdan qorxmış hindular isə gizlənərək uzun müddət səs-səmir çıxarmırlar. Hər saniyənin hökmü olan həmin müddətdə isə Nelli çölün düzündə can verirdi.

Bu epizod ABŞ-da bu gün də hökm sürməkdə olan irqi ayrı-seçkiliyə E.Kolduellin ciddi etirazı hesab edilə bilər. Orada bütün hakimiyyət

rıçaqlarını əllərinə keçirmiş ağ adamlar həm yerli hindu tayfalarına, həm də vaxtilə Afrikadan qul əməyi üçün zorla gətirilmiş zəncilərə qarşı xüsusi qəddarlıq nümayiş etdirirdilər və əslində bu, ABŞ-in ən böyük sosial bəlası idi.[5, s.384]

Albert Maltsın «Yol adamı» hekayəsində olduğu kimi, Erskin Kolduellin «Yabani çiçəklər» hekayəsində də hadisələr pessimist sonluqla başa çatır. ABŞ cəmiyyəti böyük işsizlər ordusu yaratmışdır və həmin insanların mövcudluğu sual altındadır. Həm A.Malts, həm də E.Kolduell cəmiyyətin bu reallığını bədii sözün qüdrəti ilə cəmiyyətin özünə təqdim edərək nicat yolları arayırlar. Daha doğrusu, onlar heç bir nicat yolu göstərmir, onu aramağı cəmiyyətin öz ixtiyarına buraxırlar. Hər iki yazıçı cəmiyyətdə münasib yer tutmaq və ya sadəcə mövcud olmaq istəyən insanların, cəmiyyətin aşağı təbəqəsinin nümayəndələrinin acı məğlubiyyətindən söz açmışdır.

Bütün bunlar əslində keçən əsrin otuzuncu illərində ABŞ-in başlıca reallığı idi. İqtisadi böhranla üzləşmiş Amerika cəmiyyəti milyonlarla yoxsul, ümidi hər yerdən üzülmüş insanları «yaradaraq» onları tamamilə unutmuş, mövcudluqlarını ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Həm Erskin Kolduell, həm də Albert Malts ədəbi yaradıcılığa başladıkları iyirminci illərin sonu, otuzuncu illərin əvvəlində Amerikanın ən böyük reallığı bu idi və hər iki yazıçı bu reallığın yanından sükutla ötə bilməzdi. Ven, Nelli və Cek Pitkett kimi cəmiyyət tərəfindən tamamilə unudularaq taleyin hökmünə buraxılmış insanların faciəsini gündəmə gətirən müəlliflər onların xilas yollarını arayır, milyonlarla oxucunun diqqətini bu reallığa yönəltməyə çalışırdılar.

Ədəbiyyat

1. Ağayev Z. Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələri. Doktorluq dissertasiyası. Bakı, AMEA, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, 1997, 377s.
2. Maltz, Albert. Selected Stories. – M., Foreign Lang. Publishing House, 1954, 327p.
3. Erskin Kolduell. Yabani çiçəklər. “Ölmək asan deyil” kitabında. –Bakı, Yazıçı, 1990, 89-95.
4. Caldwell, Erskine. Short Stories. – M., “Высшая школа”, 1965, 80 p.
5. Caldwell, Erskine. Stories of Life: North and South. Chosen by Edward Connerly Lathem. N.Y., Doubleday Publishers, 1983, 384 p.
6. Ring Lardner. “Amerika novellaları”. – Bakı, Gənclik, 1969, s. 42-57.

Summary

“Wild flowers” of the XX century American community

The article analyzes the works written by different writers in which the life of ordinary people who were the victims of cruelty, exploitation and ignorance in XIX century American literature. The short stories by Erskine Caldwell and Albert Malts, the great realist writers of the last century in American literature are analyzed and

appreciated. It is stated that both writers highlight the economic crisis which is the greatest reality of America in the late 20s and early 30s when they began their literary creativity and tried to direct the attention of millions of readers to this reality.

Резюме

“Дикие цветы” общества Америки XX века

В статье раскрываются произведения написанные различными писателями в истории литературы США, в которых рассказывается о жизни некоторых слоев населения которые подвергались злодейству и эксплуатации. Также оцениваются и обсуждаются работы на тему Американских писателей- реалистов литераторов прошлого века Эрсина Колдуелла и Алберта Мальтса. Отмечается что, оба этих писателя направляли мысль именно на тему экономического кризиса конца 20-х начала 30-х годов в Америке, что привлекло интерес миллионов читателей.

Rəyçi: fil.f.d. İ.Məmmədova
NDU-nun Beynəlxalq münasibətlər və xarici dillər fakültəsinin
“İngilis dili və tərcümə” kafedrasının
10.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokoldan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 15.10.2016

fil.f.d., dos. Həmidə Əliyeva
ADU

“BEOVULF” POEMASI GERMAN-SKANDİNAV BÜTPƏRƏSTLİYİNİN VƏ XRİSTİAN MONOTEİZMİNİN SİNTEZİ KİMİ

Açar sözlər: german tayfaları, bütprəstlik, xristianlıq, rəvayət

Keywords: German tribes, paganism, Christianity, legend

Ключевые слова: германские племена, язычество, христианство, легенда

Anqlo-saksonların skandinavlardan daha tez və əsaslı sürətdə xristianlaşdırılması İngiltərənin siyasi və mədəni həyatına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu dövrdə kilsə ədəbiyyatı ilə yanaşı şifahi xalq yaradıcılığı da geniş inkişaf edirdi. Xüsusilə də folklor nümunələrinin toplanması və yazıya alınması sahəsində mühüm işlər görülürdü. Kilsə təhsilli kliriklər və miryanlar xalq epik ənənələrindən qaynaqlanan şifahi ədəbiyyat nümunələrini yazıya alırdılar. Bu dövrdə, həmçinin, Bibliya motivləri əsasında ənənəvi xalq yaradıcılığı üslubunda, alliterasiyalı şeirlə yeni xristian eposu nümunələri yaradılırdı ki, onları da anqlo-sakson ədəbiyyatına aid edirdilər.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, anqlo-sakson ədəbiyyatının şifahi nümunələri monaxlar tərəfindən yazıya alınır. Lakin onlar heç də bütün poetik əsərləri yazıya almırdılar. Yazıya aldıkları materiallarda çox böyük təhriflərə yol verərək, xüsusilə yerli tayfaların ilk inancları və bütprəstliklə bağlı olan elementləri ciddi-cəhdlə mətndən çıxarıb, mümkün olan məqamları isə xristianlıq pərdəsi altında “ört-basdır” edirdilər. Məhz bu səbəbdən də yazıya alınan materialların özü belə sonradan dəfələrlə üzü köçürülməyə və dəyişdirilməyə məruz qalırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, yazıya alınan poetik əsərlərin çox az qismi bizim günlərə gəlib çatmışdır.

Anqlo-sakson ədəbiyyatının əldə olan ən böyük və əhəmiyyətli nümunəsi “Beovulf” poemasıdır. Tədqiqatçılar qədim german epik ənənəsinin tam dolğunluğu ilə əks olunduğu “Beovulf” dastanının yazıya alınma tarixini X əsrə, meydana gəlməsini isə VIII əsrə aid edirlər. Qərbi sakson dialektində yazılmış əlyazmada Mersiya və Kent dialektlərinin izi açıq-aydın hiss olunur. Dastanın ilk olaraq anql dialektlərindən birində yazıya alınması ehtimalı da buradandır.

“Beovulf” poemasının ilk müasir ingilis nəşri 1815-ci ilə aiddir. Məhz həmin ildə İslənd-Danimarka alimi, Danimarka və Kopenhagen universitetlərinin qədim dövrlər üzrə professoru G.C. Torkelin “Beovulf” adı ilə qədim ingilis epik poemasını nəşr etdirdi [1]. Dastanın əlyazma nüsxəsi isə hal-hazırda Britaniya muzeyində saxlanılır.

“Beovulf” dastanı yalnız yüksək ədəbi-bədii keyfiyyətlərinə görə deyil, lingvistik, arxeoloji, hətta dini nöqteyi-nəzərindən də tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Əldə olunan nəticələr dastanın yaranma tarixi bərsində müxtəlif versiyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, lingvistik göstəricilər dastanın yaranmasını VI əsrin sonu VII əsrə şamil edirlər. Arxeoloji tədqiqatlar və dastandakı ilkin xristianlıq elementləri isə bu tarixi VIII əsrdən hesablayır. Eposun araşdırmaçılarından olan Ç.K. Kennedi onun VIII əsrə aid olduğunu ehtimal edərək yazır: “Qədim ingilis “Beovulf”u ən qədim epik təhkiyyə kimi istənilən müasir Avropa dilində unikal yer tutur. Böyük ehtimalla erkən VIII əsrə aid tarixi və naməlum müəllifi olan poema ruhun parlaq ifadəsini və qəhrəmanlıq ənənəsini təqdim edir”[2]. “Beovulf” dastanının əldə olan yeganə əlyazma variantındakı dəyişikliklərə və təhriflərə baxmayaraq, əsərin vəzn, üslub, süjet xüsusiyyətləri, obrazlar sistemi onun xristianlığa qədərki folklor ənənələrinə söykəndiyini bir daha sübut edir. Poema bütünpərəstlik dövrlərindən söhbət açan qədim german rəvayətləri əsasında yaranmışdır. Bu rəvayətlər anglo-saksonların Britaniya ərazisində məskunlaşmasından xeyli əvvəl german tayfaları arasında mövcud idi [3]. Dastandakı hadisələr əsasən Baltik dənizinin sahillərində cərəyan edir. Deməli, anqlo-saksonlar adaya gələrkən özləri ilə tam və mükəmməl şəkildə olmasa belə, mövzusu german mifologiyasından götürülmüş “Beovulf” dastanının şifahi variantlarını gətirmişlər.

“Beovulf”un tarixi və əfsanəvi motivləri anqların və saksların Britaniyaya köç etməsindən əvvəlki dövrlərin hadisələrini, xüsusilə tayfalararası münasibətləri əks etdirir. Poemanın bütün qəhrəmanları, ingilis kral Offadan başqa, skandinavlardır və Skandinav saqalarından məlumdurlar. Belə ki, Beovulfun Qrendellə və sonra da anası ilə mübarizə süjetlərinə bir çox island saqalarında – Xrolf Kraka, Qrettir, Samson və Orma Storolvsson haqqındakı saqalarda rast gəlinir [4, s. 105]. Bu isə onu deməyə imkan verir ki, “Beovulf” dastanı kökləri etibarilə çox qədim skandinav mənəbələrinə dayanır və başlanğıcını danimarkalıların qitədə anqlarla və sakslarla qonşuluq etdiyi dövrlərdən götürür.

“Beovulf” dastanının əsas süjeti baş qəhrəman Beovulfun sərgüzəştləri ilə bağlı iki müstəqil epizoddan ibarətdir. Beovulf İsveçin cənubunda məskunlaşan Skandinav tayfalarından birinin – qatların (qautlar) cəngavəri idi. Bütünlükdə poema Beovulfun şücaətlərinə həsr olunmuşdur. Onun Danimarkanı nəhəng dəniz əjdahası Qrendelin cəngindən qurtarması, sonra öz ölkəsində kral seçilərək ədalətlə xalqını idarə etməsi və vətəninə od püskürən qorxunc əjdahadan xilas edərək ağır yaralanması və ölməsi poemanın əsas məzmununu təşkil edir. Poema Beovulfun sadıq döyüşçüləri tərəfindən təntənəli dəfn olunması epizodu ilə başa çatır.

“Beovulf”da xatırlanan adlara və faktlara tarixi xronikalarda, island saqalarında və s. rast gəlmək olar. Dastanın həm tarixi, həm də əfsanəvi

motivləri əsasən anqların və saksların Britaniyaya gəlişindən əvvəlki dövrlərin tayfalararası münasibətlərini əks etdirir. “Beovulf”un məhz həmin dövrlərin epik ənənəsi ilə bağlı olması faktı bu baxımdan daha inandırıcı görünməkdədir. Dastanın bütün qəhrəmanları skandinavlardır və paralel olaraq skandinav rəvayətlərinin əsas personajlarıdır. “Beovulf”dakı yeganə ingilis obraz Mersiya kralı Offanın əcdadı sayılan kral Offadır. Offa (Uffa) eyni zamanda, Danimarka epik ənənəsinə görə kral Vermundun oğludur və və ölkəsini qorumaq məqsədilə saks kralının oğlu ilə təkbətək döyüşdə böyük hünər göstərmişdir.

Beovulf özü də anqlo-sakson qəhrəmanı deyildir. Poemadakı hadisələr İngiltərədə deyil, onun sərhədlərindən kənarında baş verir. Dastanın birinci hissəsində hadisələr Danimarka, yaxud Zelandiyada, ikinci hissəsində isə cənubi İsveçdə cərəyan edir. Beovulf tarixi şəxsiyyət olmasa da, poemada həqiqi tarixi hadisələrin - şimali german tayfaları ilə cənubi german tayfalarının da öz içərilərində, ya da bir-birilərinə qarşı qanlı mübarizələrinin izinə bəzən eyham, bəzən isə qısa epizodlar şəklində rast gəlinir. Məsələn, həmin faktlardan birinə nümunə kimi geatların kralı Higelakı göstərmək olar. Danimarka kralı Xoxilaykla eyniləşdirilən bu şəxsin franklar üzərinə hərbi yürüşü barəsində Qriqori Turskinin xronikasında məlumat verilmişdir.

Beləliklə, “Beovulf” dastanının ən qədim skandinav mənbələri əsasında yaranması ehtimalı ortaya çıxır. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, qədim skandinav epik ənənəsinə xas olan qəhrəmanlıq nəğmələri dəhşətli əcaib varlıqlarla mübarizə səhnələri və uzaq, əfsanəvi ölkələrdə göstərilən şücaətlərin vəsfi ilə zəngin olmuşdur. Çox güman ki, anqlo-sakson poeması “Beovulf”un əsasını da bir, yaxud bir neçə belə nəğmə təşkil etmişdir. “Beovulf” poemasında german tayfalarının büt-pərəstlik görüşləri ilə yanaşı xristian elementləri də geniş yer almışdır. Bu şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin İngiltərənin erkən xristianlaşdırılması zamanı dini təhsil almış kleriklər tərəfindən yazıya alınması ilə bağlı idi. “Beovulf”un əlyazma mətnini hazırlayan naməlum müəllifin də klerikal təhsil alması şübhəsizdir. Poemanın əlyazma mətninə sonradan əlavə edilməsi açıq-aşkar hiss olunan xristian dini ilə bağlı dəyişikliklər və ilkin variantın təhrifi bunu əminliklə söyləməyə əsas verir. Məhz həmin keşişin, yaxud monaxın “xidmətləri” sayəsində tamamilə german mifologiyasına məxsus hissələr, büt-pərəst allahların adları mətndən çıxarılmış, əvəzində yeni düzəlişlər edilmişdir. Dastanın xristian redaktoru Qrendeli Qabilin törəməsi, dəniz əjdahalarını cəhənnəm bədhəybətləri adlandırmış, Danimarka kralının büt-pərəst olmasından təəssüfləndiyini vurğulamış, poemanın müxtəlif yerlərində Habilin, Nuh peyğəmbərin adlarını və ümumdünya daşqını barəsində “Bibliya” rəvayətlərini xatırlatmışdır.

Xristianlıq anqlo-saksonların məişətinə və şüuruna VIII əsrdən etibarən, digər Avropa xalqlarından daha erkən daxil olmağa başladı. Əvvəlcə

primitiv, səthi xarakter daşıyan bu proses getdikcə dərinləşirdi. Həmin dövrdə İngiltərənin xristianlaşdırılması əsasən iki istiqamətdə-şimalda irland keşişləri, cənubda isə papa I Böyük Qriqorinin missiyası tərəfindən həyata keçirilirdi. Cənubda xristianlığı yayan katoliklər bütperəstlik görüşlərini əks etdirən qədim mətnlərə qısqançlıqla və ciddi yanaşırdılar. İrlandiyada xristianlıq isə, əksinə, olduqca loyallıq xarakter daşıyırdı və yeni dinlə bütperəstliyin qarışıqından ibarət idi.

Tədrisən Bibliyanın obraz və süjetləri əhəmiyyətli dərəcədə təhkiyyə mədəniyyətinin aparıcı elementlərinə çevrildi. Hətta qəhrəmanlıq eposunun ənənəvi formaları belə Bibliya motivləri ilə qarışdırılaraq köhnə bütperəst və yeni xristian dünyagörüşünü özündə ehtiva etdi.

Xristianlığın İngiltərədə yayılmasından sonra savadlı monaxlar epik əsərləri yazıya almağa başladılar. "Beovulf" poeması da, şübhəsiz, həmin əsərlərdən biri olmuşdur. Orta əsrlər qəhrəmanlıq eposunun son dərəcə möhtəşəm bir nümunəsi olan bu poemada mifologiya, folklor və tarixi hadisələr qəribə şəkildə bir-birinə qarışmışdır. Poemanın mətnində çoxsaylı bütperəst və mifoloji elementlərin olmasına baxmayaraq, o ciddi ədəbi düzəlişlərə məruz qalmışdır. Müasir tədqiqatçıların çoxu xristianlıq elementlərinin poemanın inkişafının kifayət qədər sonrakı dövrlərində onun mətninə əlavə edilməsi qənaətinə gəlirlər.

Poemada ilk düzəlişlər məhz həmin dövrdə aparılmış və eposun yazıya alınması zamanı üzvi surətdə onun mətninə daxil edilmişdir. Y.A.Melnikova yazır: "Dindarlıq Orta əsrlər insanının şüurunun ayrılmaz hissəsi idi, onun bütün həyatı doğrulandıqdan ta öləndək onunla dolmuşdu. Ona görə də təəccüblü deyil ki, xristian ideologiyasının təşəkkül tapdığı və möhkəmləndiyi dövrdə mövcud olmuş poemada o, kifayət qədər geniş əksini tapmışdır, özü də xristian rəvayət və gerçəkliklərinin təkə əyrəcə, yaxud az və ya çox müstəqil xatırlatmaları formasında deyil, bütövlükdə dünyanın elementlərindən biri kimi"[5].

Poemada xristianlığın əsasən qədim german mifologiyasındakı kosmoqonik süjetlərlə oxşar əlamətləri olan motiv və epizodları yer almışdır. Poemanı qələmə alan xristian müəllif bütperəstlik tanrılarının adlarını və german mifologiyasının aşkar izlərini mətndən silməyə çalışmış, bura xristian elementlərini əlavə etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, əlavələrin çoxu, Həbilin, Qabilin, Nuhun adları, müqəddəs kitabdakı Daşqın haqqında rəvayətin xatırlanması Əhdi-Ətiqdən götürülmüşdü. Məsələn, xristian klerik Qrendeli Qabilin törəməsi hesab edir, dəniz yırtıcılarını "cəhənnəm bədhəybətləri" adlandırır və Danimarka kralının bütperəst olmasından təəssüfləndiyini bildirir.

"Beovulf" poemasında xristian dininin təsiri özünü əhəmiyyətli dərəcədə süjetin inkişafında və baş qəhrəmanın səciyyəsinə bürüzə verir. Orta əsrlərin estetik dünyası İsa Məsihin fiquru üzərində bərqərar olduğu üçün

Beovulfun bir xristian qəhrəmanı kimi ideallaşdırılması müəyyən dərəcədə həmin ideala uyğun gəlirdi. Poemada xristian dininə məxsus nəsihətlər Beovulfun dililə ifadə olunurdu. Poemanın redaktə olunmuş variantında Beovulf özünəməxsus xristian təəssübkeşinə çevrilir və onun şəxsiyyətinə təvəzökarlıq, “möminlik” kimi əlavə keyfiyyətlər əksini tapırdı. O, zəifləri və yoxsulları müdafiə edir, ahıl yaşında cavanları güdaza verməmək üçün özü əjdaha ilə vuruşur. Ölümçül yaralanmasına baxmayaraq əjdahanın xəzinəsinin xalqına qaldığına sevinir və buna görə göylərə dua edir. Beləliklə, Beovulfu bir yandan müqəddəs Georgi kimi xristian pəhləvanı ilə müqayisə etmək mümkündürsə, digər tərəfdən xalqın xilaskarı olması baxımından o, yəhudi xalqını fironun zülmündən qurtaran Musa peyğəmbərin obrazına uyğun gəlir.

“Beovulf” poemasının qədim german mifologiyasının yaradıcılıq məhsulu olması və təbiəti etibarilə tamamilə bütpərəstlik görüşlərini ehtiva etməsi şübhəsizdir [1]. Lakin poema, eyni zamanda, bütpərəstlik görüşləri ilə xristianlıq ideyalarının orijinal sintezidir. Mifoloji məktəbin nümayəndələri poemanın alt qatlarına aydınlıq gətirmək məqsədilə onun simvolik və alleqorik şərhlərini verməyə çalışmışlar. Onların fikrincə dəniz bədheybətləri Şimal dənizinin fırtınalarını təəssüm etdirir, Beovulf isə təbii fəlakətləri ram edən xeyirxah tanrının təmsalidir. Beovulfun dinc hakimiyyət illəri bərkətli yayın, ölümü isə qışın gəlişinin simvoludur. Epik plandakı bu cür təzadların izahını verməyə çalışan əksər tədqiqatçılar bunu poemada “xeyir” və “şər” qüvvələrin mübarizəsi kimi dəyərləndirirdilər. Lakin bəzi tədqiqatçılar eposun epik xarakterini inkar edir, onu erkən xristian ədəbiyyatını yaxşı bilən hansısa klirikin, yaxud monaxın əsəri hesab edirdilər: “Bu “Beovulf”u xristian auditoriya üçün yazan xristian müəllifi idi”[6]. Lakin həm birinciləri, həm də ikinciləri maraqlandıran başlıca məsələ poemada “xristian ruhunun” ifadə olunub-olunmamasını müəyyən etməkdən ibarət idi. “Beovulf” poemasını xalq yaradıcılığı məhsulu hesab edən tədqiqatçılar, təbii ki, onu daha çox german mifologiyası ilə bağlayır, xristianlığın təsirini minimuma endirirdilər. Poemanı yazılı ədəbiyyat nümunələrinə aid edən tədqiqatçılar isə 6oradakı xristian motivlərinə istinad edirdilər. A.Y.Qureviç yazır: “Elmi mübahisələrin tozanağında bəzən unudurlar: poemanın hansı yolla meydana gəlməsindən asılı olmayaraq, o müxtəlif hissələrdən təşkil olunub, yoxsa yox, Orta əsr auditoriyası tərəfindən o bütöv olaraq başa düşülürdü. Bu həm “Beovulf”un kompozisiyasına, həm də orada dinin şərhinə aiddir” [7].

Poemanın mətnində Bibliya süjetlərinə işarə vurulur, bütpərəstlik isə mühakimə olunur. Poemanı qələmə alan müəllif və əsərin qəhrəmanları tez-tez Allahu yada salır, onu “dünyanın hökmdarı” adlandırırlar. Lakin eposada qadir və güclü Allah obrazı ilə az qala eyniyyət təşkil edən, deməli onun qədər müstəqil olan bir Tale mövzusu da vardır. Bir məqamı da qeyd etmək

yerinə düşərdi ki, Tale mövzusu və ona inam german xalqlarının xristianlığaqədərki ideologiyasında, həmçinin antik mifologiyada mərkəzi yer tuturdu. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən də görüldüyü kimi, “Beovulf” poemasında təsvir olunan ideoloji şərait kifayət qədər zidiyyətlidir. Bu ziddiyyət əslində anqlosaksonların həyatının özündən qaynaqlanırdı. Anqlosaksonlar VII-VIII əsrlərdə artıq xristian idilər, lakin yeni din o dövrdə onların təsəvvürlərindən əvvəlki büt-pərəstlik inanclarını heç də tamamilə silməmişdi. Əhalinin əhəmiyyətli hissəsi hələ də ənənəvi büt-pərəstlik kultura sitayiş edirdi. Əslində yeni dini onlara zorla, hakim təbəqənin iradəsilə qəbul etdirilmişdi. Kilsə qədimdən qalan məbədləri və bütleri məhv etmiş, köhnə tanrılara sitayişə və bəzi xalq bayramlarının, mərasimlərin keçirilməsinə qadağa qoymuşdu.

“Beovulf” poemasında Qrendel “Qabilin törəməsi” adlandırılır. Qrendel, təbii ki, ilk növbədə german mifologiyasına məxsus mənfi personajdır, cəmiyyətdən kənar edilmiş düşməndir. Qədim german inanclarına görə cəmiyyətdən qovulan cani-insan özünün insani simasını itirir, qulyabaniya, adamların qəniminə çevrilir. Qrendel də belələrindəndir, o da insanlara nifrət edir. İnsana xas olan hər şey onu qıcıqlandırır. Kral öz döyüşçüləri ilə Heortda şənələndiyi zaman oradan gələn gülüş və musiqi səsləri Qrendeli hiddətə gətirir.

Qrendel obrazında şərin müxtəlif ipostasları birləşir. Bir yandan o, “büt-pərəst”dir və əbədi olaraq lənətlənmiş, cəhənnəm əzablarına məhkum edilmişdir. Digər tərəfdən Qrendel İblislə eyniləşdirilir. Lakin “Beovulf” poeması qələmə alınan zaman Orta əsrlərə xas İblis ideyası və obrazı hələ tam formalaşmamışdır. Odur ki, Qrendelin bu zidiyyətli obrazında Orta əsrlər İblisinin ilkin əlamətlərini tapmaq mümkündür.

Eposda xristian dini ilə bağlı diqqəti çəkən digər bir məsələ burada “dünyanın hökmdarı”, “qüdrətli Allah” kimi ifadələrin çoxlu sayda yer alması, lakin bir dəfə də olsun İsa Məsihin adının çəkilməməsidir. Halbuki Beovulf obrazını səciyyələndirərkən xristian müəllif İsa Məsihin xilaskarlıq missiyasını müəyyən dərəcədə onun da davam etdirməsinə işarə vurmuşdur. Bunu onunla izah etmək olar ki, anqlosaksonlar Əhdi-Ətiqin motivlərini daha yaxşı anlayırdılar, nəinki İncilin Allahın oğlu və o biri dünya barəsindəki təlimini. Səmanın ilahi əhəmiyyəti ideyasının Orta əsrlər insanının fikirlərini hədsiz dərəcədə məşğul etməsinə baxmayaraq poemanın müəllifi görünür bu məsələni sonunacan anlamırdı. Ona görə də poemada daha çox “səma altındakı qəhrəman”dan danışılır. Bu qəhrəman ruhunun xilasını üçün deyil, insanların yaddaşında özünün dünyəvi şöhrəti ilə qalması üçün deyil, bunun üçün çalışır. Təsədüfi deyil ki, poema bu sözlərlə bitir: “Bütün dünyəvi hökmdarlar arasında Beovulf öz adamlarına qarşı hamıdan səxavətli, xeyirxah və şöhrətə həris olmuşdur”[8].

Poemada istifadə olunan “qüdrətli Allah” ifadəsi epik dünyanın dəyərləri ilə bağlıdır. Burada həm məkan, həm qəhrəmanlar Allahın iradəsinə tabedir və onun himayəsindədirlər. Poemada dəfələrlə Allahın baş verən hadisələrə müdaxiləsi xatırlanır. Allah Hrodqarın taxtı-tacını qoruyur, Beovulfun bütün şücaətlərində ona kömək edir. Allah qəhrəmanların ali hökmdarıdır və qəhrəmanlar da öz növbələrində ona sadıqdirlər. Dünyanın rifahı və qayda-qanun məhz bu cür qarşılıqlı münasibətin sayəsində baş verir. Ona görə də “Beovulfun bədheybətlər üzərində qələbəsi əxlaqidir və Allahın nüfuzu ilə aydınlanmışdır”[5].

Beovulf orta əsrlər qəhrəmanının idealına uyğun gələn ən tipik obrazlardandır. Onun şəxsinə sadə xalq təbiət qüvvələrini ram etməyi bacaran cəsur qəhrəmanının müsbət keyfiyyətlərini tərənnüm etmişdir. Əksər epik qəhrəmanlardan fərqli olaraq Beovulf yalnız öz tayfasının, xalqının deyil, bütünlükdə bəşəriyyətin müdafiəçisi kimi çıxış edir. Onun simasında xalq qəhrəmanının ən ideal keyfiyyətləri təcəssüm olunmuşdur. Qorxmaz, cəsur, igid döyüşçü kimi o, qonşu tayfaların da köməyinə çatır, müdrikliyi, ədaləti, öz köklərinə bağlı olması ilə insanların sevimlisinə, xilaskarına çevrilirdi.

Ədəbiyyat

1. Kardaun M.S. Beowulf and Archetypal Evil http://www.psyartjournal.com/article/show/kardaun-beowulf_and_archetypal_evil
2. Kennedy C.K. Beowulf: The Oldest English Epic <https://www.questia.com/read/57428643/beowulf-the-oldest-english-epic>
3. Beowulf old English poem <https://www.britannica.com/topic/Beowulf>
4. Puhvel M. Beowulf and celtic tradition. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 1979, p. 105
5. Мельникова Е.А. Меч и лира. В сиянии славы: традиционный героический эпос. М.: Мысль, 1987, 283 с. <http://www.bibliotekar.ru/mech-lira/4.htm>
6. Lawson R. Christianity in Beowulf http://www.shadowedrealm.com/medieval-articles/exclusive/christianity_in_beowulf
7. Гуревич А. Старшая Эдда // Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. М.: Художественная литература, 1975 <http://litlife.club/br/?b=148266&p=3>
8. Beowulf An Anglo-saxon epic poem <https://www.gutenberg.org/files/16328/16328-h/16328-h.htm>

Summary

The epic “Beowulf” as the synthesis of German- Scandinavian paganism and Christian monotheism

This article investigates the synthesis of the elements of Christianity together with the paganist views that were reflected in “Beowulf”.

According to the researches done by the author the changes of the Anglo-Saxon poem and the elements of Christianity in it, are probably indicated by the fact of its being rewritten by monks.

Резюме

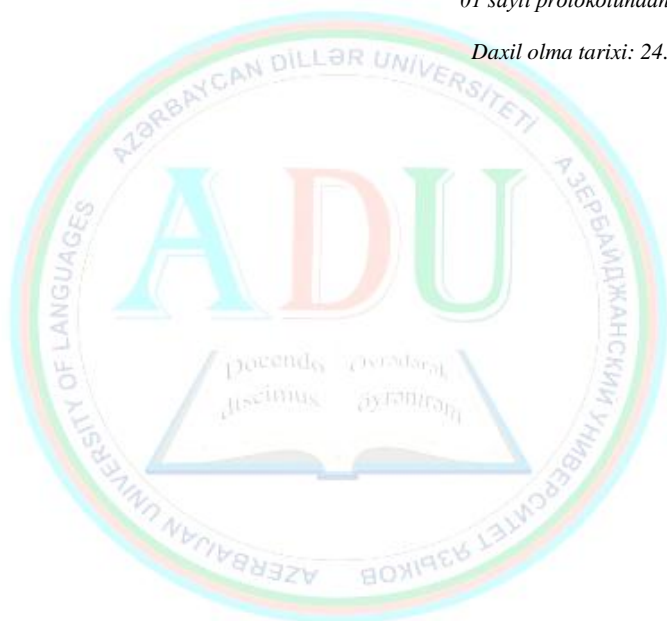
Поэма «Беовульф» как синтез германо-скандинавского язычества и христианского монотеизма

В статье рассматривается синтез германских языческих воззрений с христианскими элементами.

Изменения в англосаксонском эпосе и имеющиеся в нем христианские элементы автор статьи объясняет тем фактом, что рукопись была переписана христианским монахом.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. Ş.Xəlilli
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
08.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.10.2016

Günel Ələsgərova
gelaşgerova@qu.edu.az
Qafqaz Universiteti

ABŞ-DA ELMİ-FANTASTİK JANRIN DEKANI ROBERT HAYNLAYNIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

Açar sözlər: elmi-fantastika, Robert Haynlayn, Gələcəyin tarixi, Lazarus Long, Yeniyyətələr üçün əsərlər, fəvqəlinсан

Keywords: science fiction, Robert Heinlein, Future History series, Lazarus Long series, The Heinlein juveniles, superhuman

Ключевые слова: научная фантастика, Роберта Хайнлайн, «История будущего», Романы «для юношества», сверхчеловек

Giriş

Robert Haynlayn Amerika xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biridir. O, dövrünü qabaqlayan bir çox ideyaların müəllifi olmuş və bir çox nüfuzlu mükafatlara layiq görülmüşdür. İdeya zənginliyi, obrazların qeyri-standartlılığı, canlı və iti dili, baş verənlərə oxucunu inandırmaq bacarığı yazıçının önəmli xüsusiyyətlərindəndir. Onun bir çox əsərləri ekranlaşdırılmışdır. Amerika ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsi XX əsrdə yaşamış və dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə bir-birindən qiymətli elmi-fantastik əsərlər bəxş etmişdir. 2012-ci ildə isə 46 kitab toplusundan ibarət Haynlayn küllüyatı işıq üzə görmüşdür.

HƏYATI: Robert Haynlayn 7 iyul 1907-ci ildə Amerikanın Missuri ştatında yoxsul bir ailədə anadan olmuş, Kanzas şəhərində böyüyüb təhsil almışdır. O dövrün və məkanın baxışları və dəyərləri gənc Robertin yaradıcılığına müəyyən qədər təsir göstərmişdir. Haynlayn “Sevgiyə zaman kifayətdir” və “Qürubdan o tərəfə üzmək” əsərlərində uşaqlıq dövrünün mədəni həyatını təsvir etmişdir. O, Amerika Müstəqillik müharibəsindən başlayaraq hər döyüşdə iştirak etmiş alman-amerikan nəslin 6-cı nümayəndəsi idi. Uşaqlıq illərindən astranomiya və fantastikaya olan böyük marağı, şəhər kitabxanasındakı kitabların hamısını 16 yaşınadək mütaliə etməsi Roberti dəqiq elmləri öyrənməyə həvəsləndirmişdir. Məhz həvəsi və güclü mütaliəsi sayəsində Amerikada “elmi fantastikanın dekani” hesab edilən Haynlayn XX əsrin nüfuzlu və mübahisəli yazıçısı olmuşdur.

Məktəbdən sonra bir qədər fizika və astranomiya elmləri ilə maraqlanan 18 yaşlı Haynlayn Hərbi Dəniz Akademiyasına 1925-ci ildə qəbul olur və dörd il sonra gözəl nəticələrlə Akademiyanı bitirir. ABŞ Hərbi Dəniz qüvvələrindəki təhsili və iş təcrübəsi onun gələcək xarakterinə və əsərlərinə böyük təsir göstərmişdir. “Roper” adlı gəmiyə radio əlaqələndirici vəzifəsinə təyinat alan gənc hərbiçi iki il ərzində səhhəti ilə

əlaqədar böyük çətinliklər yaşayır, ağ ciyər vərəminə tutulur və nəticədə kiçik leytenant rütbəsində 1934-cü ildə işdən kənarlaşdırılır. Lakin hərbidə və ilk işində qazandığı disiplin, qayda-qanun, ölkəsini sevmək və qorumaq keyfiyyətləri gələcək əsərlərində özünü hər zaman göstərəcəkdir. İxtisası üzrə ilk işi uğursuz alınan gələcək yazıçı sağaldıqdan sonra özünü digər sahələrdə sınağa başlayır. Bu dövrdə qurduğu ilk ailəliyi də cəmi bir il çəkir.

1938-ci ildə “Həyəcanlı Möcüzə hekayələri” jurnalında gənc və əsərlərini dərc etməmiş yazıçıları həvəsləndirmək üçün verilən elan Haynlaynın diqqətini cəlb edir və bu elanın yazıçının karyera başlanğıcına, ilk qələm təcrübəsinə təkan verdiyini desək yanılmarıq. Gənc yazar dörd gün ərzində yazdığı “Həyat yolu” hekayəsini sonda Kempbelin “Heyranedici elmi-fantastika” jurnalına dəyərindən iki dəfə ucuz satmalı olur (70 dollara). Beləliklə qəhrəmanımız uşaqlıqdan bəri həvəs göstərdiyi işə ilk addımlarını atmağa başlayaraq fantaziyalarına yol vermişdir. 1939-cu ilin avqust ayında dərc edilən ilk hekayədən sonra yazıçı Kempbelə altıdan çox yeni hekayə göndərir, lakin onlardan bir tək “Uyğunsuzluq” (Misfit) hekayəsi alınaraq jurnalın noyabr nüsxəsində nəşr edilir. Haynlayn Con V. Kempbelin redaktorluğu altında nəşr edilən “Heyranedici elmi-fantastika” adlı jurnal ilə çalışan bir qrup yazıçılardan biri idi, hərçənd Haynlayn özü Kempbelin ona az da olsa təsirinin olmasını inkar edirdi[6].

Haynlayn tezliklə hekayələri vasitəsilə adını yeni ədəbi hərəkatə-sosial elmi-fantastikaya yazdırır. 1940-cı ildə kreditlərini bağlatdıran Haynlayn artıq istədiyi formada və istədiyi zamanda yazmağa başlayır. O, Kaliforniyada Manana Kitabxana Cəmiyyətinin təsisçisi olur, 1940-41-ci illərdə isə yeni müəlliflərin bir sıra qeyri-rəsmi görüşlərini təşkil edir. Denverdə 1941-ci ildə keçirilən elmi-fantastların Beynəlxalq Konventinə fəxri qonaq kimi dəvət olunur. Həmçinin Haynlayn bu Konventin yenidən 1961 və 1976-cı illərdə də fəxri qonağı olmuşdur. Bu zamandan etibarən Haynlayn özünə ya ən yuxarıda olacağına, ya da heç olmayacağına söz verir- *“If ever he began to slip from top place in reader ratings or in payment rates or if he began to collect rejections, he would get out then, leave at the top”* [4]. Buna baxmayaraq Kempbel yazıçının 14 əsərini 1942-ci ildə rədd etmişdir və yalnız müəyyən dəyişikliklərdən sonra “Qızıl balıq kasası” (Goldfish Bowl) hekayəsini nəşr etmişdir. Rahatlıqla demək olar ki, yazıçının erkən dövr yaradıcılığı daha zəngindir. 1939-cu ildən 1942-ci ilə qədər Kempbelin jurnalının hər sayında yazıçının hekayə və romanları dərc edilmişdir. Jurnalın ilk nəşrindən yarım il sonra oxucuların anketləri əsasında Haynlayn ABŞ-ın ən məşhur yazıçısı adını qazanmışdır. Artıq sevilən yazıçının qabağında heç kəs dura bilməzdi[1].

Bildirdiyimiz kimi, Robert Haynlayn 1940-cı illərdə “Şənbə axşam məlumatı” kimi jurnallara baş vuran ilk elmi-fantast yazıçılardan biri idi.

Həm dostluq, həm də həmkarlıq edən bu yazıçılar qarşılıqlı yaradıcılıqları ilə sıx maraqlanmış və əsərlərini izləmişlər. İllər sonra Ayzek Azimov və Artur Klark bir-birlərinə müraciətdə “Fantast #2” deyə müraciət edirdilər, belə ki, onlar 1 nömrəli fantastın kim olduğunu çox yaxşı bilirdilər. 40-cı illərdə ikinci dəfə ailə quran Haynlayn yoldaşı Leslin Makdonald ilə birgə işləyirdi[2].

Robert Haynlayn İkinci Dünya müharibəsinin gedişatını Avropadan yayımlanan xəbərlər vasitəsilə yaxından izləyirdi. Dekabrda “Bu üfüqdən o tərəfə” əsərini bitirdikdən bir gün sonra Yaponlar Pörl Harbor donanmasına hücum etmiş və nəticədə ABŞ İkinci Dünya müharibəsinə qoşulmuşdur. Bu səbəbdən könüllü formada hərbiyə müraciət edən yazıçını vərəm xəstəliyinə görə götürməzlər, lakin hərbiçi dostu Albert Skolz onu hava texniki mühəndisi kimi Filadelfiyaya yaxın yerdə işə götürür. 1942-ci ildə hərbi işinə başlamadan öncə yazıçının iki əsəri “Valdo” və “Conatan Hoaqın xoşagəlməz peşəsi” Kempbelin jurnalında dərc edilir. Bu dövrdə önəmli hadisələrdən biri də yazıçının Filadelfiyanın araşdırma laboratoriyasında Ayzek Azimov və L. S. Kamp ilə tanış olub birgə işləməsi olmuşdur. Bu laboratoriyada Virginiya Qerstenfild ilə tanış olan Haynlayn uzun müddət ailəsini dağıtmaq istəmir, lakin ikinci evliliyi 15 il sürərək bitir. Buna səbəb isə həyat yoldaşının davamlı əyyəşliyi və Virginiya Qerstenfild ilə tanışlığı olmuşdur[6].

İkinci Dünya Müharibəsi 1945-ci ildə ABŞ-ın daxil olduğu ittifaqın qələbəsi ilə bitir və Haynlayn öz yazıçılıq peşəsini yenidən dəyərləndirmək qərarına qəlir. Bu dəfə Robert Haynlayn çoxödənişli bazara girmək istəyir. “Yeniyyətələr üçün kitab” yazmaq fikrinə düşən ədib “Gənc atom mühəndisləri” əsərini Skraybnerə təqdim edir və 1947-ci ildə həmin əsəri “Qaliley roket gəmisi” adı ilə sata bilir. Yaradıcılığı yüksələn xəttlə inkişaf etsə də 1945-1947-ci illər yazıçı üçün ağır dövr olur. Beləki həyat yoldaşından ayrılaraq üçüncü dəfə ailə quran Haynlayn Los Angelesdə hər şeyə yenidən başlamalı olur. Yazıçı Virginiya Qerstenfild (Ginni) ilə 1948-ci il oktyabr ayında ailə qurur və bu üçüncü evliliyində ömrünün son 40 ilini keçirir.

Yazıçının bədii-ədəbi irsi həm mövzu, həm də problem-üslub baxımdan çox zəngin, geniş və çoxşaxəlidir. 50-ci illərdə yazıçı sözün əsl mənasında elmi-fantastik janrın dahisi, sənətkarı, ustadı olduğunu bir-birinin ardınca yazdığı əsərləri ilə sübut edir. O, “Dünyanın yaşıl təpələri” əsəri ilə 1947-ci ildən başlayaraq “Şənbə axşam məlumatı” jurnalı üçün dörd novella yazır. “Təyinat yeri Ay” əsərini yazaraq “Kolorado Sprinqs” jurnalında nəşr etdirir. 1950-ci ildə sənədli film olan “Təyinat yeri Ay” kinosunun ssenarisini yazmış və çox sayda effektləri özü ixtira etmişdir. Demək olar ki, bu film müasir elmi-fantastik janrda çəkilən bir ilk olur. Həmçinin elmi-fantastikanın “dekanı” 1947-ci ildən 1959-cu ilə kimi “Carls

Skraybnerin Oğlu” nəşriyyat evinə çoxlu sayda uşaqlar və yeniyetmələr üçün əsərlər göndərmişdir. 12 kitabdan ibarət olan əsərlərdən “Kosmik gəmi “Qalileo”, “Kosmik kadet”, “Qırmızı planet”, “Ulduz heyvanı” və sairə göstərmək olar. Bu əsərlər də yazıçıya çoxlu sayda mükafatlar və adlar qazandırmışdır. Həmçinin Robert Haynlayn o dövr üçün aktual mövzulardan olan fəvqəlinsan obrazını “Körfəz” (Gulf- 1949) əsərində verir. O dövr üçün elmi-fantastik janrda fəvqəlinsan-təkamülün növbəti addımı maraqlı və az işlənən sahə idi[2].

“Gələcəyin tarixi” seriyasına daxil olan üç əsər (“Ayı satan adam”, “2100 ildə qiyam”, “Yerin yaşıl təpələri”) və 14 hekayədən ibarət antologiya 50-ci illərin sonunda oxuculara təqdim edilir. Artıq tanınan, sevilən və əsərləri həvəslə oxunulan yazıçıya ilk Hüqo mükafatı “İkili ulduz” əsərinə görə fanatları tərəfindən 1956-cı ildə təltif edilir.

“Amerikalı oğlanların klubu” adlı mükafat Haynlayna 1959-cu ildə təqdim edilir. 1958-ci il aprelin 5-də Haynlayn “Kolorado Spring” qəzetini təsis edir və elə ilk səhifəsində nüvə silahının test edilməsinin qadağan edilməsini tələb edir. Soyuq müharibə dövründə nüvə silahının ləğvinin mümkünsüz olduğu üçün elmi-fantast yazıçı bu tələbi ilə hamını təəccübləndirmişdir. Lakin Haynlayn alternativ üsullar verərək texnologiyada irəliləməyi təklif edirdi. Bu təklifi O, “Ulduz gəminin əsgərləri” romanında təsvir edir. Onun bütün yeniyetmə əsərlərində inqilabi ruh hiss edilirdi, lakin 1959-cu ildə yazdığı “Ulduz gəminin əsgərləri” romanı redaktor tərəfindən ziddiyyətlə qarşılanmış və dərc edilməsi rədd edilmişdir. Bundan sonra Haynlayn ayrı bir nəşriyyat evi tapmışdır və “Ulduz gəminin əsgərləri” romanı nəşr edilmişdir. Əsərdəki güclü antikommunist fikirlər elmi-fantastik janra bir yenilik və fərqlilik qatır. İnteraktiv silahlara sahib Amerika əsgəri superqəhrəmana çevrilərək yadplanetlilərlə savaşıq və qalib gəlir. Məhz ağıl və gələcəkdə yaranacaq silahların vasitəsilə Amerika əsgərinin dünyanın ən güclü əsgəri olacağını yazıçı açıq aydın göstərir. R. Haynlaynın fikrincə yaxın gələcəkdə fəvqələsgərləri döyüş meydanında görmək olacaq. Əsərdə bilərəkdən siyasi və azadlıq mövzularına toxunulmuş və hətta dəyişiklik edilmədən ona film çəkilmişdir. Etirazlar və qəzəbli narazılıqlara baxmayaraq Haynlayn özünün ikinci Hüqo mükafatını məhz bu əsərinə görə 1960-ci ildə alır. Bununla da Robert Haynlayn yeniyetmə əsərlərinə ara verib “mənim öz həyatım, öz qanunlarım” prinsipi ilə ağır tonajlı əsərlər yazmağa “start” verir[1].

Yazıçının şəxsi produseri, köməkçisi Lurton Blassinqeym “Marsdan adam” əsərinin əyləzmasını razılaşmaya əsasən ilk olaraq Putmana göndərir. 1961-ci ildə “Yad ölkədə yad adam” adı altında bir qədər dəyişikliklə roman nəhayət ki, dərc edilir. Heç nəyə və heç kimə oxşamayan baş qəhrəmanın faciəli həyatının əsas səbəbi ilk gündən adi insan intellektindən yüksəkdə olması idi. Bu əsər Haynlaynı təkcə Amerikada deyil, bütün

dünyada məşhur edir və yazıçıya üçüncü Hüqo mükafatını qazandırır. 25 million tirajdan çox satılan əsər dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilir. Həmçinin 1967-ci ildə “Ay sərt sahibədir” əsərinə görə ədib dördüncü Hüqo mükafatına layiq görülür[3].

Ümumiyyətlə 50-60-cı illər yazıçı üçün çox uğurlu və bəhrəli illər olur. Haynlayn Amerikada və Avropadakı elmi-fantastik jurnalların redaktorları və kitab nəşriyyatçıları ilə çox gözəl və xoş münasibət qurur. Artıq O, ədəbi fenomen və əvəzədlənməz yazıçı kimi qəbul olunmuşdu. Çox rahat və həvəslə yazan elmi-fantast yeni elmi terminlər işlədərək oxucuda fantastik dünyaya fantastik baxış yaradırdı. Bütün Amerika öz qəhrəmanını tanıyırdı və adı ilə çıxan kitablar böyük tirajla satılırdı. Öz həmyoldaşlarından olan Ayzek Azimov, Rey Bredberi, Filip Dik onun yaradıcılığını izləyir, favorit əsərlərinin adını çəkir, fikir və xatirələrini qələmə alırdılar[5].

1970-ci ildən başlayaraq Haynlayn bir sıra ağır xəstəliklər keçirdir, iki il həyat üçün təhlükəli olan peritonit ilə mücadilədə keçirdir. Bu müddət heç bir müsahibə verə bilməyən və yazı yaza bilməyən Haynlayn yalnız Ginninin köməyi ilə ayaq üstə qalxmağı bacarır. Özünü yaxşı hiss edən kimi, yazıçı iş başına keçir və 1973-cü ildə “Sevgi üçün kifayət qədər vaxt var və ya Lazarus Lonqun həyatı” romanını yazır. Sonrakı yaradıcılıq dövründə bu əsərdən yaranan bir sıra mövzular yenidən işlənmiş və seriya halını almışdır. 70-ci illərin ortalarında “İllik Britannika Ensiklopediyası”-dan iki məqalə sifarişi alır və üzərində həvəslə çalışır. 1975-ci ildə Robert Haynlayn elmi-fantastik janrın Qrand Master Nebula Mükafatına layiq görülür.

1978-ci ildə Taitidə Robert Haynlayn tətillər zamanı ağır ürək çatışmazlığından əziyyət çəkir və əməliyyat olunur, 6 ay müddətində günün 16 saatını yatacaq müalicə olunur. Uzun və intensiv müalicədən sonra səhhətində stabilləşmə hiss edən yazıçı “Heyvanın sayı” (1980) əsərinə başlayır. “Omni” jurnalı tərəfindən rekord qiymətə (\$500,000) alınan əsər oxucular tərəfindən də rəğbətlə qarşılanır. Artıq yaşlı və dünyaşöhrətli yazıçı 1979-cu ilin iyul ayında Senat və Nümayəndələr Palatası qarşısında çıxış etməyə dəvət alır. Haynlaynın çıxışı dinləyiciləri əmin edirdi ki, kosmik texnologiyanın inkişafından gələcək gəlir xəstə və yaşlı insanlara həqiqi köməklik edə bilər.

1979-cu ildən 1987-ci ilə qədər Haynlayn “Robert Haynlaynın Dünyaları” toplusuna yeni materiallar təqdim etmiş və “Genişlənmiş Kainat” əsərini 84000 sözə qədər artırmışdır. Eyni zamanda beş roman yazan yazıçı (“Fraydi”, “Peşə: Ədliyyə komediyası”, “Qürubdan o tərəfə üzmək” “Divarlardan keçən pişik” və s.) səfər etmədiyi sonuncu qitəyə- Antarktikaya gedir. Səyahətdən qayıdaraq kosmik fəaliyyətlərdə fəal iştirak edən

elmi-fantastikanın amerikalı dahisi “Ulduz Mühəribələri” əsərində Yer planetinin müdafiə strategiyasını təklif edir.

1987-ci ildə yazıcının səhhəti xeyli pisləşir və O, yoldaşı Ginni ilə birgə lazımı tibbi yardımı almaq üçün Karmel şəhərciyinə köçməli olur. Bir ildə dörd dəfə xəstəxanaya yerləşdirilən yazıçı ağır günlərini yaşayır. Elə həmin şəhərdə 1988-ci il mayın 8-i yuxudaykən dünyasını dəyişən yazıçı son əsəri olan “Əfsanə kimi dünya” romanının başlanğıc mərhələsində idi. Həm dostlar, həm bədxahlar bir ağızdan “Haynlaynın ölümü ilə elmi-fantastikanın böyük bir dövrü bağlandı” fikrində idilər. Yazıcının nəşi istəyi ilə yandırılaraq külü Sakit okean üzərinə dağıdılmışdır. Ulduzlara qovuşmaq istəyən elmi-fantast yazıçı bəlkə də arzusuna çatmışdır.

YARADICILIĞI: Elmi-fantastika və Fentezi Şöhrət Zalı 1998-ci ildə yazıcının adını ölümündən sonra dahilər siyahısına daxil etmişdir. Rober Haynlayn kimi yazıçıların irsi təkcə mənsub olduqları xalqa deyil, bütün düşünən bəşəriyyətə məxsusdur. Virginiya Haynlayn yazıcının müsahibələr toplusunu, məktublarını və qeydlərini avtobioqrafik topluda 1989-cu ildə “Qəbirdən deyingənlik” adı altında nəşr etdirmişdir. Üç bədii kitab və iki poeması yoldaşı tərəfindən ölümündən sonra nəşr etdirilmişdir. 2012-ci ildə isə 46 kitab toplusundan ibarət Haynlayn küllüyatı 48 illik sərhəsər əmək fəaliyyətinin nəticəsi olaraq işıq üzü görmüşdür. Haynlayn arxivi və əlyazmaları Kaliforniya Universitetində MkHenri kitabxanasında Xüsusi Toplular şöbəsində saxlanılır. Topluma Robert Haynlaynın əl yazmaları, müsahibələri, şəkilləri və digər eksponatları daxildir. Arxivin xeyli hissəsi rəqəmsal formata keçirilmişdir və onlayn formada oxuculara təqdim olunmuşdur.

O, dövrün sayılıb-seçilən “Lokus” jurnalı 1973-cü və 1977-ci ildə Haynlaynı “Bütün zamanların ən sevilən müəllifi” və “Bütün zamanların ən gözəl müəllifi” kateqoriyaları üzrə laureatı seçmişdir. 1974-cü ildə Amerikanın fantast yazıçıları birliyi elmi-fantastika və fentezi janrları üzrə ən dəyərli mükafatı- “Fantastikanın Qrand masteri” adını Haynlayna təltif etmişdir. Yazıcının bu adı ilk olaraq qazanacağı heç kəsdə şübhə doğurmurdu. Ayzek Azimov xatirələrində bildirmişdir ki, Haynlaynın bu adı ilk olaraq qazanacağı C. Vaşinqtonun Amerikanın ilk prezidenti olacağı kimi şəksiz və şübhəsiz idi[2].

Robert Haynlayn çox qiymətli elmi-fantastik əsərləri ilə XX əsrdə rəngarəng bir mühit-ədəbi palitra yaratmışdır. Onun roman və hekayələri elmi məlumatlarla zəngin olsa da, bu əsərlər macərə üslubuna uyğun olaraq gərgin dramatik süjetə, yaddaqalan obrazlar sisteminə malikdir. Yazıcının əsərləri qeyri-adi şəraitlərdə baş verən hadisələrin təsvirinə həsr olunmuşdur ki, bu da həmin əsərlərin maraqla oxunmasına səbəb olur. Haynlaynın yuxarıda sadalanan bütün əsərləri bizim yaşadığımız planetin və kainatın sirlərindən xəbər verən müxtəlif elmlərin cazibədar

romantikasına həsr edilmişdir. Bu şəxsiyyətin yaratdığı qəhrəmanlar mənəvi aləmlərinə, daxili düşüncələrinə, zahiri cizgilərinə və seçilən xarakterlərinə görə rəngarəng və çoxtərəflidir. İşinin peşəkari olan yazıçı orijinal yazı tərzini ilə maraqlı obrazlar yaradaraq ən müxtəlif mövzulara toxunmuşdur. İnandırıcı səhnələrlə zəngin romanlarında dolğun və real personajlar sonsuza qədərdir. Sanki fantastik hadisələri canlı cizgilərlə vermək yazıçının ən gözəl bacarıqlarındandır.

Robert Haynlayn fantast nasirlər içərisində öz orijinal yazı tərzini seçilən yazıçıdır. O, dövrünün müxtəlif problemlərinin gələcəkdə necə həll edilməsi məsələlərini əsərlərində qabartmışdır. Digər planetlərdə, səma cismlərində və ulduzlarda həyat və canlılar, yadplanetlilər və onların sirləri yazıçının hər zaman tədqiqat obyektinə olmuşdur. Yazıçı öz üslubuna sadıq qalaraq hər zaman insanı ən ali yaradılış kimi vermiş, hər şəraitdə və vəziyyətdə aqlını düzgün istifadə edərək qalib çıxan insan obrazları yaratmışdır. Bir çox romanlarda insanın kosmik proseslərlə və yadplanetlilərlə əlaqəsi və hadisələri düzgün qiymətləndirmə bacarığı verilmişdir. Haynlaynın yaradıcı istedadı və bədii üslubunun ən xarakterik cizgiləri təkcə bu məsələlərlə məhdudlaşmır. Demək olar ki, yazıçının ən ümdə xüsusiyyəti obrazlı təfəkkür tərzini və hadisələrin gözlənilməz gedişatıdır. Hər əsərində yazıçı bədii təfəkkür süzgecindən keçirilmiş elmi ideya, yenilik təqdim edirdi. Zəngin bədii lövhələr, mükəmməl portret yaratmaq ədəbin yaradıcılığında seçilən cəhətlərdəndir.

Dahi elmi-fantast Robert Ənson Haynlaynın həyat və yaradıcılığını, fəlsəfəsini tam əhatələmək və öyrənmək kainatın ənginliklərini öyrənmək qədər çətin və mümkünəzürdür. Lakin Azərbaycan oxucusu üçün amerikalı yazıçını yaxından tanımaq və yaradıcılığına baş vurmaq çox gərəkli və maraqlı olar. Belə ki, Robert Haynlayn ədəbi-bədii irsi bizim oxucu üçün çox fərqli və qalmaqallı hesab edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Robert A. Heinlein: In Dialogue with His Century: Vol. 1 (1907-1948): Learning Curve”
2. Robert A. Heinlein: In Dialogue with His Century, Vol. 2 (1948-1988): The Man Who Learned Better”
3. Robert Heinlein “Stranger in a strange land”/ 528p./1991 Ace
4. <http://www.whpattersonjr.com/pages/bio.aspx>
5. <http://www.heinleinarchives.net/upload/index.php>
6. <http://www.heinleinsociety.org/CentennialReader/robert.html>

Summary

Life and work of the Us Science-Fiction “Dean” Robert Heinlein

Robert Anson Heinlein (1907-1988) who was often called the "dean of science fiction writers" was an American science-fiction writer, an influential and controversial author of the genre in his time. He was one of the best-selling science-fiction novelists for

many decades, and he, Isaac Asimov, and Arthur C. Clarke are often considered to be the "Big Three" of science fiction authors. Heinlein was named the first Science Fiction Writers of Grand Master in 1974. He won Hugo Awards for seven times for his novels. Robert A. Heinleins bibliography includes 32 novels, 59 short stories and 16 collections published during his life.

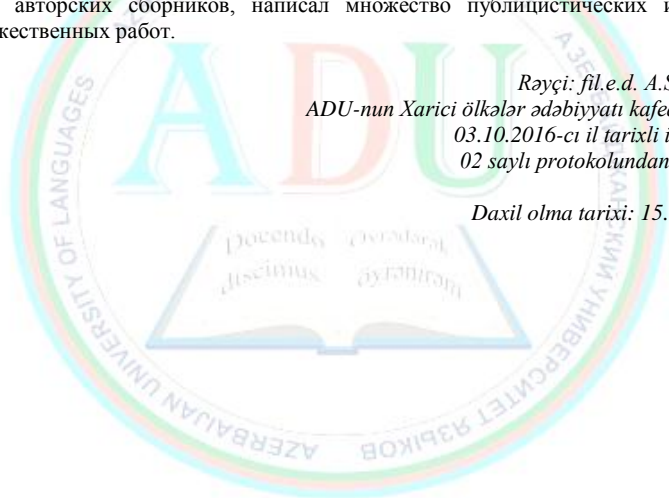
Резюме

Биография и творчество «Декана» писателей-фантастов США Роберта Хайнлайна

Роберт Э́нсон Хайнлайн (1907-1988) — американский писатель, один из крупнейших писателей-фантастов, во многом определивший лицо современной научной фантастики. Его называют «деканом писателей-фантастов». В англо-американской литературной традиции Роберта Хайнлайна вместе с Артуром Кларком и Айзеком Азимовым относят к «Большой тройке» писателей-фантастов. Он стал обладателем престижных премий «Хьюго» и «Небьюла», единственным писателем, получившим «Хьюго» за пять романов. Всего за свою карьеру Хайнлайн создал более 30 романов, около 60 повестей и рассказов, составил более десятка авторских сборников, написал множество публицистических и иных художественных работ.

*Рəyçi: fil.e.d. A.Sabitova
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
03.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.10.2016

Nigar Əliyeva
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

Q.Q.MARKESİN VƏ Y.SƏMƏDOĞLUNUN YARADICILIQLARI ARASINDAKI PARALELLƏR

Açar sözlər: “Yüz ilin tənhalığı”, magik realizm, Latin Amerikasının ədəbiyyatı

Keywords: “One Hundred Years of Solitude”, magic realism, Latin American literature

Ключевые слова: «Сто лет одиночества», магический реализм, латиноамериканская литература

Dünya ədəbi aləmində baş verən proseslər bir-biriylə qırılmaz şəkildə əlaqədardır. Qloballaşma prosesini sürətləndirən ən mühüm amillərin başında mədəniyyət və xüsusilə ədəbiyyat gəlir. Ədəbiyyat yalnız öz yolu ilə tarixə yoldaşlıq etmir, həm də tarixə yol göstərir, insan mənəviyyatının zənginliklərini, xalqların tale məsələlərini, təbiət və insan, Allah və insan, tarix və insan, hüquq və insan problemlərini, yaşadığımız zamanın ağrı-acılarını, ümidlərini, arzularını ortaya qoymaqla, onları sənətin ecazkar vasitə və imkanları ilə canlandırmaqla öz əbədi missiyasını yerinə yetirmiş olur. Dünya kiçildikcə, mədəniyyətin, sənətin, ədəbiyyatın sahəsi böyüyür və dərinləşir. Bu mənada Q.Q.Markes bütün dünya üçün doğma və dəyərli olduğu qədər də Azərbaycan ədəbiyyatı, ümumən Azərbaycan xalqı üçün də qiymətli və əzizdir.

Q.Q.Markes orijinaldan – ispancadan oxuyub dəyərləndirən tədqiqatçı Aynur Quliyeva “Qabriel Qarsia Markesin yaradıcılığında fantastik realizmin xüsusiyyətləri (“Yüz ilin tənhalığı” romanı əsasında)” adlı dissertasiyasında böyük yazıçının dünya ədəbi prosesinə, o cümlədən çağdaş Azərbaycan nəsrinə də təsiri üzərində durmuş, maraqlı qeydlər etmiş və elmi rəhbəri prof. Qorxmaz Quliyevin nəzəri baxışları istiqamətində çox dəyərli araşdırma apara bilmişdir[1, s. 128-138].

Q.Q.Markes XVIII əsr dahi ispan yazıçısı M.Servantesdən sonra ispanca yazan ən populyar yazıçı kimi tanınır. Bu populyarlığın səbəbi nədir? Bəlkə də ədəbiyyatın, sənətin ən böyük vəzifələrindən biri insanlara ümid vermək, yaşadıkları həyatı onlara sevdirməyi bacarmaqdır. “İnsan yalnız bir dəfə - anası onu dünyaya gətirəndə doğulmur, həyat onu dəfələrlə özünü doğmağa məcbur edir” (“Vəba dövründə məhəbbət”) deyən yazıçı hər əsərində insanın göz yaşlarını silməyi, onu öz içindəki möcüzəyə inandırmağı bacarmışdır. “Dünya hələ o qədər təzə idi ki, çox şeyə ad qoyulmamışdı, onları barmaqla göstərmək lazım gəlirdi...” (“Yüz ilin tənhalığı”) fəlsəfəsi ilə yaşayan, bəzən dünyaya müdrik bir qoca kimi,

bəzən səfil bir qadın kimi, bəzən yorğun yolların yorğun yolçusu kimi, bəzən də 6-7 yaşlı uşaq kimi baxa bilən və bu baxışları sözlün məsumiyyəti, bəraəti, saflığı ilə təkrarsız şəkildə söyləməyi bacaran Q.Q.Markesi oxuyub, onun təsiri altına düşməmək, onun dünyasının vətəndaşı olmamaq mümkün deyil.

Çağdaş dünya ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatına təsir fonunda Q.Q.Markes yaradıcılığı tədqiqatçının önündə yeni üfüqlər açır. İlk növbədə Markesin dindirdiyi əfsanə və əsətlər, sehir və möcüzələr dünyasının qeyri-adilliyi ilə gündəlik hadisələrin, yaşanan həyatın adiliyi arasındakı o gizli bağı tapmaq, onu ədəbiyyatın materialına çevirə bilmək bacarığına heyran olmamaq mümkün deyil. Vaxtilə eyni ifadəni Q.Q.Markes Kafkanın bir əsərini oxuduqdan sonra demiş və dediyinə minlərlə, milyonlarla oxucusunu inandırma bilmişdir.

Ümumiyyətlə, “Fantastik realizm” mövzusunda çox danışılmış, müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Fantastik realizmin keçib gəldiyi yola nəzər salsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, “fantastik realizm” yalnız Latın Amerikasına ədəbiyyatının məhsuludur; bütün dünyada fantastik realizm deyiləndə, ilk növbədə bu ədəbiyyat xatırlanır. Ancaq bununla belə, sırf “fantastik realist” sayılan yazıçılar yox dərəcəsinədir. Yaradıcılığında daha çox bu yolu tutub gedənlərin sənətində belə fantastik realizm güclü motiv rolunu oynayır. Başqa sözlə desək, Latın Amerikasına ədəbiyyatında fantastik realizm özündə bir qrup yazıçı deyil, bir yığın əsərləri birləşdirir...” [3, s.198].

Şübhəsiz ki, dünya ədəbiyyatı kontekstində ədəbi-estetik, poetik meyllərin yaranması daha geniş əhatədə təsdiq olunmalıdır. Bizcə, bir az hissiyata varılsa da, A.Quliyevanın sitat gətirdiyi aşağıdakı qeydləri tamamilə obyektiv sayıla bilər: “...əsl həqiqət budur ki, istər latın-amerikan ədəbiyyatında, istərsə də dünya nəsrində, özülündə “Yüz ilin tənhalığı” romanı dayanmaqla realizmin tamam yeni, daha maraqlı yollarını axtarmağa başlayacaqlar [2, s. 117].

Bizcə, Azərbaycan yazıçıları Y.Səmədoğlunun və ya Mövlud Süleymanlının Q.Q.Markesdən qidalanması, öz folkloruna, mif dünyasına, adət-ənənələrinə yeni baxış bucağının tapılması, onların yeni ədəbiyyat üçün araşdırılması bu müəlliflər üçün də yeni yaradıcılıq üföqləri açmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycan ədəbiyyatına daha yaxın olan Çingiz Aytmatovun da Q.Q.Markesdən təsirlənməsi, ədəbi impuls alması tamamilə təbiidir. Ç.Aytmatovun “Gün var əsrə bərabər” romanında Q.Q.Markesin müsbət təsiri açıq-aydın şəkildə görünməkdədir. Xeyirlə şərin mücadiləsini təsvir edən yazıçı, qəzavü-qədər kimi anlayışları ön plana çəkərək dini-fəlsəfi, mifik-psixoloji amilləri ədəbi-estetik dəyəərə çevirməyi bacara bilmişdir. Dünya ədəbiyyatı təcrübəsinə, o cümlədən Q.Q.Markes və ümumən Cənubi Amerika nəsr təcrübəsinə söykənən yazıçı Asiya baxış

bucağı ilə Cənubi Amerika baxış bucağını birləşdirərək fantastik poetik roman təcrübəsi ilə yazdığı “Gün var əsrə bərabər” romanı ilə öz yaradıcılığının zirvəsinə qalxmış və bu əsər dünya ədəbiyyatı standartları ilə yüksək dəyərləndirilmişdir.

Ümumiyyətlə, irrealılıqla reallığın, irrasional-mifik başlanğıcla rasio-nal-fəlsəfi başlanğıcın üzvi bağlılığı Markes yaradıcılığında o qədər ustalıqla təqdim olunmuşdur ki, oxucu metafizik təfəkkürlə elmi-fəlsəfi təfəkkürü ədəbi həmhüdüdlük sahəsində görə və dərk edə bilir. Q.Q.Markes poetikasında metafora nə qədər böyük rol oynasa da, hər şeyi metafora həll etmir.

Bu mənada, həlledici olanın hər şey olmadığı ortaya çıxır. Bizcə, ədəbiyyatın elmdən, xüsusilə fəlsəfədən və fəlsəfi elmlərdən, dindən və dini baxış sistemini mütləqləşdirən ilahiyat baxışlarından, dini-fəlsəfi konsepsiyalardan əsas fərqi və üstünlüyü onun birləşdiriciliyi, dinamik sistemin daşıyıcısı olmasıdır. Bu ümumi-fəlsəfi kredo Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” romanında da açıq-aydın şəkildə özünü göstərməkdədir. Qeyd olunan əsər Q.Q.Markesin mexaniki qavranılması və yazıçı üslubunun təbii deyil, əksinə ədəbi üsul və ya poetik təcrübənin rəngarəngliyidir.

Biz bunu əsas götürüb Y.Səmədoğlunun “Qətl günü” əsəri haqqında Q.Q.Markesin əsərləri kontekstində bəzi müşahidə və qeydlərimizi açıqlamaq istərdik. Məqsədimiz bu romanı tam təhlil etmək deyil, bəzi motivlərə toxunmaqla problemə aydınlıq gətirməkdir.

“Qətl günü” romanında yazıçı Azərbaycan tarixinə, folkloruna, düşüncə tərzinə, mif və əfsanələrinə, dilinə söykənərək müasir dünya ziddiyyətlərini, Sovet rejiminin soyqırım bəlalarını üç zaman qatında təsvir etmişdir. Uzaq mifik, əfsanəvi, nağılvari keçmiş, 30-cu illərin ağır rejimini əks etdirən yaxın keçmiş və yaşanan günlər, təxminən 60-70-ci illərin Azərbaycanı. Üç yaradıcı adam – qədim şair, repressiya qurbanı şair Sədi əfəndi və çağdaş tənqidçi yaradıcı ziyalı. Müəyyən mənada, hər üç şəxsiyyət ayrı-ayrı zamanlarda ölümə məhkum edilmiş qurbanlardır. Səbəb həqiqətin, haqqın ifadəçisi olmaq, xalqın tarixinin, müqəddəratının, taleyinin yanında olmaq, Allah, vicdan dəyərləri ilə yaşamaqdır.

Dəyişən üç zaman dəyişməyən dəyərlərin əbədiliyini əks etdirir. Xronotop dəyişsə də, qəhrəman tipi dəyişmir.

Q.Q.Markesin Makondosunu yerlə-yeksan edən qiyamət tufanı burada da qopur. “Yüz ilin tənhalığı”nda qaraçı sehirbaz Melkiadesin əlyazması ilə Sədi əfəndinin romanı süjet yaradıcı özəlliyi ilə eyni poetik funksiya daşımaqdadır. Hökmdar, idarəçi, rəhbər obrazlarının paralelliyi də diqqətdən yayınmamalıdır. Hər üç zamanın daşıyıcısı kütlə, xalq və millət dediyimiz qavramlardır. Markes qədər mifoloji təfərrüatlara getməyən Y.Səmədoğlu müasir konteksti qabardaraq şair və hökmdar, şair və zaman, xeyir və şəər, kosmos və xaos problemini qoymaqla sözün müəyyən

mənasında Q.Q.Markes bədii məntiqinə, bəzənsə M.Bulqakovun “Ustad və Marqarita”sına istinad etsə də, ortaq problem, ana tema, yeni süjet və kompozisiya şərtləri içində öz dünyasını, öz üslubunu, öz sətiraltı və ya mətnlərarası aləmini yarada bilib. Bütün böyük sənətlər bu ortaq-mütləq proqramdan, poetik model arayışlarından, mətn səsleşməsindən xali deyil. Başlıca məsələ bu ortaqlıq və impuls, ədəbi dəb və innovasiyalar içində öz dilində, öz problemlərinin içində, öz dünyasını yarada bilməkdir.

Ədəbiyyat

1. Quliyeva A.V.; Qabriel Qarsia Marquesin yaradıcılığında fantastik realizmin xüsusiyyətləri: "Yüz ilin tənhalığı" romanı əsasında : filologiya elm. üzrə fəlsəfə dok. ... dis. avtoferatı: 10.01.03 / Azərbaycan Dillər Universiteti. - Bakı, 2010.

2. Столбов В.С. «Сто лет одиночества» — роман-эпос // Столбов В.С. Пути и жизни: (О творчестве популярных латиноамериканских писателей). — М. : Худож. лит., 1985.

3. Bohemia, febrero de 1971 №8.

Summary

The parallels between the works of G.G.Marquez and Y.Samadoghlu

The article is about the influence of the works of G.G.Marquez, specially his novel called “One Hundred Years of Solitude” in azerbaijani literature. Parallels are shown between this novel and the novel called “Day of execution” by Yusif Samadoghlu. Fantastic realism is analysed as a fact of Latin American literature.

Резюме

Параллели в творчествах Г.Г.Маркеса и Ю.Самедоглу

В статье говорится о влиянии творчества Г.Г.Маркеса, особенно его романа «Сто лет одиночества» на азербайджанскую литературу. Автор проводит параллели между этим произведением и романом Ю.Самедоглы «День казни». Фантастический реализм рассматривается как факт латиноамериканской литературы.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. R.Əliyev
BDU-nun Filologiya fakültəsi Dünya ədəbiyyatı kafedrasının
04.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 06.10.2016

Nərmin Muradova
ADU

АРАБСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ИСПАНИИ (АНДАЛУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА)

Ключевые слова: арабы, литература, Андалусия

Açar sözlər: ərəblər, ədəbiyyat, Əndəlüs

Keywords: arabs, literature, Andalusia

Значительную роль в развитии арабской средневековой литературы сыграло население арабской Испании (Андалусии).

Завоеватели принесли с собой в Испанию арабский язык и культуру восточных областей Халифата. Коренное население Испании, частично арабизированное, восприняло язык завоевателей. Вместе с завоевателями в Испанию проникла и арабская литература, на определенном этапе разорванная от литературы восточных областей Халифата и начавшая свою собственную жизнь.

Историю арабской литературы в Испании можно разделить на три периода: время становления андалусской литературы (с VIII в. до конца X в.); время её расцвета (XI — вторая половина XII в.) и время упадка (конец XII—XV в.).

Первый период охватывает около трехсот лет и в основном совпадает со временем культурного расцвета Кордовы, просвещенные правители, которой уже с середины VIII в. всячески поощряли развитие литературы в ее традиционных формах. В этот период в среде арабских завоевателей, следовавших традициям своих бедуинских предков, культивировались небольшие поэмы, в которых воспевались племенные подвиги, оплакивали умерших или выражали тоску по покинутой на Востоке родине.

Первые сохранившиеся до наших дней произведения андалусской литературы относятся к середине VIII в. До нас дошли стихи омейядского эмира Абд ар-Рахмана I «Пришельца», в которых эмир-изгнанник оплакивает разлуку с родными краями.

Большую роль в развитии андалусской литературы и искусства сыграл приехавший из Багдада в Кордову певец, музыкант и актер, перс по происхождению, Зирйаб. Он перенес на испанскую почву культуру исполнения стихов под аккомпанемент музыкального инструмента. С этого времени андалусская поэзия развивается в тесной связи с музыкой.

Наиболее значительной фигурой на этапе становления андалусской литературы был панегирист Абд ар-Рахмана III — Ибн Абд Раббихи, автор стихотворений в традиционных жанрах и антологии «Чудесное Ожерелье» («Аль-Икд аль-Фарид»), состоящей из 25 глав, каждая из которых озаглавлена названием драгоценного камня. «Ожерелье» Ибн Абд Раббихи содержало весьма разнообразный материал, эта произведение можно отнести к литературе адаба. Автор включил в антологию сочинения восточноарабских поэтов, сведения об их жизни, разнообразные факты исторического и историко-культурного характера. [2 с.45]

С распадом Кордовского халифата во второй четверти XI в. и образованием в Андалусии множества разрозненных мелких княжеств наряду с Кордовой центрами литературной жизни становятся Севилья, Валенсия, Мурсия, Гранада, Толедо. Для нового этапа развития андалусской литературы характерен определенный поворот к местной, испанской теме. Литература Андалусии становится испано-арабской. Главную тему предшествующего этапа — тоску по утраченной родине на Востоке — сменяет новая тема — любовь к Андалусии.

Одним из наиболее распространенных жанров андалусской поэзии был васф (описание). Живописные луга Испании, реки, озера, горы, сады и парки становятся предметом восхищения поэтов. Впервые в арабской поэзии появляются описания моря и кораблей. Замечательные архитектурные сооружения испанских городов, цветы и роскошные ткани, быт андалусских феодальных княжеских дворов с их пиршествами, музыкой и танцами, играми и развлечениями — все это привлекает внимание поэтов [3 с.35].

Как и на Востоке, любовная лирика занимает в андалусской поэзии большое место, причем и здесь можно проследить два направления: «платоническое» и «эпикурейское». Воспевание вина и застольных радостей также становится одной из излюбленных тем андалусских поэтов.

К числу писателей последних лет Кордовского халифата относится поэт и ученый Ибн Хазм, с которого и начинается расцвет арабской литературы в Испании. Его единственное в своем роде сочинение — «Ожерелье голубки» («Таук аль-хамама») представляет большой культурно-исторический интерес. Это памятник философских, нравственных и психологических представлений эпохи. В наивных рассказах-иллюстрациях, сохраняющих поэтическое обаяние и для современного читателя, перед нами оживают быт и нравы арабской Испании X—XI вв.

Выдающийся арабо-испанский поэт, кордовец Ибн Зайдун прожил весьма бурную жизнь, полную взлетов и падений, активно

участвовал в политической борьбе, разыгравшейся вокруг кордовского престола. Его лучшие стихотворения посвящены любви к дочери халифа — поэтессе аль-Валладе славившейся своей образованностью и обилием поклонников. Широкую популярность у арабов завоевала его «Нуния» (поэма с рифмой на согласную «нун»), в которой поэт повествует о своей любви к аль-Валладе.

Выдающимся мастером описаний природы был и Ибн Хафаджа по прозвищу аль-Джаннан (садовник). Что бы ни писал Ибн Хафаджа, панегирик, элегию или стихотворение философского содержания, тема природы неизменно присутствует в них.

С конца XII в. намечается некоторый упадок андалусской литературы. Андалусия постепенно «африканизируется»; от былой интеллектуальной и религиозной терпимости не остается и следа. [3 с. 78]

Мосарабы (христиане, говорящие по-арабски) изгоняются из ее пределов. Фанатичные берберские военачальники (особенно с конца XII в.), стремясь возродить «простоту» и «чистоту» первоначального ислама, изгоняют из своих резиденций многих ученых и поэтов и приближают к себе мусульманских богословов-пуристов, разрушают замечательные архитектурные сооружения, жгут «еретические» книги.

Народная поэзия сочиняется на смешанном андалусском диалекте. Особенно широкое распространение получила диалектальная строфическая поэзия — заджалъ, с упрощенной — по сравнению с мувашшахом — ритмической структурой и с преобладанием повествовательного элемента. Заджалъ по языку, тематике, образам и структуре стоит ближе к фольклору и народной песне, чем мувашшах.

Совершенства в сочинении заджалей достиг бродячий поэт и музыкант из Кордовы Ибн Кузман. Поэт вел вольную жизнь, с неизменным успехом выступая со своими песнями в городах Андалусии. Заджали Ибн Кузмана представляет собой сложный сплав арабских и романо-испанских поэтических традиций. Ибн Кузман издевается над благочестивцем, отказывающимся от застольных развлечений, и над узритской «платонической» любовью, противопоставляя ей земные, чувственные радости.

Философ и писатель Ибн Туфейль - один из самых замечательных людей арабской Испании вошёл в историю арабской художественной прозы своей знаменитой «Повестью о Хайе, сыне Якзана». Эта повесть — самое значительное произведение андалусской прозы, получившее широкую известность не только у арабского, но и у западноевропейского читателя.

В заглавии повести отражается философско-мистический смысл: арабское название «Хай ибн Якзан» означает «Живой сын Бодрствующего». Хай ибн Якзан начал свою жизнь на необитаемом

острове. Младенец был вскормлен газелью и вырос среди диких зверей. Наблюдая окружающую его природу, пытаясь осмыслить ее отдельные явления, Хай постепенно, силою своего разума, постигает общие законы жизни и основы мироздания. Этот процесс познания мира, описанный Ибн Туфейлем увлекательно и поэтично, складывается в своеобразный гимн человеческому разуму, способному без помощи общества, самостоятельно выработать законы мышления, а затем силою логики овладеть всей полнотой человеческих знаний о мире. Однако высшую божественную истину совершенный человек Ибн Туфейля познает не разумом: духовный путь Хайя завершается мистическим откровением, интуитивным постижением «существа необходимо сущего» и экстатическим слиянием с этим божеством.

В дальнейшем, Хай отправляется к людям, стремясь разъяснить истину. Однако люди не понимают поучений Хайя. Узнав человеческое общество с его порочными взаимоотношениями и ложными представлениями, Хай отчаивается исправить людей, и возвращается в уединение на свой остров.

Ədəbiyyat

- 1.Абу-ль-Аля аль-Маарри. Избранное. Пер. с араб.. - М.: Изд-во "Художественная литература", 1990.
- 2.Крачковский И. Ю. Арабская культура в Испании. М.; Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1937.
- 3.Куделин А. Б. Классическая арабо-испанская поэзия (конец X - середина XII в.). М.: Наука. 1973.
- 4.Шидфар Б. Я. Андалусская литература. М., 1970. 5
- 5.Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. - М.: Наука, 1965.

Xülasə

Ərəb ədəbiyyatı İspaniyada (Əndəlüs ədəbiyyatı)

Bu məqalə İspaniyada yaranan və inkişaf edən Ərəb ədəbiyyatı (Əndəlüs Ədəbiyyatı) barədə geniş məlumat verir. Burada müvəşşah və zəcəl şeirinin yaranmasından, onun tanınmış nümayəndələrindən və s. məlumatlar öz əksini tapır.

Summary

Arabic literature in Spain (Andalus Literature)

This article provides general information about Arabic literature in Spain, its beginning and development in Andalus and about creation of poetry “muvashshah and “zadjal”, which are best representatives of it.

*Rəyçi: fil.e.d. A.Sabitova
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
20.06.2016-cı il tarixli iclasının
15 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 20.06.2016

Əzizə Salamova
ADU

M.DREBBLİN “THE PEPPERED MOTH” ROMANINDA QADININ CƏMİYYƏTDƏ ROLU VƏ MÖVQEYİ

Açar sözlər: M.Drebl, qadın və cəmiyyət, roman, “Bibərli pərvanə”

Keywords: M.Drabble, women and society, novel, “The Peppered Moth”

Ключевые слова: М.Дрэбл, женщина и общество, роман, «Кранчатый мотылек»

The story of the moth seemed to tie in with the industrial world that Bessie ... grew out of, which was very black and dirty, and how she would want to escape from that. But the sad thing was she could never settle anywhere else. (Margaret Drabble) [1]

İngilis tənqidçisi Nora Foster Stovel və eləcə də “The Peppered Moth” romanının bir çox digər təhlilçiləri əsərin adının çox uğurlu simvolik mahiyyətinə diqqət etmişlər. “The Peppered Moth” adının elmi-terminoloji nominasiyası *Biston betularia* olan həşərat növünə əsaslandığını, bu həşəratın əsas xüsusiyyətinin isə təkamül prosesində daha tünd rəngli növlərin həyata davamlılıq qazanaraq artdığını açıq rənglilərin isə tarixən aradan qalxdığını qeyd edən Nora Foster Stovel bu xüsusiyyətin bilavasitə əsərin qəhrəmanı Bessinin təbiətinin mahiyyətini ortaya qoyduğunu bildirir. Tədqiqatçıya görə, həmin növ kəpənəyin zamanla tündləşə bilmək xüsusiyyəti Bessinin depressiyasının artan gücünü, əslində daha dəqiq desək, rəngini simvolizə edir. Cansıxıcı Yorkşir əyalətində özünü diriylən torpağa gömdüyünü düşünən Bessi, uşaqlığından etibarən nifrət etdiyi şəhərdə yaşamağın acısından mənən boğulurdu və zamanla bu hiss yalnız artmaqda davam edirdi [2].

Müqayisə üçün deyək ki, romanın digər təhlilçisi Adam Mars-Jones bu adın roman üçün heç də o qədər də uğurlu adlandırma olmadığını iddia edir və öz fikrinin əsaslandırılması üçün *Biston betularia* kəpənəyinin təbiətin tələblərinə uyğunlaşaraq belə bir koloritli (rəngə aid – Ə.S.) təkamül yolu keçdiyi halda, Bessinin heç vəchlə ətraf mühitə adaptasiya olmaq istəmədiyini və əslində, heç vaxt da olmadığını ön plana çəkir [3].

Onu da qeyd edək ki, “The Peppered Moth” romanı M.Dreblin anasının həyatını əks etdirən əsəri olsa da və müəllif özü də romanın “Son söz” hissəsindən yazdığı qeydlərində bunu açıq şəkildə etiraf etsə də, burada bəzi detallar Ketlin Merininin həyatı ilə Bessinin həyatı arasında bərabərlik işarəsinin qoyulmasına mane olur. Belə ki, məlum olduğu kimi,

Ketlin Meri dörd uşaq anası olduğu halda, Bessi yalnız iki övlada (bir qız və bir oğlan) malikdir. Qızı Krissi anasının xasiyyətini mənimsədiyi və nəticədə isə demək olara ki, anasının uğursuz taleyini davam etdirdiyi halda, oğlu Robert yetərincə inert, laqeyd və uğursuz bir şəxs kimi təqdim edilmişdir. Əgər M.Drabblin öz qardaşının da bacıları ilə müqayisədə daha az müvəffəqiyyətli karyeraya malik olduğunu xatırlasaq burada müəyyən əlaqəliliyin olduğunu ehtimal edə bilərik.

Bessi öz ambisiya və rəqabət hissi ilə qızı Krissini özünə “layiqli davamçı” yetişdirir, lakin qızından fərqli olaraq oğlu ilə bağlı ümidlərindən imtina etmək məcburiyyətində qalır. Halbuki Drebbin də qeyd etdiyi kimi, adətən analar ilk növbədə öz oğlanları ilə bağlı müəyyən gözləntilərə malik olurlar (Mothers are expected to favour their sons, but Robert had not allowed her to favour him” [4;256].

Maraqlıdır ki, Kelly McWilliamın qeyd etdiyinə görə, Drebb digər personajların qəti şəkildə onun ailəsinin real üzvləri ilə bağlı olmadığını iddia etsə də [4] əslində bir çox tədqiqatçılar anasına bənzər xasiyyətdə yetişdirilən Krissi obrazının praobrazının müəllifin böyük bacısı Antonia Bayett olduğu barədə ortaq qənaətə gəlirlər. Konkret olaraq, ABŞ tənqidçisi Daphne Merkin [5], Britaniya tədqiqatçısı Nora Foster Stovel [2] Krissi obrazının belə demək olarsa, Bayettin yaratdığı “yaramaz” kiçik bacı obrazına cavab olaraq meydana gəlməsi fikrini səsləndirmişlər. Maraqlıdır ki, Bayettin Federikasının bənzədildiyi despot ata obrazı çox mülayim və ailəcanlı ata obrazı ilə “cavablandırılır”. Belə ki, M.Drabblın Bessisi real proobraz Ketlin Meri kimi onunla eyni şəhərdən olan uşaqçılıq sevgisi ilə ailə qurur. Alman tədqiqatçısı C.Koxun (Jessica Koch) Britaniya qadın yazarlarının yaradıcılığına həsr etdiyi maraqlı dissertasiya tədqiqatında haqlı olaraq bir məqama diqqət yetirərək qeyd edir ki, əslində Joe Barron (yəni, Bessinin həyat yoldaşı, Krissinin atası – Ə.S.) eynilə M.Drabblın öz atası kimi, həyat yoldaşının həyatdan məmnunluq səviyyəsinin qalxması üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir [6, s.72] .

Göründüyü kimi, əslində eyni hadisəyə iki şəxsin – iki bacının (A.S.Bayett və M.Drebbin) yanaşma prizması eyni insanların fərqli psixoemossional səciyyənləndirmədə təqdimatını mümkün edir. A.S.Bayett valideynlərinin xoşbəxt olmayan ailə həyatında “despotik” ruhlu ata faktorunun həlledici rol oynadığını iddia etsə də, M.Drebb öz qəhrəmanı Bessinin həyatının timsalında burada “bədbəxtlik gen”inə malik olan anasının ağır və manipulyativ xasiyyətinin həlledici faktor kimi çıxış etdiyini əsaslandırır. Xatırladaq ki, əsərin adının simvolik mahiyyətindən çıxış edən tədqiqatçılar Bessinin bütün nigahı boyu hər səhər o, hələ yataqda ikən qayğıkeşliklə ona bir fincan çay gətirən yoldaşının hərəkətinə qarşı etinasızlıq göstərəkən də məhz kəpənək tırtılı kimi hərəkətsiz,

reaksiyasız qalırdı (...*'lay there like a white worm and took it from him'*) [3].

M.Drebbl ilk başda yetərincə xoşbəxt notlarda başlayan sevgi evliliyinin sonradan monoton yeknəsəkliyə çevrilməsinin acı xronologiyasını amansız dəqiqliklə izləyir. Müəllif buradakı metamorfozun da (yəni xoşbəxt yeni evlidən – yorğun, bitkin evdar qadına çevrilmənin) köklərini bilavasitə Bessinin xoşbəxt olmağı bacarmamağında görür. Bessi cəmiyyətdə yerini tapa bilməməyinin ağrısını, acısını əzizlərindən, ilk növbədə isə həyat yoldaşından bir növ qısa olaraq çıxmağa çalışır. Müsahibələrindən birində Bessinin proobrazı doğma anasının atasına münasibətinin də dəhşətli olduğunu qeyd edən ("*She was horrible to him.*"), bununla belə kitabı üçün material toplayarkən valideynlərinin gənclik dostlarının onların nikahının erkən dövrlərində çox xoşbəxt olduqlarını qeyd etdiklərini də xatırlayır [7].

Əsərin qadın obrazları güclü olmaqla bərabər olduqca təzadlıdır. Bessinin qızı Krissi Kembricə üz tutan, parlaq təhsil alan, lakin anasının həyatının təkrarlamaqdan qorxduğu üçün daha fərqli yaşam standartları seçməyə meylli olan gənc qadındır. Krissi anasına bənzərlikdən qaçınmağın zahiri tərəfini seçərək, anası kimi ədəbiyyatçı olmaqdan imtina edir. (Chrissie applies to the University of Cambridge to read a degree in Archeology and Anthropology... She thought she was exercising the freedom of the will. She thought she was breaking with the past by choosing the past. After all, nobody in the family had ever been interested in Archeology and Anthropology, had they? It was a new departure, a new beginning. .. Chrissie thought she was breaking the pattern by refusing to study matrilineal English Literature or patrilineal Law) [4].

Məhz DNA bağlılığını aradan qaldırmaq naminə Krissi Arxeologiya və Antropologiya sahəsi üzrə mütəxəssis olmağa qərar verir. Lakin o, ilk növbədə fakültə seçimində fərqliliyə can atmadan öncə, mahiyyət etibarilə, ruhu, düşüncəsi etibarilə anasının davranış modelini təkrarlamaqdan qaçınmalı idi.

Krissi ümid edir ki, qadın uğursuzluğu taleyi onun qızı Farodan yan keçəcək. O, bir ana kimi öz anasının “ağır və bədbəxtlik gətirən” genetik kodunun Faronu “izləməyəcəyini”, onun taleyini artıq üçüncü nəsildə haqlamayacağına ümid edir. “Faro was young and beautiful. Faro would go far. Faro had no clogs on her feet, no chains round her ankles. She would not stick fast. Would she? The Bawtrys would not claim her” [4, s.299].

Faro həyatdan gözləntilərini açıq dilə gətirə bilən, ambisiyalı, cəsarətli, iradəli bir gənc qadındır. Ən vacib cəhət odur ki, Bessinin qadın taleyindən narazılıq əsasında formalaşmış kişilərə qarşı aqressiv qəbuletməməzlik sindromundan əziyyət çəkmir. O, həyatı adekvat şəkildə dərk edir. M.Drebbl onu feminist, özü də sentimentallıqdan uzaq sağlam feminist ruhlu gənc qadın kimi təsvir edir. O, “bütün kişilər pis, qadın isə

yaxşıdır, bütün atalar pis, analar isə yaxşıdır” yanlış düşüncə formatından əziyyət çəkmir (“Faro is a feminist, as women of her class and education are these days. She is not a sentimental feminist, and does not hold the view that all women are good, all men are bad, all mothers good, all fathers bad [4, s.151])

“The Peppered Moth” romanında maraqlı digər məqam sosial reallaşmasını tapmayan və ev xanımı olmağın mənəvi “məşəqqətlərindən” iztirab çəkən Bessinin əslində öz əlahiddəliyi, seçkinliyi ilə bağlı iddialarının təkcə həyat yoldaşı və övladları ilə münasibətdə deyil, doğma valideyn və digər ailə fərdləri ilə gərgin münasibətlərində də əks olunması ilə əlaqədardır. Belə ki, eynilə Bessi kimi Drabblin doğma anası öz “antipodu” olan bacısı Fillislə (Phyllis) yetərincə gərgin münasibətlərə malik idi. Anası ilə xalasının fərqli mənəvi dəyərlərə, insanı keyfiyyətlərə sahib olduğunu görəndə M.Drebbin qeyri-ixtiyari olaraq sonuncu ilə ünsiyyətə daha çox can atır. Əgər nəzərə alsaq ki, romanda ambisioz, məkrli, özünə məxsus olan xüsusi manipulyasiya mexanizmləri ilə insanları idarə etməyə çalışan qadın obrazları sırasında yalnız Bessi və onun “varisləri” ön plana çıxır, bu zaman M.Drebbin xalasına olan daha ilımlı münasibətin burada da özünü biruzə verdiyini bir daha yəqinləşdirmiş olarıq.

“The Peppered Moth” romanının nəsillərarası münasibətlərin çətinlikləri haqqında yetərincə qəmkim, kədərli nağıl olduğunu” bildirən M.Drebbin xalası haqqında yazır: “Mən anladım ki, xalamin belə növ çətinlikləri yoxdur. O, sadəcə olaraq uşaqsız idi və bizim bəxtimiz onda gətirmişdir ki, bizdə o (Fillis xala – Ə.S.) var idi. Çünki mənim anam (onun – Fillisin bacısı) xoşbəxt insan deyildi. Baxmayaraq ki, *Fillis xalamin özü də şən insan deyildi, bununla belə o, hər şeyi yerli yerində olan, problemsiz biri idi. İndi mən anlayıram ki, onu belə edən özünün işi, evinin olması və hətta müstəvazi səviyyədə müstəqilliyə malik olması idi*” (kursiv bizimdir. – Ə.S.) [8]. Göründüyü kimi, M.Drebbin “bütün azadlıqların əsası maddi azadlıqdan gəlir” – hikmətinin reallığını, həyatı gücünü anlayaraq xalamin həyata tutunma mücadiləsini özünün rol-modeli seçmişdir. Öz işi, öz hesabı, öz evi və özünün sabaha inam yaradan maddi və mənəvi potensialı olan qadın obrazı Drebbin üçün müvəffəqiyyətli qadın tipini formalaşdırmışdır. Bu mənada anasının həyat modelindən çıxış edən müəllif istər “The Peppered Moth” romanının baş qəhrəmanı Bessinin timsalında, istərsə də digər əsərlərində təsvir etdiyi qadın obrazlarının nümunəsində cəmiyyətdə qadın “necə olmamalıdır”, “qadının həyatı yanlışlıqları nədir” – suallarının cavabını formalaşdırmış olduğu halda, xalası Fillisin də nümunəsində, gördüyü güclü, mübariz, əzmkar, həyatın sınaqlarına duruş gətirən qadınların ümumiləşdirilmiş obrazında isə öz feministik ideyalarının açıqlanmasını verir. Bu mənada əslində söhbət iki qadının, iki obrazın antipodluğundan deyil, düşüncə modelinin, feministik ideyaların

antoqonizmindən gedir. Belə ki, mahiyyət etibarilə Bessi də, onun proobrazı olan Ketlin Meri də zəif qadınlar deyil. Lakin onların gücü öz içini ambisiyaları, reallaşmamış enerjilərinin neqativ plana yönləndirilməsindən törəyən məkr və hikkəylə “zəhərləməsi”nə sərf edilir. Bu, yaradıcı deyil, dağıdıcı gücdür.

Məhz, anasının deyil, xalasının rol-modelini qəbul edən M.Drebbl öz feminist ideyalarında ambisiyaların praktik reallaşması məqamına xüsusi diqqət edərək, maddi və mənəvi müstəqilliyinin təminatına çalışmışdır. Onun daha gənc həmkarı olan məşhur “The Night Rainbow” romanının müəllifi Kler Kinq (Claire King) “həyatını dəyişdirmiş kitab” kimi səciyyələndirdiyi “The Peppered Moth” romanını şərh edərkən, məhz M.Drebblin özünün bu barədə yanaşmasını xatırladır. K.Kinq qeyd etdiyinə görə, görkəmli qadın yazar (M.Drebbl – Ə.S.) oxucuları və tədqiqatçıları ilə (məqalə müəllifinin də şahidi olduğu) görüşlərin birində etiraf etmişdir ki, yazdığı romanlar onun həyatının “yol xərtəsini” cızmışlar, hansına əsasən ki, o (M.Drebbl) istədiyi kimi yaşamaq və istədiyi yolu seçmək imkanına malik olmuşdur. Məqalə müəllifi məhz Bessin həyatının timsalında boş, mənasız və ən əsası uğursuz həyat keçirməmək naminə əsaslı dönüş etmək qərarına məhz Drebblin təsiri ilə gəldiyini etiraf etmişdir [9]. Təkcə bir insanın – bir müvəffəqiyyətli gənc qadın yazarının həyatının nümunəsində əminliklə demək olar ki, M.Drebblin ədəbi reallıqlara “oturdulmuş” feminist ideyaları müasir qadınlara cəmiyyət öz yerinə tapmağa, öz həyat missiyasını aşkarlamağa yardımçı olan mühüm ideya-nəzəri konsepsiyanı təcəssüm etdirir. Bu mənada M.Drebblin insanın həyat amalı, yaşam mücadiləsilə bağlı “The Peppered Moth” romanının səhifələrində yer verdiyi fikirlər xüsusi maraq doğurmaya bilməz.

Human beings were opaque, amazing in their leaps, their motivations. And yet there were links reaching backward into the cavernous recesses of time itself, into the limestone, into the potholes, into the caverns. How could one follow the leaps? Did families remain static for centuries, then suddenly, in an instant, in a generation, mutate? Did whole cultures leap and surge? How many jumped and fatally missed their footing? [4, s.170].

M.Drebblin qadın qəhrəmanı eynilə onun özü kimi həyatının erkən mərhələsində yaxın, məhrəm münasibətlər fobiyası yaşayan, öz uşaq sadələhvlüyü və idealizmi ilə real həyatın çətinliklərinə sinə gərmək çətinliyi yaşayan və “böyüdükcə” sosial – psixoloji “peyvənd”lər alıb yetkinləşən, ailə-nikah münasibətlərinin dayanıqlığına skeptik yanaşan və eləcə də övladı qarşısında zaman-zaman günahkarlıq kompleksi keçirən daxilən zəngin və güclü qadındır.

Ədəbiyyat

1. Abbe, Elfrieda Margaret Drabble about The Peppered Moth) (The Margaret Drabble way: In an age of pared-down prose the author's richly layered novels abound with metaphors, multiple points of view and writerly asides // The Writer (magazine), January 1, 2006 <https://business.highbeam.com/436995/article-1G1-139079608/margaret-drabble-way-age-pareddown-prose-author-richly>
2. Nora Foster Stovel. Margaret Drabble. The Peppered Moth Toronto: McClelland and Stewart, 2001. Pp. 369. Volume 30, Numbers 1 and 2 (2003) <https://journals.lib.unb.ca/index.php/IFR/article/view/7760/8817> Adam Mars-Jones. Mother's ruin // The Guardian, 7 January, 2001, <https://www.theguardian.com/books/2001/jan/07/fiction.adammarsjones>
3. Adam Mars-Jones. Mother's ruin // The Guardian, 7 January, 2001, <https://www.theguardian.com/books/2001/jan/07/fiction.adammarsjones>
4. The Peppered Moth <http://www.revolvy.com/main/index.php?s=The%20Peppered%20Moth>
5. Daphne Merkin Unnatural Selection // The New York Times, May 2, 2001, <https://www.nytimes.com/books/01/05/06/reviews/010506.06merkint.html>
6. Jessica Koch .My sense of my own identity is bound up with the past“, The Quest for a Female Identity in Historical Novels by British Women Writers: Penelope Lively, Margaret Drabble, A.S. Byatt, Esther Freud, Dissertation zur Erlangung des philosophischen Doktor grades an der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen 2012 243 pp. <http://d-nb.info/1047237024/34>
7. Suzie Mackenzie. Mothers and daughters // The Guardian, 16 December, 2000, <https://www.theguardian.com/books/2000/dec/16/fiction.features>
8. Randall Lee. Margaret Drabble interview: Picking up the pieces [online] c2009, last revision 15th of April 2009 [4.3.2011] <http://thescotsman.scotsman.com/books/Margaret-Drabble-interview-Picking-up.5174003.jp>
9. Claire King. The Book That Changed My Life: Claire King chooses The Peppered Moth by Margaret Drabble //29 April 2013 <http://www.novelicious.com/2013/04/the-book-that-changed-my-life-claire-king-chooses-the-peppered-moth-by-margaret-drabble-.html>

Summary

The Role and Place of Woman in the Society in the Novel “The Peppered Moth” by M. Drabble

with the feminist ideas, reflected in the novel “The Peppered Moth” by M. Drabble – one of the brightest representatives of the contemporary British literature is well known. It turns out that in the novel, written on the basis of real life story of her mother, M. Drabble researches the consequences of the intergenerational cycle of “misfortune gene”, typical for women of the same family. The author of the paper on the basis of different stages of life of the main character Bessie, her daughter Chrissie and granddaughter Pharoë evaluates the role and place of woman in the society.

Резюме

Роль и место женщины в обществе в романе М. Дрэббл «Кранчатый мотылек»

В статье исследуются феминистские идеи, нашедшие свое отражение в романе одной из ярких представительниц современной британской литературы М.

Дрэбл «Крапчатый мотылек». Выясняется, что в романе, написанном на основе подлинной истории жизни своей матери, М. Дрэбл исследует последствия «гена несчастья», переходящего от поколения к поколению ко всем женщинам одной семьи. Автор статьи на основе разных этапов жизни главной героини Бесси, ее дочери Крисси и внучки Фаро оценивает роль и место женщины в обществе.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ş.Xəlilli
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
24.10.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.

Daxil olma tarixi: 24.10.2016

Nərgiz Rəhimova
BSU

SERGEY BORODİN VƏ İSA HÜSEYNOV YARADICILIĞINDA HÜRUFİLİYİN TƏSVİRİ

Açar sözlər: tarixi roman, hürufilik, Nəimi, Nəsimi, paralellik, təsvir

Keywords: historical novel, hurufism, Naimi, Nasimi, parallelism

Ключевые слова: исторический роман, хурюфизм, Наими, Насими, параллелизм, описание

XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının həyatında baş verən çox ciddi hadisələr baxımından səciyyəvi hesab olunur. Tarixin bu mərhələsində Azərbaycan ictimai fikri ilə yanaşı, ona paralel olaraq bədii düşüncədə də yeni təmayül hesab olunan fikir axtarışları hürufiliyin intişarı ilə səciyyələnir. Yazıçılar tarixi-ictimai prosesi, Teymur istilasını, elə onun qədər vacib hadisə hesab olunan hürufilik ideologiyasının yaranması və işğala qarşı dirəniş göstərməsini bu prosesin bir parçası, özü də ən önəmli parçası olaraq təsvir edirlər. Teymur ordularının Azərbaycanda mövcudluğu ərzində işğala qarşı xalq arasında yayılmış hürufi ideyalarının geniş intişar tapması ilə Fəzlullah Nəimi və İmadəddin Nəsiminin insan azadlığı uğrunda mübarizəsi tarixi prosesin başlıca məsələlərindən biri olduğu üçün bədii düşüncədə də hürufi ideyalarına geniş yer verilmişdir. Hürufilik yalnız tarixin deyil, paralel olaraq ədəbi düşüncənin istiqamətini dəyişərək, ictimai, siyasi məzmun qazanaraq, bütünlüklə xalq kütləsini əhatə etmişdir. Yəni Teymur dövrünə müraciət edərkən Nəsimi və hürufizm məsələsinə müəyyən istinadlar etməmək dövrü, mühiti tarixi reallığa uyğun olmayaraq təsvir etmək demək olardı. Bununla yazıçı həm də tarixi mərhələnin mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrini bütün tamlığı ilə qələmə almış olur.

Hər iki romanda Teymur zülmünün tüğyan etdiyi, zorun, gücün və qorxunun dünyaya meydan oxuduğu bir zamanda hürufilik kütlə üçün yeni düşüncə tərzii olmaqdan başqa, həm də ölkə və cəmiyyət üçün haqq, ədalət istəyən insanları səfərbər edən, yol göstərən qüvvə olaraq təsvir edilir. Doğrudur, S.Borodin «Səmərqəndin ulduzları» romanında hürufiliyə «Məhşər»də olduğu qədər geniş yer verilmir, ancaq Teymur gücünə qarşı hürufi ideologiyasının durması epizodik də olsa müəyyən yer tutur. Əgər «Məhşər»də aparıcı konflikt humanist (hürufilik)və antihumanist (Teymur işğalı) konsepsiyalar üzərində qurulursa, «Səmərqəndin ulduzları» romanında bu problem süjetin kiçik bir hissəsini təşkil edir. Nəimi ilə Nəsimi obrazlarına yalnız əsərin «Yürüş tonqalları» kitabında müraciət

edən yazıçının bu tarixi epizoddan yan keçməməsi onu göstərir ki, hürufilik dövrün ictimai hadisələrinə təsir edən faktorlardan biri olmuşdur.

Nəimi və Nəsiminin tarixi obrazlarının bədii şəkildə mükəmməl yaradılması İ.Hüseynovun «Məhşər» romanında ən yüksək səviyyədə həyata keçirildiyindən romanlar arasındakı paralelliyə bu əsərdən başlamaq daha doğru olardı. Azərbaycanlı oxucular üçün də yalnız klassik bir şair olaraq tanınan Nəsiminin obrazı bütün mahiyyəti, tarixi və bədii yükü ilə «Məhşər»də özünü göstərir. Nəimi obrazının da bu əsərdən sonra daha geniş tanınması müəllifin yaratdığı obrazın ictimai yükü ilə bağlıdır. İ.Hüseynovun tarixi-fəlsəfi romanında Nəimi və Nəsimi haqqında «İnkar» və «Eticaq» fəsillərində danışılır; bu dövrdə Şirvanşah İbrahim Əmir Teymurun işğalından qurtulmaq üçün gizli olaraq hürufilərin Şirvana yerləşməsinə qeyri-rəsmi razılıq verməklə onun xalq arasındakı nüfuzunu nəzərə almış və onlara istinad etməyi lazım bilmişdi. Fəzlullahın həbs edilməsi ilə bağlı tapşırıq almasına rəğmən onu tutmaq belə istəmir. O, şeyxə deyir: «Ancaq mən Fəzlullahı həbs etməyə qadir deyiləm, şeyx! Miranşaha çatdır, Fəzlullah məndən və Miranşahdan da, bəlkə Əmir Teymurun özündən də qüdrətli hökmdar olub» [6, s.60].

Nəimi romanda az görünməyə də, onun ideyaları, haqqındakı söhbətlər və s. obrazının yaradılmasında mühüm rol oynayır. Yazıçı Nəimi obrazı ilə aləmə, cəmiyyətə sakitlik və hüzur gətirən bir filosof, fikir adamını təsvir etmiş olur. Tarixdə «Cavidanname»si ilə tanınan və hürufizmin banisi olan Nəimi «məhdud ərazidə qurulan azad səltənətdə, cahangirlər dünyasının əhatəsində mütləq, doğru azadlıq, həqiqi kamillik və ləyaqət qeyri-mümkündür»deyərkən mövcud vəziyyətdən çıxış edirdi. Ona görə də Şirvanşah İbrahimi Teymura qarşı ittifaq bağlamağı, zülmə və işğala son qoymağı düşünür, Nəsiminin dili ilə «Ustadımın məramı sənənlə ittifaqdır. Teymurun əsarətindən qurtarmaq və Miranşah təhlükəsindən xilas olmaq üçün biz sənə hər cür kömək etməyə hazırıq» [6, s.33],-deyirdi.

İ.Hüseynov Fəzlullah Nəimini saf, bütöv bir şəxsiyyət olaraq təsvir edir. Romanda onun şəxsiyyətinin kamilliyi o dərəcədədir ki, o, özü kütlə üçün «həqdir», ali varlıq meyarı, mənəvi istinaddır, «dünyanın ləyaqəti»dir. Onun fikrincə hər şeyin açarı elmdir. Elm isə günəşin cisimlərə, aliolanın ibtidaiyə təsiri üzərində qurulub. Hər bir zərrənin bətnində hərəkət və yaranış var. Hər bir zərrə öz səsi ilə «xaliqəm» deyir. İnsan yalnız cəhalət üzündən görmür zərrəni, əgər zərrəni görsə cümlə aləmi görər və fəhm edər ki, cəmi kainatda «xaliqəm» deyən nə varsa, hamısı onun özündədir. Aləmi və aləm içində özünü dərk edən kamil insan «həqtəala adəm oğlu özüdür».

«Məhşər» romanında təsvir edilən Nəimi obrazı bütün həyatını insanın mənəvi azadlığı, daxili kamilliyi və təkamülü uğrunda mübarizəyə həsr etmiş bir filosof, müdrik bir şəxsiyyətdir. O, bu yolda hər cür çətinliyə qatlaşır, əzablara və əziyyətlərə dözür, lazım gələndə isə ailəsini və özünü

qurban verməyə belə hazır olur. Ömrünü at belində səfərlərdə, rütubətli mağaralarda keçirən, həmişə din xadimlərinin, hökmdarların amansız təqibinə məruz qalan Nəimi heç zaman tutduğu doğru yoldan çəkinmir, harda olur-olsun təlimini həyata keçirməyə çalışır, insanları şəxsi azadlığı uğrunda mübarizəyə səsləyir. Romanda Teymur işğalına qarşı dirəniş göstərən insanlara, Şirvanşah İbrahimin özünə belə Nəimi təliminin böyük təsiri bunu deməyə əsas verir. Onun ideyalarını, fikirlərini yüzminlərlə insanlar dəstəkləyir, bu ideyalar onlara ümid və işıq verir.

Nəimi İ.Hüseynovun təqdimatında yalnız fikir adamı, böyük məslək mücahidi, dərin ağıl və zəka sahibi kimi verilməmiş, həm də humanist, zəngin mənəvi, daxili aləmə malik bir insan, gözəl ata kimi təsvir edilmişdir. Yazıçının bu obrazını qiymətləndirərkən X.Əlimirzəyev yazır: «Nəimi sözün əsl mənasında faciə qəhrəmanıdır. Onun humanist, yüksək bəşəri arzuları ilə zamanı, mühiti arasında böyük təzad vardır. Hətta bəzən Fəzli doğma övladları, xələfləri, məsləkdaşları belə düzgün dərk etmir, vəhdətin, kamilliyin çox çətin, uzun bir təkamül prosesi olduğunu unudur, onu sadəcə hakimiyyət və mənəb uğrunda mübarizə kimi başa düşür, yanlış hərəkətlərə, meyllərə yol verirlər» [5, s. 157].

İ.Hüseynov Nəimini milli mücadilədə tək təsvir etmir, onu Nəsimisiz təsəvvür etmək olmaz. Romanda Nəimi və Nəsimi tandemi tarixi reallığa uyğun olaraq təsvir edilmişdir. Ədəbiyyatşünas X.Əlimirzəyev də doğru qeyd edir ki: «Ümumiyyətlə, romanda Nəsimini Nəimidən, onun elmi təlimindən və geniş əməli fəaliyyətindən ayırmaq, kənardə götürmək olmaz. Çünki əsərdə bu iki obraz vahid bir amala, ideyaya xidmət edir, həm xarakter, həm də əqidə cəhətdən biri digərini tamamlayır. Nəsimi məhz özünə müəllim və rəhbər seçdiyi Fəzllə, onun əqil xəzinəsilə, dərin və müdrik fikirlərilə, hürufizmin guşə daşını təşkil edən aləm, insan və idrak haqqındakı təlimlə tanış olduqdan sonra kamil şəxsiyyətə, böyük əməl mübarizinə çevrilir, həyatda öz əsl yerini, mövqeyini tapır» [5, s.156].

Romanda hürufi ideyalarının mənəvi qələbə çalmasının bir səbəbi, bu təlimin humanist görüşlərə əsaslanması və cəmiyyəti də irəli aparmasına hesablanmasındırsa, digər bir səbəbi də Nəimi ilə yanaşı Nəsiminin də bu cəbhədə olmasıdır. Maraqlıdır ki, yazıçı onları Bakıda görüşdükdən sonra ictimai mübarizənin konturları cızılır. Nəimi elə ilk görüşdən özünün davamçısı kimi, illərlə yanında olan müridlərdən birini yox, məhz şair və alim Nəsimini seçir və qiymətləndirir. Ədəbiyyatımızda insan və onun ictimai mübarizəsi faktorunu önə çəkən Nəsimi Nəiminin ən yaxın silahdaşlarından, mübarizə yoldaşlarından biri olur. Nəsiminin şəxsiyyətində Fəzl ətrafındakılar içərisində ən parlaq zəkani, istedadlı və parlaq simanı seçir. Çünki Nəsiminin idrakı Nəimininki qədər geniş və hüdudsuzdur, humanist düşüncəyə əsaslanır, heç bir çərçivə tanımır.

S.Borodinin «Səmərqəndin ulduzları» romanında da Nəimi və Nəsimi obrazlarının paralelizm prinsipi ilə təsviri müəyyən yer tutur. Doğrudur, «Məhşər»də olduğu qədər bu əsərdə obrazların həyatı, şəxsiyyəti və ictimai fəaliyyəti ilə bağlı geniş danışılır. Bununla belə, Teymurləng dövrünün tarixi, ictimai hadisələrini təsvir edərkən Hürufi və Nəimi-Nəsimi tandemini təsvir etməyin də qaçılmaz olduğunu təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki XIV yüzilin hadisələri içrisində Teymur faktoru ilə yanaşı hürufi faktoru da tarixi məşğul edən hadisələrdəndir. Bu mənada S.Borodinin «Səmərqəndin ulduzları» romanı da istisna deyil. Lakin rus yazıçısının romanında hürufi və Nəimi-Nəsimi tandeminə tamamilə başqa rəqərdən baxılır. Yəni İ.Hüseynovun «Məhşər»inin mərkəzi konfliktində duran problem burada epizodik şəkildə verilir. Ancaq bu kiçik epizodda belə Hürufi düşüncəsi və Nəimi mübarizəsinin fəlsəfi açılır.

S.Borodin Nəimi-Nəsimi obrazlarını romanın ikinci kitabında «Şirvan» fəsilərində yaradır. Lakin cəmi iki fəsildə bu ikiliyin həyatından bəzi epizodların təsviri belə imkan verir ki, dövrün, mühitin ictimai hadisələrinin verilməsində hürufi ideyalarının aparıcı yer tutduğunu yəqin edəsən. Yazıçı Şirvanın təsvirinə axşamçağı Nəiminin avazla iki beytlik şeiri ilə başlayır və bu misraların yaranması prosesi təsvir edilir. Nəsiminin gecə vaxtı onun yanına gəlməsi və sübhəcən dərdləşmələri onların ictimai-siyasi proseslərdə iştirakından xəbər verirdi. Nəimi ilə Nəsimi arasında gedən dialoqda deyilir:

«-Budur, qaranlıq da düşdü, əziz İmadəddin!

-Fəzlullah ata, günorta namazından qabaq camaat göydə tüstü görüb. Allah qəzəb şəmşirini qınından sıyırb.

-Üstümü zə gəlir?-Qoca gülümsündü:-Bu sözü mollalar fikirləşib düzəldiblər ki, düşmənin hücumuna bəraət versinlər: «Allahın bəlası», «Allahın qəzəb şəmşiri!» [4, s.98].

Teymurləngin Şirvana gəlişi zamanı Nəsimi burada qalmağı və qoşunun içində olub onlara zərər verməyi düşünür. Nəimi də burda, xalq içində qalmağı düşünür, lakin Teymur qoşunlarına zərər vermək məqsədilə deyil, xalqın içində olmaq məqsədilə. Nəiminin fikrincə, bizim gücümüz silahda deyildir, ona görə ki, onun qəddarlığına üstün gələn qəddarlığımız yoxdur, qoşunlarına çatacaq da qoşunlarımız. Onların gücü silahda deyil, ruhən Teymurləngdən güclü, qüvvətli olmalarındadır. Biz xalqı ruhdan salmamaq üçün qalaq ki, xalq itib getməsin. Nəsimi Teymurun xalqı qılıncdan keçirməsindən sonra nədən burda qaldıqlarını başa düşmədiyini bildirdikdə Nəimi yenə də müdrikliyini göstərərək deyir: «-Biz sağ qalanları çağırırıq. Nə vaxt ki, düşmənlər çıxıb getdilər, biz onları birləşdiririk. Onlar təzədən xalq olar. Kim ki, öz torpağını, öz dinini, öz adət-ənənəsini sevir, hamı təzədən bura yığışar, bu torpağın yiyəsi olar, xalq olar» [4, s. 99].

Nəimi və Nəsimi qara camaatdan fərqli olaraq Teymura münasibətdə obyektiv mövqə tutur, onun Azərbaycana gəlməsinin əsl mahiyyətini açmağa çalışırlar.

S.Borodinin «Səmərqəndin ulduzları» romanında hürufizmin adı çəkilməsə də, Nəimi və Nəsimi şair kimi təqdim edirlər. Ancaq onların camaat içində nüfuzu olması da hiss edilir. Hətta Şirvan camaatının dağlara çəkilməsinin əsas təşkilatçılarından olmalarını da söyləmək olar. Nəsimi Nəimiyə «Ata»deyə müraciət edir, ona böyük məhəbbəti olduğunu göstərir. Nəsimi ilə Nəimi arasında gedən dialoqdan hər ikisinin şeir yazdığı təsdiqlənir. Nəsimi ondan soruşur: «-Təzə şeir yazmısan?

-Kağıza yazmağa vaxtım yoxdur. Elə-belə hərdənbir misra yaranır, sonra yaddan çıxır.

-Mən isə yazırdım. amma necə oxuyasan ki, belə gecələrdə təkcə canavarlar ulaşır»

-Ata, onları yazın. Yazmağa kağızınız var?

-Bir parça kağız tapılar.

-Fəzlullah ata, onları yazın» [4, s.101].

Göründüyü kimi, bu dialoqda Nəimi və Nəsimi böyüklüyünün verilməməsi bir yana, onların şairliyini bədii səviyyədə belə ifadə edə bilməmişdir. S.Borodin Nəimi və Nəsimi mövzusunda romanın sonrakı səhifələrində də toxunur.Yenə də «Şirvan» fəsilində Xəlil Sultanın Şamaxıya gəlməsini təsvir edir. Əgər Xəlil Sultan Şamaxıya gəlsə, bu, Teymurləngin buraya gəlməməsi demək idi. Xəlil Sultanı Şamaxıda qarşılayan Miranşahın adamlarından olan Kürday bəy «insanların dağlara çəkilməsindən», «Şirvanşahın öz sövdəgərlərinə, yerli sənətkarlara üz verməsindən», «torpaq sahiblərinə üzgöranlik» etdiyindən danışır. Axsam düşükdə isə Xəlil Sultan şəhərə çıxmaq istəyir, lakin bunun təhlükəli olduğunu, Teymurun adamlarına qəflətən basqın edildiyini bildirirlər. Bu zaman Xəlil Sultan geyimini dəyişir, başına isə azərbaycanlı papağı qoyaraq şəhərə çıxır. Xəlil Sultanın məqsədi Azərbaycan mahnısına qulaq asmaq idi. Xəlil Sultan Nizam xaldar ilə birlikdə gəlmə xanəndə sifətilə Fəzlullah atanı dinləməyə gəlirlər. Özlərini Mavəənnəhrdən gələn xanəndə kimi qələmə verən Xəlil Sultan Nizam xaldardan «İndi orda hansı mahnıları oxuyurlar?»sualına «Çox müxtəlif mahnılar» cavabını verir. Nizam xaldar isə Kamol Xocəntlidən:

Burda başa yağın yağış yaddır,

Ayağa yapışan pəlçiq da, gil də.

Gəzirəm dərbədən, vətənə həsrət,

Ey qürbət, ey qürbət, ey qürbət...qürbət!...[4, s.178].

Nəimi on iki il əvvəl ölmüş Kamol Xocəntlini xatırlayır; Xəlil Sultana müraciətlə (Mavəənnəhrdən hesab edərək! –R.N.) «-O, doğulanda sizin yerli idi, öləndə bizim»-deyir. Daha sonra Nəimi onun yoxsulluqdan əziyyət

çəkməsini, Topalın buranı xaraba qoyması nəticəsində insanların ac və susuz qalmasını xatırlayır. Topaldan sonra isə Toxtamışın Təbrizə gəlməsi, «göz yaşı»nın Topalından da çox olmasını, Toxtamışın Kamolu özü ilə Ordaya-Saraya aparmasından danışır və İmadəddin Nəsimiyə «İmadəddin, bizim üçün yenə oxu!..-deyir. Nəsimi isə cavabında:»-Ata, qonşuluqda, Hörümçəyin evində qonaqlıqdır, şahzadə ora gəlib. Əgər eşitsələr bir bədbəxtçilik üz verər» [4,s. 179] cavabını verir. Nəsiminin oxuması Xəlil Sultanı həyəcanlandırır.

Xəlil Sultan bu söhbətdə iştirak etməsi onu göstərir ki, dağlara çəkilənlərə yardım edənlərin sırasında Nəimi və Nəsimi də var. Eyni zamanda Xəlil Sultan da öyrənir ki, Kürdəy bəy işinə məsuliyyətsiz yanaşmış, Teymur ordusuna hücum edənləri tapa bilməməsi bir yana, dağlara çəkilənlərə taxıl tədarükü görənləri də aydınlaşdırma bilməmişdi. Onlar isə Kürdəy bəyin qonşuluğunda yaşayan Nəimi və Nəsimi idi.

Yazıçının Xəlil Sultanı Fəzlullah Nəiminin məclisinə gətirməsi həm də hürufi ideyalarının musiqi vasitəsilə yayıldığını göstərir. Teymurun nəvəsi Uluqbəyin Nəsimi şeirlərini oxuması barədə «Məhşər» romanında verilən məlumat Teymurun çox hirsəndirmiş və özündən çıxarmışdır. S.Borodin isə Xəlil Sultanın Nəimi və Nəsimi poeziyasına marağını onların şeir və musiqi məclislərinə qatılması ilə bildirir. Halbuki tarixin bu mərhələsi hürufizmlə Teymur istilasının qarşılaşması-toqquşması fonunda ideya-mövqe mübarizəsi kimi qiymətləndirilir. Bu yalnız şeir və musiqi məclisləri olmayıb zəkannın, ağılın müstəbidlik üzərində qələbəsi olaraq səciyyələndirilməlidir. Romanda Teymur, Miranşahla münasibətlərində son dərəcə ağıllı siyasət yeridən, xalqı qırğına verməyən Şirvanşah İbrahimin də obrazı tarixi reallığa uyğun olaraq verilməmiş, tarixi prosesdəki rolunu aydın göstərməmişdir.

Ümumiyyətlə götürdükdə isə, yazıçı S.Borodin romanda Azərbaycanla bağlı yerlərdə tarixi həqiqətləri o qədər də yaxşı bilmir, ümumi sözlərlə hadisələri təsvir edərək onun dərinliyinə gedə bilmir. Elə hürufilik hadisəsinə bu qədər üzdən yanaşmaq, Nəimi və Nəsimi kimi iki dühanı əyalət şairi kimi vermək, yaxud dağlara çəkilən və Teymura qarşı olan insanlara yalnızca kömək edən birisi kimi göstərmək bu şəxsiyyətlərin XIV yüzil hadisələrindəki rolunu bilməməkdən irəli gəlirdi. Bu cəhətdən İ.Hüseynovun «Məhşər» romanını yüksək qiymətləndirmək lazım gəlir. Biz yalnız İ.Hüseynovun romanında Azərbaycanla bağlı tarixi həqiqətlərin bədii inikasını nəzərdə tutmurduq, həm də tarixin fəlsəfəsinin bədii ifadəsini yazmaq, hadisələri təfərrüatları, psixoloji komponentləri ilə birgə təsvir etmək gücünə nəzər yetiririk.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi romanı; mərhələlər, problemlər. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2005, 550 s.
2. Bədii həqiqət, tarixi həqiqət (filoloq tarixçi Ə.Rəhimovla yazıçı İ.Hüseynovun mükəlliməsi). «Azərbaycan», 1981, №2, səh. 137-149
3. Borodin Sergey. Səmərqəndin ulduzları. Topal Teymur (birinci kitab). «Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı», Bakı, 1962, 534 s.
4. Borodin Sergey. Səmərqəndin ulduzları. Yürüş tonqalları (ikinci kitab). «Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı nəşriyyatı», Bakı, 1962, 534 s.
5. Əlimirzəyev Xəlil. «Məhşər» və tarixi roman məsələsi. «Bədii həqiqət uğrunda». Bakı, «Yazıç», 1984, s.153-163
6. Hüseynov İsa. Məhşər. Bakı, “Gənclik”, 1982, 296 s.

Summary

The design of hurufism in the literary activity of Sergey Borodin and İsa Huseinov

The article involves the description of hurufism in the activity of Sergey Borodin and İsa Huseinov. Hurufism refers to the end of 14th century and to the beginning of 15th century which seem to have brought a drastic change to the Azerbaijani native literature. Both works convey strive for persistence to Teymur's invasion and to unite people behind their belief, leading by such historical characters as Nasimi and Naimi.

Резюме

Описание хуруфизма в творчестве Сергея Бородина и Исы Гусейнова

В статье анализируются вопросы описания хуруфизма в творчестве Сергея Бородина и Исы Гусейнова. Отмечается, что хуруфизм в конце XIV века –и в начале XV был важным событием в жизни Азербайджанского народа. В обоих произведениях показаны противостояния Наими и Насими против захвата Тимура и умения поднять народ за их идеологию.

*Rəyçi: fil.f.d. V.Qasımova
BSU-nun Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının
23.09.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 29.09.2016

Türkan Əliyeva
ADPU

MODERNİST TÜRK NƏSRİNDƏ YENİ ƏNƏNƏÇİLƏR MƏRHƏLƏSİ

Açar sözlər: modernizm, postmodernizm, təhkiyə, ənənə

Keywords: modernism, postmodernism, narration, tradition

Ключевые слова: модернизм, постмодернизм, пересказ, традиция

Dini-tarixi kitablar, xüsusən müqəddəs Quran, islam fəlsəfəsi və islami elmlər, təsəvvüf və ürfani hikmətlər, eləcə də zəngin ümumtürk ədəbi fondu bütövlükdə Orta əsrlər Türkiyə ədəbiyyatının ən mühüm mənbələrindən sayılır. Bu zəngin ədəbi irsə daxil olan əsərlərin anlatma, nəql etmə və ifadə tərzinin qaynağını klassik Şərq (ərəb və fars) təhkiyə mədəniyyəti (təhkiyə, təsvir, təcəssüm, tərənnüm və s.) təşkil edir. Türk söz sənətinin sonrakı inkişaf mərhələlərində də ənənəvi təhkiyə və onun formalarına müraciət olunmuşdur. Belə ki, XV-XVIII əsrlərin türk ədəbiyyatı bəlağət və onun bölmələrinin (fəsaḥət, məani, bəyan və bədii) kanonlarına və ənənəvi milli təhkiyəyə söykəndiyi kimi,

Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə yeni tipli türk nəsr nümunələrinin ortaya çıxdığı XIX əsrin II yarısında da yazıçılar yeni ifadə üsullarına yönəlməklə yanaşı, ənənəvi təhkiyəni də unutmur, əsərlərində ona müraciət edir, türk bədii düşüncəsində hələ ədəbi təmayül kimi formalaşmamış modernist Qərb təhkiyəsi ilə sintezini yaratmağa çalışırdılar. Məsələn, “Tənzimat” ədəbi məktəbinin (1860-1895) görkəmli nasiri, naşiri və publisisti Əhməd Midhədin (1844-1912) yaradıcılığında ənənəvi Şərq təhkiyəsi ilə Avropa modernist nəsr təhkiyəsinin qovuşdurulması təşəbbüsünü müşahidə etmək mümkündür. Onun “Kıssadan hisse”, “Letâif-rivayət”, “Hasan Mellâh”, “Hüseyn Fellah” kimi nəsr əsərlərində tarixin fraqmental təqdimatı ilə məddah və xalq hekayəsi ənənələrinin geniş yer verildiyini görürük [1, s.68].

Ədibin ənənəvi hekayədən istifadəsi, ilk növbədə, özünü əsərin təhkiyə üsulunda və yazıçı üslubunda göstərir. O, hadisəni ənənəvi hekayəyə xas şəkildə nəql edərkən, vaxtaşırı araya girib, oxucuya müəyyən məlumat verir, onunla fikir və düşüncələrini öyrənmək istərcəsinə söhbətləşir. Bu ünsiyyətlə oxucunun diqqətini əsərin məqsəd və məramına yönəltməyə çalışır. Bütün bunlar yazıçının ənənəvi məddah hekayələrinə xas təhkiyə metodunu yeni tipli nəsr əsərlərinə transformasiya etməsinə imkan verirdi. Əhməd Midhət bir tərəfdən mövzusunu Türkiyə həyatından, formasını – süjet xətti, kompozisiya quruluşu və s. kimi ədəbi atributları

Qərb nəsrindən götürdüyü hekayə və romanlarını o dövrün Qərb təhkiyəsi ilə qələmə alır, digər tərəfdən, tamamən yeni olan bu üsulla ənənəvi məddah janrını unudulmaqdan qurtarmaq, zamanın tələbinə uyğun inkişaf etdirmək arzusu daşıyırdı. Bununla da o, ənənəvi türk nəsr təhkiyəsini modernləşdirməyi, onun Qərb təhkiyəsi ilə sintezini yaratmağa səy göstərirdi.

Təəssüf ki, zəmanəsi üçün novator və cəsarətli addım olan bu cəhd onun müasirləri və “ədəbiyyati-cədidəçilər” tərəfindən davam etdirilmir. “Sərvəti-fünun” ədəbi məktəbi (1896-1901) nümayəndələrinin yaradıcılığında təhkiyənin ənənəvi üsulları nisbətən arxa plana keçir. Bu məktəbin ən böyük nasiri və modern türk hekayəsinin ilk yetkin nümunələrini verən Xalid Zıyanın (1866-1945) əsərlərində ənənəvi təhkiyənin yerini Qərbdən əxz edilən nəsr komponentləri tutmağa başlayır (“Aşk-ı memnu”, “Mai və Siyah”, “Ferdü ve Şürekası” və s.).

“Fəcri-ati” ədəbi cərəyanının (1908-1912) məşhur nümayəndəsi Mehmet Raufun (1875-1931) “Eylül” romanında isə ənənəvi təhkiyə öz yerini lirik-psixoloji təhkiyəyə tərk edir. Əsərdə Qərb ədəbiyyatının o dövr üçün rəvaca olan anlatma tərzini və ifadə şəklləri üstünlük təşkil edir. Romanda daxili dialoq və monoloqların bolluğu, mənəvi təbəddülat və psixoloji təfərrüatlar, hadisə və mükəllimələrə uyğun zaman və məkan seçimi, romantik ecaz, obrazların alafraq – avropalısayaq və alaturka – milli (türksayaq) danışıq, hərəkəti, geyimi və davranışları diqqətdən yayınmır.

XX əsrin I rübü Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərə yol açmış “Gənc türklər” inqilabı və Sultan II Əbdülhəmidin taxtdan endirilməsi (1908-1909), “İttihad və Tərəqqi”çilərin hakimiyyətə gəlməsi (qısa fasilələ 1908-1918-ci illər), Balkan müharibələri (1912-1913), Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918) kimi təlatümlü hadisələrə şahid olmuşdur. Əsrin ilk iki onilliyində həm klassik Şərq təhkiyə ənənəsi, həm də XIX əsrin 60-cı illərindən etibarən aparıcı mövqedə olan maarifçilik və Qərbçilik kimi fikir ədəbi-ideoloji cərəyanlarının təsir gücü tədricən zəifləyir, islamçılıq, qismən də osmanlıçılıq ideyaları ilə yanaşı, millətçilik-türkçülük məfkurəsi nüfuzlu fikir cərəyanlarına çevrilməyə və Milli ədəbiyyat formalaşmağa başlayır (Mehmet Akif, Yəhya Kamal, Mehmet Emin, Ahmet Haşim, Ömər Seyfəddin, Refik Xalid və s.) [2, s.79].

Türkiyə Milli-azadlıq hərəkatı (1919-1922) və qazanılan qələbədən sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması (1923) kimi cəhanşümul tarixi hadisələrin meydana çıxardığı ictimai-siyasi mühit türk ədəbiyyatının sonrakı inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir, dövrün yazıçı və şairlərində yeni dünyagörüşü və sənət anlayışı formalaşdırır, ilk iki onillikdə poeziyada “Beş hecaçılar”, “Yeddi məşaləçilər” kimi tanınmış şairlər, nəsrə Xalid Ədib, Rəşad Nuri, Yaqub Qədiri və s. kimi görkəmli nasirlər yetişir.

XX yüzilin 30-cu illərindən etibarən formalaşmağa başlayan “toplumçu gerçəkçilik” (“ictimai realizm”) hərəkatı türk nəsrini və poeziyasında

ən uzun ömürlü ədəbi-ideoloji cərəyana çevrilir, sonrakı onilliklərdə çox sayda mütərəqqi-demokratik yazıçılar bu cərəyana qoşulur və əsrin 80-ci illərinə qədər sosial realistlər ədəbi prosesdə öz aparıcı mövqelərini qoruyub saxlayırlar (Nazim Hikmət, Sadri Ertem, Sabahattin Ali, Orxan Kamal, Kamal Tahir, Əziz Nesin, Fahri Erdiç, Samim Kocagöz, Yaşar Kamal, Çətin Altan, Bekir Yıldız və s.).

40-cı illərin sonu – 50-ci illərin əvvəllərində realist türk nəsrində yeni bir çıxış açan, Türkiyə kənd və kəndlilərinin həyatını ilk dəfə geniş və obyektiv şəkildə ədəbiyyata gətirən nasirlər qrupu – Mahmut Makal, Dursun Akçam, Fakir Baykurt, Talip Apaydın, Mehmet Başaran və s. kimi “kənd ədəbiyyatçıları” yetişir [3, s. 4].

50-ci illərin ortalarından etibarən ədəbi prosesdə fərdiyyətçilik keyfiyyət dəyişikliyi keçirərək yeni bir təmayülün doğmasına səbəbiyyət vermişdir. Qərb ədəbiyyatının təsiri ilə formalaşan modernizmin estetik prinsipləri ilə yerli milli-idealist fəsrəfi düşüncələrin, eləcə də yazıçıların fərdi psixoloji motivlərin sintezi nəticəsində yeni bir ədəbi təmayül – “bunalım ədəbiyyatı” (“böhran ədəbiyyatı”) cərəyanı ortaya çıxmış, bu ədəbiyyatın Leyla Erbil, Lətifə Tekin, Fərid Edgü, Necati Tosuner kimi hekayəçiləri bir-birinin ardınca maraqlı əsrlər nəsr etdirməyə başlamışdılar [4, s.5].

60-70-ci illərdə yuxarıda sözügedən son iki qrupun nümayəndələri, eləcə də hər hansı bir ədəbi-ideoloji qrupa qoşulmadan bədii yaradıcılıqla məşğul olan Memduh Şevket, Sait Faik, Ahmet Hamdi, Peyami Səfa, Haldun Taner və s. kimi sənətkarlar müasir türk nəsrinin inkişafında çox mühüm rol oynayırlar. Onların bir qismi tənqidi-realist, digər bir qismi sosial-realist zəmində həyat həqiqətlərinin inikasına, ən mühüm bəşəri problemlərin ədəbiyyata gətirilməsinə, ölkənin kənd-şəhər, ağa - muzdur, maarifçi - cəhalətpərəst, dünyəvilik - din istismarçılığı, ifrat sağçılıq - ifrat solçuluq kimi dilemmələrdən qaynaqlanan məsələlərinin, kənddən şəhərə köç, xarici ölkələrə, xüsusən Almaniyaya işçi axını, siyasi partiyaların seçkiabağı boş vədlərinə qarşı demokratik hüquq və azadlıqlar uğrunda mübarizə kimi mövzuların bədii-estetik dərinə və mənalandırılmasına səy göstərirlər. Ənənəvi təhkiyəyə münasibət baxımından müasir türk nəsrini üçün fenomenal ədəbi hadisələr isə ötən əsrin 80-ci illərində – Türkiyədə yeni tipli modern Qərb nəsrini nümunələrinin ortaya çıxmasından təxminən yüz il sonra baş verir.

Bir tərəfdən Orxan Pamuk, Lətifə Tekin, Hasan Ali Toptaş, Mətin Kaçan və başqa postmodernist sənətkarların müasir və tarixi mövzuların işləndiyi hekayə və romanları işıq üzə görünür.

Digər tərəfdən klassik Şərq təhkiyə ənənəsinə və bu ənənənin əsasını təşkil edən təsəvvüf fəlsəfəsinə müraciət edən “yeni ənənəçilər” – Rasim Özdənörən (1940), Mustafa Kutlu (1947), Hüseyin Su (1952), Ramazan

Dikmen (1956-1997), Nazan Bəkiroğlu (1957), İskəndər Pala (1958), Elif Şafak (1971) və s. kimi çoxsaylı yazıçılar dəstəsi yetişir.

Bu yazıçılar özlərindən əvvəlki ədəbi nəsillərdən fərqli olaraq, ədəbiyyatın yalnız ağa-kəndli münasibətlərini, sinfi-ideoloji mübarizələri, torpaqlı-torpaqsız insanların məişət qayğılarını, yolsuz, məktəbsiz, işıqsız və səhiyyəsiz kənd gerçəkliklərini inikas etdirməkdən ibarət olmadığını diqqətə çatdırırdılar. Onlar nəsri nağılcılıq və rəvayətçilik, dastan estetikası və rasionallıq kimi kanonlardan ayırmağın zərurətini önə sürməklə yanaşı, bütün bunları irrasionallığa, metafizik qata keçirməyə, ənənəvi təhkiyə metodları ilə müasir çevik düşüncə formalarını qovuşdurmağa səy göstərirdilər. Tarixi mövzulara tez-tez müraciət etmələri millətin keçmişini bugünün diliylə, yeni ədəbi üsul və estetik yazı texnikasıyla danışdırmaq istəyindən irəli gəlirdi. Başqa sözlə, bu, köhnə tipli nəsri, ənənəvi təhkiyəni yıxmaq yox, zamanın tələbinə, sosial sifarişə yeni mövzu və bədii-estetik formalarla cavab vermək cəhdi idi. Bu, dünyanın, ənənəvi dəyərlərin inkarı yox, modern düşüncəyə, müasir fəlsəfi-humanitar təfəkkürə söykənən üsullarla təsdiqi idi.

Beləliklə, yüzillik yeni tipli türk nəsrində modernist və realistlərlə yanaşı, postmodernist və ənənəçilər paralel addımlamağa başlayırlar. Yeri gəlmişkən, geyd edək ki, əsərlərinin məzmun və mündəricəsinə, təhkiyə texnikasına və üslubuna görə, bir neçə qrupa aid edə biləcəyimiz universal yazıçılar da var. Məsələn, Nobel ədəbiyyat mükafatı laureatı Orxan Pamukun “Cövdət Bəy və oğulları” romanı klassik modernizm, “Qara kitab” romanı tipik postmodernizm nümunəsidir. Müxtəlif yaş qruplarına mənsub sənətkarların yer aldığı bu ədəbi istiqamətlərin nümayəndələri öz hekayə və romanlarında yeni məzmunu daha yaxşı ifadə edə biləcək təzə bədii forma və təhkiyə arayışlarına başlayır, bir-birinin ardınca Şərq təhkiyə ənənəsinə, təsəvvüf fəlsəfəsinə söykənən və modern Qərb nəsrinin zəngin anlatma formaları ilə bu ənənəni modernləşdirən nəsr nümunələri qələmə alırlar. Bu ədiblərin ortaq yaradıcılıq məziyyəti onların öz əsərlərində ənənəvi təhkiyəyə, folklor nümunələrinə – nağıl, dastan, əfsanə, epos, lətifə, məddah və xalq hekayələrinə sıx-sıx müraciət etmələridir. Əlbəttə, onlardan əvvəl də (60-70-ci illərdə) öz əsərlərində folklor motivlərinə geniş yer verən, romanlarını folklor materialları üzərində quran Yaşar Kamal (məsələn, “Ağrıdağı əfsanəsi”, “İlanı öldürsələr”, “Minbuğalar əfsanəsi” və s.) və Kamal Bilbaşar (“Cemo”, “Memo” və s.) kimi məşhur türk yazıçıları olmuşdur[5, s.20]. Lakin irəlidə görəcəyimiz kimi, ənənəçilərlə onların və digərlərinin folklor müracətlərinin məqsəd və vəzifələri bir-birindən xeyli dərəcədə fərqlənir.

Məlumdur ki, modernizmin davamı olaraq ortaya çıxan postmodernizm bütün özündən əvvəlki “izm”lər kimi, bətinə formalaşdığı modernizmi tənqid, bəzi hallarda bütünlüklə inkar etməklə özünə yol

açmışdır. Bu cərəyanın nümayəndələri çox zaman əsərlərini modernizmin qəbul etmədiyi prinsiplər üzərində qurmağa, nəsrin yalınqat gerçəklikdən uzaqlaşdırmağa çalışmışlar. Başqa sözlə, onlar öz əsərlərində işlədikləri mövzuları bəyənməyib inkar etdikləri prinsiplərdən fərqlənən, hətta bəzən bu prinsiplərlə ziddiyət təşkil edən bədii-estetik normalar çərçivəsində qurğulamağa səy göstərmişlər. Postmodernistlərin əənənəvi nümunələrə destruktivləşməyə məqsədilə müraciəti və onlardan faydalanması bu yazıçıları modernistlərdən uzaqlaşdırsa da, əənənəçilərə müəyyən mənada yaxınlaşdırır. Məlumdur ki, modernizmdə tək qaynağın insan ağı, onun formalaşdırdığı prinsiplər, qaydalar, cərəyanlar və sistemlər olması düşüncəsi hakim idi. Bu cərəyanın nümayəndələri əənənələrə qarşı olduqlarından öz əsərlərində əski mətnlərdən və keçmişə aid milli motivlərdən faydalanmağı rədd edirdilər. Postmodernistlər isə müasir Qərb ədəbiyyatının estetik metod və konsepsiyalarından istifadə etməklə yanaşı, keçmişin zəngin irsindən də yararlanmağa çalışırdılar. Beləliklə, postmodern sənətçilərin əənənəvi təhkiyə formalarına müraciətləri onların modern olandan qaçınmaq istəyiylə şərtlənirdi.

Türk nəsrini çevik düşüncə layına keçirən postmodernistlərin əənənəçilərdən əsaslı fərqlərinə gəlincə, ilk növbədə onu demək lazımdır ki, onlar əənənəvi təhkiyəyə, folklor motivlərinə, şifahi xalq ədəbiyyatının texnika və metodlarına baş vurur, “çoxmənalılıq – çoxplanlılıq”, “üstqurmaca – metafizik”, “mətnlərarası münasibətlər” və s. kimi üsullardan hərəkət edirlər. Əənənəçilərin öz əsərlərinə təbii şəkildə daxil etdikləri milli təhkiyə şəkillərindən fərqli olaraq, postmodernçilər əənənəvi təhkiyə texnikalarından ədəbi əsərin uydurma, xəyal məhsulu olduğunu göstərmək məqsədi ilə istifadə edirdilər. Başqa sözlə, yazdıqları əsərin qurma, fantaziya olduğunu bilərəkdən qabartmağa çalışırdılar. Digər mətnlərdən müəyyən parçaları olduğu kimi öz əsərinə daxil etmə, bəzən isə onlara sadəcə işarə və göndərmələrlə kifayətlənmə də məhz bu məqsəddə xidmət edirdi. Onların əənənəyə müraciət formaları ciddi xarakter daşımır, əksinə mətnə yaxınlaşma tərzləri, parodiya, kinayə və istehzadan faydalanmaqla “parçalarla oynamaları” inikas planında əənənəvi təhkiyənin mahiyyəti ilə ziddiyət təşkil edir. Başqa sözlə, postmodern ədəbiyyatına oyun anlayışı hakimdir ki, bu anlayış əsərin uydurma, təxəyyül məhsulu olmasını göstərməyə xidmət edir. Əənənəvi irsə müraciət, əənənəvi nümunələrə meyil, onlardan istifadə postmodernistlərin öz prinsiplərini həyata keçirmək üçün xam material, ədəbi əyləncə rolunu oynayır.

80-ci illərdə formalaşmış və türk ədəbiyyatşünaslarının “yeni axtarışlar mərhələsi”, yaxud “yeni əənənəçilər dönəmi” adını verdiyi ədəbi istiqamətə və onun nümayəndələrinə gəlincə, deməliyik ki, onların seçdikləri yol özlərinə qədərki əənənəçi sələfləri, eləcə də müasirləri olan modernist və postmodernist yazıçılardan fərqli olaraq ciddi şəkildə düşünülmüş və

məqsədyönlü idi, yəni təsadüfi xarakter daşımırdı. Bu sənətkarların ənənəvi təhkiyəyə müraciəti, öz əsərlərində zəngin Şərq poetikasına yer verməsi, tarixi mövzu və şəxsiyyətləri bugünkü təfəkkür prizmasından dəyərləndirməsi və bugünün diliylə danışdırması, bədii obraz və xarakterlərin milli-mənəvi dəyərlər üzərindən işlənməsi onların sənət kredosu, türk nəsrinə yüklədikləri yeni missiyadan irəli gəlirdi. Başqa bir deyişlə, bu, Orta əsrlərin təhkiyə ənənəsinin yeni dövrün tələblərinə uyğun interpretasiyası, müasir dünya ədəbiyyatının ən qabaqcıl və ədəbi konsepsiyaları ilə sintezi demək idi.

Biz türkoloq Ə.Rəsulovun yeni ənənəçilərə dair belə bir dəqiq fikrini paylaşırıq ki, bu ədəbi nəslin ən mühüm ortaq xüsusiyyətlərini milli-mənəvi dəyərlərə ədəbi-ictimai baxışın dəyişdiyi müasir dövrdə məlum tarixi hadisələrin yeni bədii-estetik formalarda təqdimatı və klassik Şərqin hikmətli və sadə üslublu ənənəvi təhkiyəsinə və bu təhkiyənin əsasını təşkil edən islam fəlsəfəsinə, sufi-ürfani dəyərlərə müraciət təşkil edir. Bu qrupda yer alan yazıçılar ilk növbədə öz əsərlərində ilahi və bəşəri sevginin, maddi və mənəvi dünyanın sintezinin mümkünlüyünü dilə gətirirlər. Bu ideyanı həyata keçirərkən öz romanlarında yeni tipli bədii obrazlardan və sinkretik ədəbi priyomlardan istifadə edirlər. Onlar “sufizm fəlsəfəsini çağdaş humanitar təfəkkür işığında bədii cəhətdən mənalandırmaq, tanıdığımız və tanımadığımız tarixi şəxsiyyətlərin cəmiyyətin inkişaf dinamikasındakı yeri və rolunun obyektiv bədii-estetik təhlilini vermək, dünənlə bugün, tarixi keçmişlə modern oxucu arasında əlaqə yaradaraq maarifçi, əxlaqi-didaktik mətnlər vasitəsilə tarixi yaddaşı sənət yaddaşına çevirmək” istəyirlər.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında bəzən bu yeni tipli nəsrin nümayəndələrinin yaradıcılığını geriyə dönüş, müasir ədəbi cərəyanlarla ayaqlaşma bil-məmə, osmanlı heyranlığı, islam mühafizəkarlığı və s. kimi qiymətləndirirlər. Bu nəslin ədəbi fəaliyyəti ilə XX əsrin ilk onilliklərinin məşhur sənətkarları Mehmet Akifin islami və Yəhya Kamalın osmanlıçı poeziyası ilə əlaqələndirənlər də tapılır. Əslində, adları çəkilən hər iki sənətkarın, eləcə də 80-ci illərdə formalaşan “ənənəçilər” ədəbi nəslinin nümayəndələrinin əsərlərində mövzular islami dəyərlər, sufi-ürfani hikmətlər və osmanlıçılığa duyulan xiffət və heyranlıq kimi görünsə də, onların heç biri ictimai-siyasi hadisələrə göz yumub, öz mikromühitində yaşayan sənətkarlar deyildirlər[7, s.6].

Bu ədiblərin sənətdə mühafizəkarlığı seçmələri, Şərq təhkiyə ənənəsinə müraciətləri, təsəvvüf fəlsəfəsinə söykənmələri qətiyyəən cəhalətpərəstlik, maarifçi-didaktik konsepsiyadan uzaqlaşma, ifrat dinçilik və tərəqqi düşmənçiliyi, Qərb mədəniyyətinə etinasızlıq şəklində qiymətləndirilə bilməz. Belə ki, bu sənətkarlar klassik osmanlı ədəbiyyatı və mədəniyyətinə, onun əsasını təşkil edən islami düşüncəyə bağlı olmaqla yanaşı, bütün yeniliklərə, müasir humanitar təfəkkürdən qidalanan bütün ədəbi

cərəyan və konsepsiyalara da açıqdırlar. Məsələn, belə bir tipik faktı qeyd edək ki, bu ədəbi nəslin aparıcı siması Mustafa Kutlu məfkurəsi etibarilə sosialist və tənqidi-realist yazıçı Sabahəddin Ali haqqında monoqrafiya müəllifidir.

Ənənəçilərə görə, ədəbiyyat və sənətkar üçün sadəcə mücərrəd köhnə və yeni anlayışları, Osmanlı imperiyası və cümhuriyyət Türkiyəsi təzadları, Qərb və Şərqi üst-üstə düşən, yaxud örtüşməyən dəyərləri problemi yoxdur. Sənətkar üçün əsas məsələ ədəbi prinsipə və yazıçı missiyasına sədaqət, konkret bəşəri keyfiyyətlərlə antihumanist hərəkətlər arasındakı ziddiyyətin obyektiv səbəblərinin qavranılması, dünyanın maddi varlıq, yaxud metafizik olaraq dərk, həyat həqiqətlərinin materialist dünyagörüşü, yaxud idealist baxış bucağından estetik təqdimatı var. Ən əsası, bütün bunları öz əsərlərində canlı bədii boyalarla inikas etdirə bilən, bədii cəhətdən mənalandırmağı bacaran yazıçı var. Bu ədəbi nəslin nümayəndələri daha çox obyektiv gerçəkliyə metafizik konsepsiya prizmasından yaxınlaşırlar və belə hesab edirlər ki, bəşər sivilizasiyasının qaynağı ölümsüz ruhdur, lakin ölümlü maddi dəyərlərsiz də sivilizasiya mövcud deyil. Ruhsuz mədəniyyət, sənət, ədəbiyyat olmayacağı kimi, maddiyyətsiz də sənət əsəri yarana bilməz.

80-ci illərin ənənəçi sənətkarlarının böyük əksəriyyəti həm ümmətçi (islamçı), həm də millətçidirlər. Bu da tamamilə təbii. Belə ki, islamçılıq (ümmətçilik) Osmanlı türklərinin, milliyətçilik yeni Türkiyənin milli-ideoloji məfkurəsidir. Şərq təhkiyə ənənəsinə yönələn sənətkarların da bu iki milli məfkurəyə bağlı olmaları qədər təbii heç nə yoxdur. Bu ədəblərin əksəriyyəti Avropa ölkələrində təhsil almalarına baxmayaraq, Qərbi heç bir zaman kor-koranə təqlid yoluna getmir, əksinə, Qərbin ən mütərəqqi ideyaları, modern ədəbi-bədii konsepsiyaları ilə milli olanın – Şərqi təhkiyə ənənələrinin sinkretizminə səy göstərirlər[8, s.68]. Onlara mühafizəkar, yobaz (cəhalətpərəst) deyənlərə islami ürfanla cəhalət, milli dəyərlərə sadıqlıqla xarici təqlidlərə kortəbii aludəçiliyi qarışdırmamağı məsləhət görürlər.

Yeni ənənəçilərin yaradıcılığına dair tədqiqatçıların elmi-tənqidi görüşləri ilə yaxından tanışlıq, bu yazıçıların hekayə və romanlarının bilavasitə mütaliəsi, eləcə də özlərinin mətbuata müsahibələrində ifadə etdikləri ədəbi-estetik və nəzəri düşüncələri, bütövlükdə ədəbiyyata və onun sənətkarlıq məsələlərinə yaxınlaşma tərzləri belə bir qənaətə gəlməyə imkan verir ki, onlar təkcə mənsub olduqları türk xalqının ədəbiyyatını yox, Şərqi-Qərb bədii-estetik dəyərlərini, Şərqi poetikasını və Avropa ədəbiyyatını, türk-islam bədii fikrini dərinləndirən bilirlər.

Fikrimizcə, yeni modern türk yazıçıları içərisində özünəməxsus yaradıcılığı ilə seçilən İskəndər Palanın, eləcə də romanlarında posmodern yazı texnikasıyla ənənəvi təhkiyə üsullarının vəhdətinin müşahidə edildiyi

Əlif Şəfəqin əsərlərinin düzgün elmi-nəzəri tədqiqi və təhlili üçün osmanlı ictimai-siyasi tarixinin və poetik fikrinin təkamülünü, şərq ədəbiyyatı estetikasının və islami-təsəvvüf fəlsəfəsinin özəlliyini, türk nəsr formalarının tarixi poetikasını nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu zaman hər iki sənətkarın ən tipik əsərlərini təhlilə cəlb etmək, romanlarının bədii-fəlsəfi mahiyyətini tarixilik və müasirlik müstəvisində aşkara çıxarmaq zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Akyüz K. Modern türk edebiyatının ana çizgileri. İstanbul: İnkılap, 1994, 270 s.
2. Rəsulov Ə. Türk sənədli-bədii nəsi. Bakı: "Elm", Nurlan NPM, 2004, s.
3. Bayrak Mehmet. Köy Enstitülü Yazarlar Ozanlar. Ankara: TÖB-DER Yayınları, 1978, 630 s.
4. Утургаури С.Н. Турецкая проза 60-70-х годов. М.: Наука, 1982, 215 стр.
5. Məmmədova H. Yaşar Kamal yaradıcılığında folklor motivləri. Filol. üzrə fəl. dok. dis... avtoref. Bakı, 2010, AMEA Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, 29 s
6. Rəsulov Ə. İskəndər Palanın tarixi romanları. // Şərq filologiyası məsələləri (7-ci buraxılış), Bakı: MA Kompani, 2013. s.433-455
7. Qasımoğlu L. "XX əsrin II yarısında Türkiyə hekayəçiliyində ənənə və novatorluq (Mustafa Kutlunun hekayələri əsasında). Filol. üzrə fəl. dok. dis...avtoref. Bakı, 2014, AMEA Z. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu, 26 s.
8. Aktaş Şerif. Hikayeciliğimizde yeni bir tarz: "Yoksulluk içimizde" // Türk Edebiyatı dergisi, 1984, № 124, s.75-76

Summary

The stage of new traditionalism in modernist turkish prose

In Turkey under the influence of Western Europe, particularly French literature the first examples of modernist prose emerged at the second half of nineteenth century/ But it does not mean that there were no literary types and genres in Turkish word of art in medieval centuries. Turkish literary is based on the tradition of classical poets or popular legends and stories, fairy tales, legends, epics, jokes and stories qisse and storiteller were rich with examples of prose fiction and documentaries although interest in heritage in Turkey for a long time, since last time 80s of the last century changed the traditional narrative approach.

Резюме

Новый этап традиционистов в тюркской модернистской прозе

В Турции первые образцы модернистской прозы возникли во второй половине XIX века под влиянием Западно-европейской, в частности французской литературы. Однако это вовсе не подразумевает отсутствие прозы, как художественного вида и жанра в тюркской литературе средних веков. Ибо классическая тюркская литература, основанная на традиции восточной поэтики, была богата художественными и документальными образцами народных сказаний, дастанов, легенд, хвалебных сказок, анекдотов. Несмотря на то, что долгое время в Турции интерес к этому жанру уменьшился, однако с 80-х годов прошлого века отноше-

Azərbaycan Dillər Universiteti

ние к нему начало меняться. В частности, для творчества писателей, именовавших себя традиционастами, характерен синтез традиции Восточного повествования, составляющей его основу философией суфизма с эстетикой Западного модернизма и постмодернизма.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. E.Quliyev
ADPU-nun Azərbaycan dili və dünya ədəbiyyatı tarixi kafedrasının
16.09.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 23.09.2016

Zivər Almuradova
ADU

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ALMANDİLLİ DRAMATURGIYADA F. DÜRRENMATT YARADICILIĞININ YERİ

Açar sözlər: dürrenmatt, Brextin təsiri, ironiya, yadlaşdırma prinsipi, əxlaq

Keywords: durrenmatt, the influence of Brecht, irony, the principle of alienation, morality

Ключевые слова: дюрренматт, влияние Брехта, ирония, принцип отчужденности, мораль

“Pyeslər dünyanı anlamaq üçün yazılır. Dünyanı anlamaq üçün isə pritçalar lazımdır. Mənim bütün pyeslərim - pritçalardır” [5, s.120].

F. Dürrenmatt 1921-ci ildə İsveçrədə doğulmuşdur. Dramaturq, əsir, publisist və eyni zamanda rəssam idi. Təsviri incəsənətə ehtirası onun bütün həyatını müşayiət etmişdir: o, öz pyeslərinə illüstrasiyalar edirdi, səhnə quruluşu üçün eskizlər çəkirdi. Onun əsərləri ilə yanaşı çəkdiyi rəsmlər də dəyərlidir və dünyanın bir çox muzeylərində sərgilənməkdədir.

Dürrenmattın yaradıcılıq irsi olduqca həcmlidir: o, 23 pyesin, çoxsaylı romanların, esselərin, hekayələrin, radiopyeslərin müəllifidir. Onların arasında – “Şəhər” (1952) hekayələr toplusu; detektiv əsərləri : “Hakim və onun cəlladı” (1952), “Şübhə” (1953), “Vəd” (1958), “Ədalət” (1985); “Yaşlı xanımın gəlişi”, “Planetin rəsmi”, “Fizik”, “Meteor” kimi dram əsərlərin adlarını çəkmək olar ki, bu əsərlər ona dünya şöhrəti gətirmişdir. Bunlardan əlavə onun 1990-cı ildə V.Qaveluna və M. Qorboçova ünvanlanmış iki nitqi də geniş şöhrət qazanmışdır.

F. Dürrenmatt əsərlərində tamaşaçıya “təsəlli vermək” hədəfini qarşısına qoymur. O, qrotesk və ironiyaya qaçaraq tamaşaçıda qıcıqlanma yaratmağa üstünlük verir. Dünyanın absurdluğunu Dürrenmatt öz parlaq məzhəkələrində və parodiyalarında əks etdirməyə çalışır. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edərək söyləmək mümkündür ki, Dürrenmatt yaradıcılığına B. Brextin böyük təsiri olmuşdur. B. Brextin yaratdığı “Epik Teatr”ın əsas ədəbi-bədii xüsusiyyətlərində də belə bir cizgiyə rast gəlinir: tamaşaçı səhnədə qoyulan əsərə baxır, dərk edir, öyrənir və baş verənləri izah etməyə çalışır. Hadisələr yadlaşdırma prinsipi əsasında qoyulur, yəni tamaşaçı ənənəvi Aristotel teatrında olduğu kimi katarsis yolu ilə “təsəlli tapmağa” yox, əsərdə qoyulan problemin həllini tapmağa sövq edilir.

“Mən özümü "avanqard"ın rəssamı hesab etmirəm. Əlbəttə ki, mənim özümün sənət nəzəriyyəmə vardır. Lakin mən onu üzə çıxarmıram, o mənim

şəxsi işimdir (əks halda gərək ona rəhbərlik edim)", - Dürrenmatt "Yaşlı xanımın gəlişi" əsərinin ön sözündə qeyd edir[2, s.311].

Biz yazıçının bu ziddiyyətli fikirlərini bir kənara qoyub Dürrenmatt dünyasına elə onun öz əsərləri vasitəsilə baxacağıq.

Müharibənin Avropada tüğyan elədiyi bir vaxtda Fridrix Dürrenmatt, protestant keşişinin oğlu, Bern və Sürix universitetlərində təhsil alırdı. Hər şeylə maraqlanırdı: teologiya, filologiya ilə məşğul olurdu, daha sonra yunan dilini öyrənmişdi ki, bu da ona sonralar antik dövr yazarlarının əsərlərini originaldan oxuma şansını vermişdi. Daha sonra incəsənət tarixi ilə maraqlanmış və hətta bir ara rəssam-qrafik olaraq çalışmışdır. Ən sonda nəhayət öz seçimini ədəbiyyat üzərində saxlayan yazıçı dünya ədəbiyyatına və alman dilli ədəbiyyata yeni yazı üslubu, yeni mövzular və bu mövzulara yanaşma tərzini gətirmişdir.

Müharibə dövründə və "Minillik reyxin" on iki illik hakimiyyəti zamanı baş verən dəhşətlərin səbəbini o dövrün yazarları insanlığın "şikəst edilmiş" ruhunda axtarırdı. Özünü sübut etməyə çalışan modernist nəsil yetişməyə başlamışdı, ekspressionistlərin sayı durmadan artırdı. Belə bir şəraitdə ədəbiyyata yeni dəb də gəlmişdi - Frans Kafka. Onun təbliğatçıları sakit oxucuya şok yaşatmaq cəhdi ilə ədəbiyyatı qəmli mistika və sofistliklə doldürürdü. Təbii ki, Dürrenmatt da ilkin etapda bu təsirdən yan ötməmişdir. Onun ilk radio pyesi "Oxşarlar" (1941) məhz bu dövrə aid edilir.

Bu pyes, digərləri kimi, mənasız lakin qaçılmaz taleyə həsr olunur. İnsan ruhsuz abstraksiyalar dünyasında adi bir qum dənəsidir. Bu dünya onu qaçılmaz ölümə hədələyir. Dürrenmatt çaşdırmağı və heyrətləndirməyi sevdi. Məhz buna görə də o, ədəbiyyatda ölümü, qətli, cinayəti, sirləri böyük həcmdə verir, ona qədər belə bir həcm yalnız detektiv əsərlərdə mövcud ola bilərdi. Lakin bu vasitələr yazıçının öz ideyalarını təsvir etməsi üçün lazım idi və patoloji xarakter daşımadı.

Dramaturgiya Dürrenmattın sevimli janrına çevrildi. O, pyeslər və radio kompozisiyalar yazır, lakin teatrla kifayətlənməyib, eyni zamanda gücünü prozada da sınayır.

"Mən dünyaya xüsusi bir optimizmlə baxmaq üçün elə də böyük səbəblər görmürəm. Və heç bir komediya müəllifi də belə etməzdi. Aristofanı xatırlayın. Onun bütün pyesləri – acı komediyalardır" [5, s.11].

Hər şeyə rəğmən, bütün haqsızlıqlara və ədalətsizliklərə, xaosa və mənasızlığa, baş vermiş və ya baş verəcək qəzalara baxmayaraq gülüş, bu yəqin ki, F. Dürrenmattın əsərlərinin əsas tipik cəhətidir. Dürrenmatt qrotesklərin vasitəsi ilə dünyanı ifşa etməyə çalışır. Tamaşaçı səhnədə olanlara gülürək, birdən birə tamahkarlığın hökm sürdüyü və şəxsiyyətin öz taleyi üzərində tamamilə gücsüz olduğu bu dünyanın həqiqi xarakterini anlayır.

Gülüş və ironiya onun demək olar ki, bütün əsərlərində ön plandadır. Eyni zamanda bir neçə mövzu vardır ki, onun bütün əsərlərində rast gəlinir. Məsələn– şübhə. İnsan fəaliyyətinin mənasına, düşüncəsinə olan şübhə. Dürrenmatt demək olar ki, bütün əsərlərində tək insanın dünyanın gedişatını dəyişdirə bilmə qüvvəsini qiymətləndirməyə çalışır. Bir tək insan baş verənləri dəyişdirə bilərmi?

Dürrenmatt, əsərlərində mənəvi köklərin itkisi və 20-ci əsr insanının vəziyyətinin perspektivsizliyi problemiylə inam və əxlaq məsələlərini bir-birinə bağlamağa çalışır. Yazıçı öz qaçılmaz sonuna doğru addım – addım irəliləyən və bunun fərqi olmayan insana təsir edə bilməyə qarşı son dərəcə şübhə ilə yanaşır. Onun fikrincə belə insanlara heç nə ilə təsir etmək mümkün deyildir. Onlar öz yollarını seçmişlər. Dramlarında və eyni zamanda bəzi hekayələrində rast gəlinən bu mövzu tamaşaçı və ya oxucunu düşündürməyə vadar edir. Dürrenmattın 1951-ci ildə yazdığı “Tunel” hekayəsinin mövzusu da bu cizgi üzərində qurulmuşdur. İnsan laqeydliyi, baş verənlərə qarşı susqunluq, uçuruma yuvarlanmaqda olan və cəmi bir neçə dəqiqə sürməli olan tunelin bitməməsi və bunların fonunda baş verənlərin fərqi varan tək bir insan. Hadisələrin baş verdiyi yer dəqiqdir - qatar! Əsərin qəhrəmanı məhz bu qatara minir. Lakin ona sonuncu dayanacağı çatmaq qismət olmayacaqdır. Nə o, nə də qatarın digər yolçuları sonuncu dayanacağı çatmayacaqlar. Çünki qatarı kimsə idarə etmir. Əgər "Oxşarlar" əsəri ilə müqayisə etsək "Tunel"də obrazlar daha dəqiq təsvir olunublar: günəş işığında qara eynəyinin arxasında gizləni, siqaretini qulağının arxasına keçirib, yaş pambıqları isə qulağına tıxamışdı. Alleqoriya kifayət qədər aydındır: qatar var gücü ilə məhvə doru hərəkət edən müasir insanlığı xatırladır. Maşinist özünü aşağı atdığından rəhbərsiz qalan qatar girdiyi qaranlıq tuneldə tam sürətlə uçuruma doğru hərəkət edir. Amma qatarda bir nəfərdən başqa kimsə qaranlığa fikir vermir. Yolçular arasında yalnız tələbə bu məhvə gedən qatarı dayandırmağa çalışır, bu vaxt simvolik olaraq eynəyini sındırır, yıxılır. Dürrenmattın bu hekayəsində də təsvir edilən tək bir insan dünyanın gedişatını dəyişdirə bilmədi. Çünki, o, qatara minməmişdən öncə qulaqlarına yaş pambıq tıxamışdı. Dünyadan kənarlaşmaq cəhdi alınmamışdı. Və sonda tələbə açıq gözlə gerçəklərin üzünə baxmalıdır: "Allah bizi aşağıya tullayıb, indi isə biz ona doğru qalxırıq"

“Doğrudan da bu çox çətinidir. Fikrimcə təkamül – asta gedən bir prosesdir. İnsanın insan olması üçün ona 3 milyon il lazım olmuşdur. Bugünkü insan özündə nəyi ehtiva edirsə bunu o, son yüz min ildə əldə etmişdir. Lakin buna baxmayaraq, o, öz beyninin imkanlarına uyğun olaraq ola biləcəyindən daha aşağı bir səviyyədədir. Mən inanmıram ki, insan öz geri qalmasının öhdəsindən gəlməyi bacaraçaq. Beyin həmişə daha sürətli inkişaf edəcəkdir” [3, s. 48].

Dürrenmattın əsərlərində, xüsusilə dramlarında əsas anlayışlardan biri də təsadüfdür. Həm də bu təsadüflər heç də həmişə xoşbəxt sonluqla bitmir, əksinə. Bu bir növ “qəzadır”. Bununla belə elə bir təəssürat yaradılır ki, ayrı bir insan və ya ümumilikdə elə insanlığın özü dünyada baş verən hadisələrin inkişafı qarşısında gücsüz və köməksizdir. Onun “Planetin rəsmi” əsərində bu mövzu qabarıq şəkildə öz əksini tapmışdır. Dünyanın yaradılışından bu yana baş verən hadisələr absurd və eyni zamanda ardıcıl şəkildə cəmi səkkiz personajın ifasında təsvir olunur. Dünya günəşin partlaması ilə bitir və yenidən yaranır. Bəşəriyyət etdiyi səhvləri yenidən təkrarlayır və yenidən günəşin partlaması ilə bitir. Və bəlkə də bu proses artıq neçənci dəfədir ki, gedir. İnsanlıq etdiyi yanlışlıqlardan hələ də heç nə öyrənməmişdir. Yenə də insan insanı yeyir, yenə də müharibə edir, yenə də silah yaradır, yenə də xalqı məhvə sürükləyən rəhbərlər vardır və s.

“İnsan özü özünün qəzalar dünyasını yaradır və bu dünya getdikcə daha gözlənilməz bir xarakter alır. İnsan gözlənilməzliklərlə dolu olan dünyada yaşayır. Bu ən müxtəlif imkanların, bədbəxt hadisələrin və təsadüflərin dünyasıdır. Axı təsadüf nədir? Təsadüf – bu həmişə bizim təsadüfən düşdüyümüz vəziyyətdir. Onu qabaqcadan bilmək mümkün deyil və biz heç bilmirik ki, sonda nə olacaq. İnsanın yaşadığı vəziyyət məhz elə budur. Sonda nə olacağını bilməmək. İnsanların sayını artması isə təsadüflərin sayının artması deməkdir” [5, s.131].

Dürrenmatt keçən əsrin 50-60-cı illərinin ən görkəmli dramaturqlarından biridir. O, səhnədə baş verənlərə qarşı tamaşaçının yadlaşdırma münasibətinə nail olmağa çalışırdı. Qrotesklə reallığı daha aşkar, daha bədii təsvir etməyə çalışırdı. Səhnə hərəkətinin şişirdilməsi tamaşaçının diqqətini kəskinləşdirməli idi. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bu B. Brextin təsirindən irəli gəlirdi. Lakin Brextdən fərqli olaraq Dürrenmatt səhnədən tamaşaçıya hansısa bir ideologiyanı və ya dünyagörüşü aşılamağa can atmırdı. Bundan başqa o, teatrdan hansısa bir üsluba sahib olmağı da tələb etmirdi. Dürrenmattın sözlərinə görə onun pyeslərinin qəhrəmanları səhnəyə kimisə və ya kimlərisə öz inamlarına döndərmək üçün çıxmırlar. Dürrenmattın dünyagörüşü arxetipik xarakter daşıyır. O, həmişə xaotik dünya qarşısında aciz və köməksiz olan insanın gücsüzlüyünü vurğulayır. Dürrenmattın fikrincə insanın qarşılaşdığı dünya bədheybətdir, fəlakətlərlə doludur. Bunu elə belə qəbul etmək, lakin təslim olmamaq lazımdır.

Dürrenmatt əsərlərində əslində insanlığın xilasını üçün bir şans olduğunu vurğulayır. Yazıçıya görə dünyanı qəddarlığa qarşı durmaqla xilas etmək mümkündür. Mənəviyyatsız dünyada Dürrenmattın qəhrəmanları düzgün və əxlaqlı qərarlar verməlidir. Ümumilikdə götürsək, yazıçının əsərlərində əsas mövzu dövlət, rəhbərlər, kapitalizm və ya atom müharibəsi yox, xəyanət, günah, cəza, sadıqlıq, azadlıq və ədalət, bir sözlə əxlaqdır.

Ədəbiyyat

1. Дюрренматт Фридрих - 3-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1969.
2. Дюрренматт Ф. Собрание сочинений в 5 томах. М.: Фолио, Прогресс, 1998. Т. 4. С. 311. ISBN 966-03-0107-3.
3. Павлова Н. С. Концепция современной пьесы в творчестве Дюрренматта // Павлова, Н.С. Седельник В. Д. Швейцарские варианты. М.: Советский писатель, 1990.
4. Chronik zu Leben und Werk. Biographie. Centre Dürrenmatt Neuchâtel.
5. Dürrenmatt F. Theaterprobleme // Theater-Schriften und Reden. Zürich, 1966. Т. 2. С. 120.
6. Dürrenmatt F. Amerikanisches und europäisches Drama // Theater-Schriften und Reden. Zürich, 1966. Т. 2. С. 159-164.

Summary

The place of in the dramaturgy F. Duzrenmatt in the creativity in the second half of the XX century in the German language

The article deals with the creative activity of Swedish dramatist Fridyrich Durrenmatt. The problems depicted by the author are researched here. Besides, new traditions brought by the author to art and drama are also analyzed in the article.

Резюме

Место созидательной деятельности драматургии Ф. Дузенматт во второй половине XX века в немецком языке.

В статье рассматривается творчество швейцарского драматурга Фридриха Дюрренматта. Анализируются проблемы затронутые в его произведениях. В то же время изучаются новые тенденции используемые им в искусстве и драматургии.

*Рəyçи: fil.f.d., dos. H.Əliyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
08.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 16.09.2016

Gülşən Bağrova
ADU

ROMAN QARI (EMİL AJAR) – XX ƏSRİN ƏFSANƏVİ YAZIÇISI

Açar sözlər: Roman Qari, əfsanəvi insan, müəmmalı yazıçı, ata-oğul məhəbbətinin rəmzi

Keywords: Roman Qari, legendary man, enigmatic writer, symbol of the love of father and son

Ключевые слова: Роман Гари, легендарный человек, загадочным писателем, символ любви отца и сына

Bir neçə ləqəb daşıyan, ən çox da Roman Qari və Emil Ajar kimi tanınan Roman Kasev 8 May 1914-cü ildə Moskvada (bəzi mənbələrə görə Vilnoda) anadan olmuşdur.

XX əsrin ən müəmmalı, ən parlaq yazıçısı kimi Roman Qari ədəbiyyat tarixində yeganə yazıçı idi ki, başqa-başqa adlar altında müxtəlif vaxtlarda iki dəfə Qonkur mükafatına layiq görülmüşdür. O, yaşadığı dövrdə ədəbi-ictimai fəaliyyətlə məşğul olmaqla yanaşı hərbi təyyarəçi, Müqavimət hərəkatının iştirakçısı, diplomat, kino-rejissor kimi də fəaliyyət göstərərək dövrünün əfsanəvi insanına çevrilmişdir. O, qeyri-adi istedadla malik bir yazıçı olmuşdur. Onun doğma dili rus dili olsa da sonralar polyak dilində, kitablarının əksəriyyətini fransız dilində, 6 romanını ingilis dilində (daha sonralar isə bu romanları özü fransız dilinə tərcümə etmişdir) yazıb-yaratmış, öz kitabları əsasında filmlər də çəkmişdir ki, sonralar bu filmlərə fransada qadağa qoyulmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Roman Qari eyni zamanda diplomat kimi də fəaliyyət göstərmişdir. O, Fransanın Sofiyadakı, Berndə və Londonda səfirliklərində çalışmış və Fransanın Los-Anjelesdəki baş konsulu vəzifəsini də yerinə yetirmişdir [5, s.359-360]. Roman Qari Müqavimət hərəkatının qəhrəmanlarından biri kimi şöhrət taparaq Şarl De Qolun çox yaxın dostu olmuşdur. Qeyd edək ki, Roman Qari XX əsrin mükəmməl, əfsanəvi, mistik əsərlərin müəllifi olmaqla bəhəm o, özü də əfsanəyə çevrilmişdir. Əgər Roman Qarinin həyatına nəzər salsaq görərik ki, müəllifin həyatı özü bir əsərdir, bəlkə də onun yazmış olduğu əsərlərin ən gözəlidir. Doğulduğu andan etibarən yazıcının həyatı əfsanələrlə əhatə olunur. Ehtimala görə R.Qarinin atası səssiz rus filmlərinin görkəmli aktyoru, qadın ürəklərini ram etməkdə usta sayılan İvan Moxjuxin, anası isə Moskva-Fransız teatrının aktrisası Nina Borisovskaya olub. Dünya şöhrətli fransız yazıcının damarlarında bir qram olsun belə fransız qanı axmırdı. Milliyətçə yəhudi olan Qari xatirələrində belə yazırdı: «Mənim xasiyyə-

timdə adət halını almış unudulmuş rus uşaqlığımdan iki şey yaddaşıma həkk olunmuşdur. Bunlardan biri rusların sirkəsiz duzlu xiyarı və ikincisi onların zirəli çovdar çörəyidir ki, bunları mən çox xoşlayıram. Qeyd edim ki, Moskvada təmiz Bordo içkisini tapmaq daha asandır, nəinki Parisdə rus duzlu xiyarını. Amma mən bunu çox xoşladığımdan müntəzəm olaraq etmək məcburiyyətindəyəm ...» [7, s. 125-128]

1921-ci ildə Nina Borisovskaya oğlu ilə birlikdə soyuqdan, aclıqdan, xəstəlikdən və inqilabın bəzi zərərli ünsürlərindən qorunmaq məqsədilə Sovet Rusiyasını tərk edir. Onlar yeddi il yarım o zamanlar Polşaya aid olan Vlnoda yaşadığından sonra Varşavaya, daha sonra isə Nis şəhərinə köçmüşlər. Ana və oğul Rusiyanın digər emiqrantları kimi müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Qari kolleci bitirdikdən sonra hərbi təyyarəçi ixtisasını seçir. İkinci dünya müharibəsi zamanı 26 yaşlı Qari de Qolun rəhbərlik etdiyi «Döyüşən Fransa» hərəkətinin sıralarına daxil olur. Burada Qari dəfələrlə həyatı təhlükə altına düşsə də layiqincə döyüşməyi ən çıxılmaz vəziyyətlərdən belə çıxmağı bacarırdı. Belə məhz özünün bütün bu hərbi şücaətlərinə görə Legionun fəxri ordeninə layiq görülmüşdür. Heç də təsadüfi deyil ki, yazıçı «Avropaya məxsus tərbiyə» adlı birinci romanını döyüşlərdəki fasilələr zamanı yazmışdır.

Qarinin hərbi bioqrafiyasından bir hadisəni nəzərdən keçirək: 23 noyabr 1943-cü il, o, şturman kimi Boston qırıcı təyyarəsində atıcı pilotla birlikdə alman zavodlarını bombalamaq üçün uçuş. Onların idarə etdikləri təyyarə zenit atəşinə məruz qalan əraziyə düşür. Qari hiss edir ki, qarından yaralıdır. Elə bu an qulaqcıq vasitəsilə pilot Lanjenin soyuq səsinə eşidir: «Mən yaralıyam. Heç bir şey görmürəm. Kor olmuşam». Pilotun kabinəsi polad arakəsmə ilə kəsildiyindən təbii ki, oraya keçmək mümkün olmur. Bütün bu olanlara baxmayaraq, təyyarəçilər uçuşa davam edərək nəzərdə tutulan hədəfi bombalamağı qərara alırlar. Yaralanmış Qari kor pilota komanda verir. Sonra heyyyət geriye, İngiltərəyə tərəf dönür. İngiltərə üzərində olarkən onlar paraşütlə tullanmağı qərara alırlar. Lakin bu zaman onlar pilotun qapısının açılmadığını görürlər. Belə halda onlar təyyarəni oturtmağı qərara alırlar. Ancaq yaralı pilotu təyyarədə qoyub tullanmaq ağıla sığmayacaq bir hal kimi görünür. Qari kor olmuş pilota komanda verməyə davam edir. Nəhayət, üçüncü cəhddən sonra onlar təyyarəni endirə bilirlər. Bu Fransa hərbi hava qüvvələrinin tarixində ilk hadisə idi ki, kor pilot şturmanın göstərişi ilə təyyarəni endirmişdir [6, s. 179].

Qarinin həyatının ən ağır faciəsi anasının ölümü idi. Bütün müharibə boyu o anasından məktub alır və beləliklə onun sağ olduğunu zənn edirdi. Lakin müharibədən qayıtdıqdan sonra anasının çoxdan həyatda olmadığını öyrənir. Oğluna yazmış olduğu məktubları ana ölümünü qabaqcadan duyaraq yazmış və onları qonşusu vasitəsilə oğluna göndərmişdi ki, oğlu heç bir şey haqqında düşünmədən sakit döyüşsün. Anası ilə olan münasi-

bətləri haqqında Qari özünün ən yaxşı əsərlərindən birində («Sübhün vədi» adlı əsərində) bəhs etmişdi. Bu kitab ata-oğul məhəbbətinin rəmzinin himni kimi ələmə səs salmışdır.

«Bilirsən, anaların heç vaxt zəhməti onlara ödənilmir, ana borcu qaytarılmır. Mənim anamsa heç olmasa yaşamaq hüququnu bu kitabda qazandı.»

Roman Qari öz təxəllüsünün yaranması haqqında deyirdi ki, Roman adı fransız dilində Roman-ə çevrilmişdir, Qari isə rus dilində «гореть» - yanmaq felinin əmr formasına – «гаря» çevrilmişdir.

Qarinin birinci arvadı ingilis yazıçısı Lesli Blanç idi. Onlar ayrılan zamanı Qari ona ingilis dilində yazdığı «Ledi L» əsərini həsr etmişdir. Müəllifin bu kitabında qəhrəmanın xarakteri açıq-aşkar Leslinin xarakteri ilə uyğunlaşdırılmışdır.

Qarinin ən əsas və faciəvi məhəbbəti amerikan aktrisası Cin Siberq olmuşdur (Bu aktrisanı çoxları Hodarın «Son nəfəs» filmində baş qadın rolunun ifaçısı kimi tanıyırlar). Onlar tanış olanda Cinin 21, Qarinin isə 45 yaşı var idi. Onlar evlənilirlər və bir oğulları da dünyaya gəlir. Lakin bir neçə ildən sonra boşanırlar. 1979-cu ildə qızının faciəvi ölümü ilə barışmayan Cin (hansı ki, qızının atası haqqında mətbuatda çirkin dedi-qodular yayılmışdı) özünü öldürür. Rəsmi açıqlama belə olduğu halda Qari isə hesab edirdi ki, o, özü öldürməmiş kimlərsə tərəfindən öldürülmüşdür. Qari yaradıcılığını dayandıraraq bir ildən sonra özünü başından gülləyərək intihar edir[5, s.404].

Cin obraz kimi Qarinin bir çox əsərlərinin qadın qəhrəmanlarında öz əksini tapır. Məsələn, «Ulduz yeyənlər»də amerikalı qadın obrazı, «Peruya ölməyə gələn quşlar» hekayəsinin baş qəhrəmanı kimi məhz Cin nəzərdə tutulmuşdur. «Onu da qeyd edək ki, müəllifin «Peruya ölməyə gələn quşlar» hekayəsi 1964-cü ildə «İlin ən gözəl hekayəsi» abını qazanmışdır. Bu hekayə əsasında Qari film də çəkmiş və Cin bu filmə baş rolunu ifa etmişdir. Bu film Fransada absurd pornoqrafik film kimi tanındığından sonralar onun izlənilməsinə qadağa qoyulmuşdur.

Qari totalitar rejimə nifrət edirdi. Xüsusilə də yaxın dostu Petkovun Bolqarıyada edamından sonra. Beləliklə, Qari heç bir siyasi partiyanın üzvü olmamışdır. Əsərlərindən birində Qari belə yazırdı: Mən məmnuniyyətlə kiminsə tərəfini tutardım, lakin zənnimcə, hər tərəf güclü olaraq iylənib, qoxu saçmaqdadır.

Qari bütün həyatı boyu aqlasıqmaz dərəcədə romantik və avantürüst olmuşdur. Hətta mötəbər diplomat olduqda belə Qari elə hərəkətlər edirdi ki, bu hərəkətlər onun həmkarlarını son dərəcə şoka salırdı. Belə ki, günlərin birində Berndə Fransa səfirliyinin məsləhətçisi işləyərkən, o, zooparkda ayıların çuxuruna tullanmışdır və orada yangınsöndürən maşınlar onu xilas etməyə gələndə kimi oturmuşdur. Lakin ayılar ona toxunub, zərər

yetirməmişdir. Onlardan nə gözləmək olardı? Heç nə. Çünki, bunlar İsveçrə ayları idi, hansı ki, şəhərin digər bütün sakinləri kimi çox darıxdırıcı idilər.» Qarinin BMT ilə yaxın tanışlığı orada Fransanı təmsil edərkən başlayır və bu tanışlıq onu olduqca məyus etmiş və bir qədər də peşman etmişdi. Buna səbəb onun yazdığına görə orada üzləşdiyi intriqaqlar, yalanlar, saxtakarlıqlar, siyasətçilər iki üzlülüyü idi. Bu dövrdə Qari qəddarcasına satirik roman yazır və onu «İnsan göyərçində» adı ilə adlandıraraq Tosko Sinibaldi təxəllüsü ilə nəşr etdirir. Romanın personajlarında dövrün görkəmli siyasi xadimləri öz əksini tapmışdı. Bu müəllif tərəfindən atılmış çox cəsarətli addım idi. Onu da qeyd etmək ki, əvvəllər Qari hərtərəfli olaraq əsərin müəllifliyindən boyun qaçırdı.

Boliviyada baş konsul olduğu zaman o, «Səma kökləri» romanına görə Honkur mükafatına layiq görülməsi xəbərini alır. Bu hadisə 1956-cı ildə baş verir. Mahiyyət etibarilə «Səma kökləri» romanı ilk ekoloji romandır. Baxmayaraq ki, romanın süjet xətti dedektiv hesab olunur. Qari hesab edirdi ki, heyvanları qırmaq bugünkü faşizmdir. O isə bütün ömrü boyu faşizmlə mübarizə aparmışdır.

70-ci illərin ortalarında tənqidçilər demək olar ki, Qaridən üz çevirirlər. Belə ki, dövrün dəbdə olan jurnalları onun yazıdakı yorğunluğu haqqında şayələr yaymağa başladı. Belə bir dövrdə Qari böyük bir mistifikasiyaya əl atır. Lakin o, heç özü də əvvəlcədən nəzərə almamışdı ki, onun bu mistifikasiyası daha sonralar bütün ədəbi aləmi sarsıdaraq titrəyişə səbəb ola bilər. Nəhayət Qari «Böyük iltifat» adlı yeni bir kitab yazır və son anda onu yeni bir təxəllüs – Emil Ajar təxəllüsü ilə nəşr etdirməyi qərarlaşdırır. Müəllifin bu kitabı böyük uğur qazanır. Qari isə sirri saxlamağı qərara alır. Çünki o bu tip oyun oynamağı, onu istədiyi kimi başa vurmağı gözləyirdi. Bir sözlə bu insan uydurmanı çox xoşlayırdı və beləcə o, təxəllüslə yazmağa davam edir. Hamı Ajarı gənc müəllif hesab edirdi. Sonralar Qari Ajarı öz qohumu kimi təqdim edirdi. Mötəbər fransız tənqidçiləri Ajarı tərifiyədikləri halda Qarini tənqid edib danlayırdılar. Hətta tənqidçilər bu «yazıcıları» qarşı-qarşıya qoyuruq onların üslublarını da müqayisə edirdilər. Qari isə bütün bunlardan sadəcə və sadəcə böyük zövq alırdı.

Ajarın hələ ilk kitabı «Renodo» adlı nüfuzlu ədəbi mükafata layiq görülmüşdür. Bundan sonra kitabı işıqlandırmağa imkan verən nəşriyyatın hüquqçusu vasitəsilə gənc müəllif daha 5 kitabın yazılması haqqında kontrakt bağlayır və növbəti il Ajar «Bütün həyat hələ qabaqdadır» adlı yeni roman çap etdirir. Kitabda hadisələr Belvil adlı Paris məhlələrindən birində cərəyan edir. Dünya qadını sıralarından çıxmış yaşlı polşalı yəhudi xanım olan Roza Hitler konslaqeri sıralarından çıxan pozğun qadınların uşaqlarına sığınacaq verməklə məşğul olur. Onun tərbiyələndirdikləri uşaqlar arasında Məhəmməd (Momo) adlı ərəb oğlun da var. Yaşlı cühüt

qadınla ərəb oğlanın münasibətləri bu sözsüz əsrarəngizliyə malik olan şedevr əsərin əsas süjet xəttini təşkil edir. Kitab balaca ərəbin dilindən yazılmışdır. Bu kitab («Bütün həyat hələ qabaqdadır») Qonkur mükafatına layiq görülmüşdür və onu yazıçı tam olaraq hər kəsin razılığıyla əldə etmişdir. Bu mükafat vəziyyətə görə hər kəsə yalnız bir dəfə verilə bildiyi halda, belə ki, Qari ədəbiyyat tarixində yeganə yazıçı olub ki, Fransanın ali ədəbi mükafatını iki dəfə əldə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Roman Cary. La promesse de l'aube. Editions Gallimard, Paris, 1980, 391 p.
2. Romain Gary. Clair de femme. Editions ballinard, Paris, 1977, 185 p.
3. Romain Gary (Emile Ajar). Gros-Câlin Mercure de France, Paris, 1994,219 p.
4. Hamlet Qoca. Fransız ədəbiyyatı Antologiyası (XIX-XX əsrlər). Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı. 2000, 505 s.
5. Dominique Rincé, Dominique Barberts. Langue et littérature. Anthologie XIX-XXe siècles. Paris. Nathan, 2003, 542 p.
6. Anthologie de la littérature française européenne. Paris, Nathan, 1992, 420 p.
7. Anthologie de la littérature française. 1991, 263 p.
8. Xavier Darcos, Alain Boissinot, Bernard Tartayre. Le XXe siècle en littérature. Paris, Hachette, 496 p.

Summary

Legendary Novelist of the XX century Roman Gari (Emil Ajar)

The article deals with life and creative activity of Roman gari, the legendary writer of the XX cenruty, who is also known by another name as Emil Ajari. It is worth mentioning that the writer, possessing extraordinary way of thinking and talent is still actual today Even today his wotrks are read with love by the readers.

Резюме

Легендарный новеллист XX века Роман Гари (Емил Аджари)

Статья посвящена к жизни и деятельности легендарного писателя XX века, который также знаменит именем Емил Аджари. Стоит напоминать что, писатель обладающий неординарную образа мышления и таланта актуален даже сегодня. Его произведения и сегодня читаются читателями с большим интересом.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. H.Əliyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
08.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 24.10.2016

Rena Zülfiqarova
ADU

CON APDAYKIN YARADICILIĞINDA MÜASİR AMERİKA HƏYATININ GERÇƏKLƏRİ

Açar sözlər: dovşan, qorxu, sevgi, ehtiras, şəxsiyyət

Keywords: rabbit, fear, love, passion, identity

Ключевые слова: страх, любовь, страсть, личность

Dovşan ləqəbli Harri Engstrom haqqında tetralogiyası üzərində Con Apdayk (1932-2009) otuz il işləmişdir. Con Hoyer Apdaykın yaradıcılığı iyirmi səkkiz roman və hekayə , şeir, esse məcmuələri daxil olmaqla 45 kitabdan ibarətdir. Onun içərisində daha mühüm olan “Dovşan” tetralogiyasına beş roman daxildir: “Dovşan,qaç”(“Rabbit, run”, 1960), “Dovşan qayıtdı” (“Rabbit return”, 1971), “Dovşan varlandı” (“Rabbit is rich”, 1981), “Dovşan sakitləşdi” (“Rabbit at rest”, 1990) və “Dovşan haqqında xatirələr” (“Rabbit Remembered”, 2001). Bir sıra ədəbiyyat mükafatları və ilk dəfə Pulitzer laureatı Con Hoyer Apdayk 1932-ci ildə ABŞ-da doğulmuşdur. Müəllifin hekayələri uzun müddət “The New Yorker” jurnalında dərc edilmişdir.

“Dovşan, qaç” romanı Dovşan ləqəbli Harri Engstrom haqqındakı tetralogiyayın birinci romanıdır. Amerika həyatının gerçəklərini özündə ehtiva edən bu roman orta amerikalının “üsyən” hekayəsidir. Romanın əvvəlində Paskalın “Coşqun ehtiraslar, daşürəklilik, xarici şərait” (The motions of Grace, the hardness of the heart; external circumstances. -Pascal, Pensée 507) fikri təqdim edilmişdir [3].

“Dovşan, qaç” romanı “Taym” (“Time”) jurnalı təqdimatında 1932-2005 illərin 100 kitabdan biri kimi seçilmişdir. Roman, eyni zamanda “American Library Association”(“Amerika Kitabxana Assosiyası”) tərəfindən XX əsrin qadağan olunmuş 100 kitabından biri kimi təqdim edilmişdir. Con Apdayk qeyd edir ki, romanlar onun qəhrəmanının və müəllifinin həyat gerçəklərinin hesabatıdır (“a running report of the state of my hero and his nation”). Con Apdayk sonuncu iki romanın nəşrindən sonra Pulitzer mükafatını qazanmışdır. 2001-ci ildə dərc edilmiş “Dovşan, xatirələr” (“Rabbit, Remembered”) Dovşanın ölümündən sonra qələmə alınmışdır. “Dovşan” romanları The New York Times tərəfindən Amerikanın son iyirmi beş ilinin ən yaxşı əsəri kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin “Dovşan” romanlarına qadağa qoyulması faktı maraqlıdır. “Dovşan, qaç” romanında bir sıra qeyri ciddi mövzular işıqlandırılmışdır (like prostitution, male and female orgasms, alcoholism, adultery, blow jobs, homosexuality,

birth control- əxlaqsızlıq, qadın və kişi xüsusiyyətləri, içkiyə aludəçilik və s. , yüngül xüsusiyyətləri). 26 yaşlı Dovşan-Harri Engstrom qiz dostunda qısqançlıq hissi yaratmaq üçün on dörd yaşlı qızlara ehtiralsa baxırdı. “Dovşan, qaç” romanında insanlar arasında baş verən çoxlu sayda dialoqlar təqdim edilmişdir. Dialoqlar əsasən xristian filosofları , ateistlər və hətta Freydin nəzəriyyəsi haqqında baş verirdi. Ümumiyyətlə, “Dovşan, qaç” romanı XX əsrin 60-cı illərində Amerika həyatının təsviridir (“brining critugue” of America). Bu faktı diqqətlə araşdırdıqda müəllifin o dövrün gerçəklərinə qarşı münasibəti aydınlaşır.

“Dovşan, qaç” romanında müəllifin XX əsrin 60-cı illərinin əsas mövzuları geniş şəkildə yer almışdır (sex, fear, religion, identity, visions of America, drugs and alcohol, transience, guilt and blame - seksual münasibətlər, qorxu, din, şəxsiyyət, Amerikanın gələcəyi haqqında təsəvvürlər, narkotik və spirtli içki, müvəqqəti hal, günah və günahlandırma). Romanda qadın və kişi münasibətləri bəzən təmiz sevgi, bəzən də qorxu dolu və qarışıq təsvir edilmişdir. Əslində müəllifin açıq-aşkar təqdimatı 1959-cu ilin represiyasına qarşı üsyan kimi səslənirdi.

Dovşan Engstrom daima özünün qorxu hissələrini düşünürdü. Onun canında daima qorxu hissələri var idi. Müəllif isə inam hissələri üçün əsas yaratmırdı. Dovşan daima qaçmaq və ya uzaqlaşmaq və bu yolla sübhələrdən və qorxudan qurtulmaq istəyirdi. Dovşan yalnız qorxmurdu, həm də tərəddüd edirdi. O, daima irəliyə doğru qaçsa da, geriye qayıtmağı özünə borc bilirdi. Dovşan sanki özünü ətrafdakı adamlar qarşısında cavabdeh hiss edirdi və dərhal geriye qayıdırdı. Nəhayət, əsərin sonunda oxucu Dovşanın birdəfəlik qaçdığına şahidi olur.

Dovşan Cenislə evli olduğu üçün qorxurdu. Sevmədiyi qadınla nikah sanki onun əi-qolunu bağlamışdı. Bu da, 60-cı illərdə Amerika cəmiyyətinin insanlarda yaratdığı nikahın müqəddəsliyi hissindən doğan qorxu məqamları idi.

Dovşanın dostu Toreto ona arvadının xəstəxanada olduğunu söyləyirdi və onu inandırmağa çalışırdı ki, ikici dünya müharibəsi ərəfəsində qadının üzü eybəcər hala düşmüşdür. Toretonun sözlərinə əsasən sanki minlərlə kərtənkələ qadının üzündə birlikdə çapıq salmışdır. Lakin Dovşan xəstəxanada olarkən qadının üzünün normal halda olduğunu şahidi olmuşdur.

Dovşanın anasından qorxması onun küt hərəkətlərinin əsası hesab edilə bilər. Dovşanın qorxu və şübhələrini dərinləşdirən və ya onun fikirlərinin dolaşığı olmasına digər səbəb din haqqında cavabsız suallardır. Romanda təqdim edilən dini diskussiyaları daha çox xristian fəlsəfəsinin müxtəlif variantları ilə əlaqələndirilsə də, psixologiyada Ziqmund Freydin adı ilə bağlı olan freydzim nəzəriyyəsinin və ateizmin doğurduğu maraqlı ziddiyyətlər mövcüd idi. Yeni doğulmuş uşağın boğularaq ölməsi personajların qəlbində kök salmış dini inancları sarsıdırdı. Hətta Dovşanın

atası həyat və ölüm haqqında “həqiqət”ə əsaslanan yeni dini axtarışlar arzusuna düşmüşdü. Lakin oxucu romanın sonuna qədər onun arzusunun qərçəkləşdiyi haqqında məlumat almır. Romanda Dovşan əvvəldən axıra qədər xristianlığın nümayəndəsi kimi təqdim edilmişdir. Müəllifin əsas personaja bu sayaq yanaşması səbəsiz deyildir. Con Apdayk xristianlığın nümayəndəsi olan hər kəsin cəmiyyətdə günah hesab edilən əməlləri üçün məsuliyyətli olduğunu vurğulayırdı.

“Dovşan, qaç” romanının qəhrəmanı daima axtarışdadır: o, fərdin arzuları və ehtiyaclarını təmin edəcək yolları arayırdı. Eyni zamanda “American Dream” (“Amerikan Arzusu”) xarakterlərin şəxsiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə güclü təsir edirdi. Bu zaman kəsiyində Amerika pionerliyi və Amerikanın irəli sürdüyü yeni heyat tərzinə uyğunlaşma arasındakı gərginlik romanın əsas qəhrəmanı Harrinin şəxsiyyətinin müəyyənləşməsində ziddiyətlər yaradır. Ona görə də Engstrom “irəli və geri “ qacaraq “tələ”dən qurtulmağa çalışırdı. Lakin müəllif nəticəni aydın şəkildə təqdim etmirdi, əksinə, problemin həllini açıq saxlayırdı. Problemin açıq qalması oxucunun təsəvvürünün gücünə buraxılırdı. Harrinin yeni doğulmuş qızının boğulub ölməsi onun xarakterinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Dovşan özünü müqəddəs İsusla bir yerdə olduğunu düşünürdü və ya özü belə hiss edirdi. Rufla Dovşanın seksual təcrübəsi də qəhrəmanın şəxsiyyətinin formalaşmasında təsir otuşmamışdır. Harrinin qızının faciəsi zamanı Nelsonun peyda olması və düşüncələrinin Harri ilə bölüşməsi Dovşanın şəxsiyyətinin gələcəkdə formalaşması üçün vacib məqamlardan biridir. Nelson və Harri yeni doğulmuş qızın faciəsi haqqında söhbət edirdilər.

Harri dovşan-heyvanın öz təbii istəyini yerinə yetirdikdən sonra qaçmaqla yaxa qutardığını xatırlayırdı. Lakin Dovşan-Harri “tələ”də qalmaqla yüksək basketbol oyunçusu kimi özünü təsdiq etmək arzusunda idi.

Con Apdayk 50-ci illərdəki Amerikanı əsas xarakterin - Harri-dovşanın gözləri ilə oxucuya təqdim edirdi. O, 1959-cu illin fevral, mart, iyun aylarında Pensilvaniyanı, Breurei və onun ətrafındakı mənzələri təsvir edirdi. Təsvir edilən mənzərələr dağlar, bəkirə meşələr və güz bağları ilə zəngin idi. Daha irəli getsək, qəhrəmanların harada yaşadıklarını və TV proqramlarının Amerikan Arzusunun nə olduğunu şərh edərkən bu mənzərələr anlaşılmaq və boğucu hal alırdı.

“Dovşan, qaç” romanının Amerika haqqındakı təsəvvürləri oxucunu 1959-cu illərdəki Amerikanı tədqiq etməyə və onun öz fikirlərinin yaranmasına təhrik edirdi.

Dovşanın Amerika haqqındakı fikirlərinin mükəmməl və ya pis olması fikri oxucunu düşünməyə vadar edir. Dovşanın gördüklərinin xoşlaması və ya bəyənməməsi fikri oxucu üçün maraqlı olduğu gədən vacibdir. Oxucu öz

fikirlərinin düzgün formalaşması üçün Dovşanın fikrini öyrənməyə çalışırdı. Dovşanın hər addımı – onun “səyahəti” 1959-cu illərdəki Amerika haqqında fikirlər yaradırdı. Dovşan fikirləşirdi ki, Amerikada uğur qazanmaq üçün bir kəsin mütləq hiyləgər olması mühümdür. Harri “Mickey Mouse” klubunu müşahidə edərkən, onu böyük Disney hiyləgərliyinin nəticəsi kimi qəbul edirdi. Onun fikirlərində hansı gercəklərin gizləndiyini öyrənmək oxucu üçün daha maraqlı bir məqamdır.

Con Apdayk Harri-Dovşanın fikirlərini yalnız 1959-cu ildəki Amerikanı təqdim etmək üçün vasitə kimi işlədirdi. Con Apdaykın təfərrüatlı təqdimatından sonra oxucu Amerikanın nə qədər və necə dəyişdiyini və ya eyni qaldığını müəyyən edə bilirdi.

“Dovşan, qaç” romanının dərc edildiyi 1960-cı illərdə Amerikada alkoqol və siqaret aludəçiliyi baş alıb gedirdi. Düzdür, bu qorxulu fakrlar haqqında romanın yalnız bəzi hissələrində məlumat verilsə də, basketbol oynayan balaca uşaqların siqaret çəkməsi gələcək Amerikada (60-cı və ya 70-ci illərdə) nələrlə olacağından xəbər verirdi. Toterov Dovşanı inandırmağa çalışırdı ki, əgər o, Cenisin içkiyə aludəçiliyindən məmnun olsaydı, onların evliliyi faciyyə ilə qutarmazdı. Con Apdaykın fikrincə alkoqol dağıdıcı gücə malikdir, bu yolla insan böyük və ya qismən kiçik nəticələrlə sona çatan xəstəliyə, fəlakətə yaxınlaşır. Siqar da onu istifadə edən hər kəsin həyatında dağıdıcı təsirə malikdir. Baxmayaraq ki, siqar bir anlıq “Water of repentance” (“Vəziyyətdən uzaqlaşma hissi”) yaradır, onun gələcəkdə yaratdığı fəsadlar qorxuludur. Harrinin yeni doğulmuş qızının ölümü faciəli olsa da onun sağ qalması da fəlakətlə nəticələnə bilərdi: uşaq ya nevroloji ya da fiziki cəhətdən şikəst ola bilirdi [4].

Ədəbiyyat

1. Updike, John (November 12, 1960). *Rabbit, Run* (1st ed.). New York: Alfred A. Knopf.
2. Jack De Bellis, *The John Updike encyclopedia* (Greenwood Publishing Group, 2000), 171p.
3. <http://www.kkoworld.com/kitab/>
4. <http://www.shmoop.com/rabbit-run/drugs-alcohol-theme.html>

Summary

The realities of the American modern life in John Updike's literary activity

This article deals the problems of modern America in the second half of the XX century. “Rabbit, Run” is the book that established John Updike as one of the major American novelists of his—or any other—generation. Its hero is Harry “Rabbit” Angstrom, a onetime high-school basketball star who on an impulse deserts his wife and son. He is twenty-six years old, a man-child caught in a struggle between instinct and thought, self and society, sexual gratification and family duty—even, in a sense, human hard-heartedness and divine Grace.

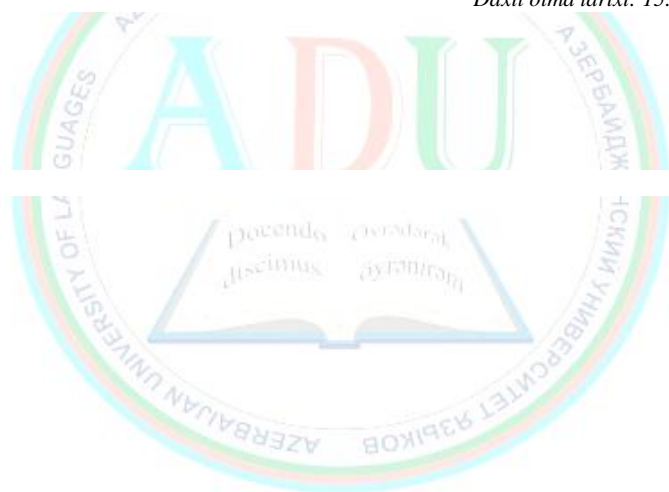
Резюме

Реальность современной американской жизни в творчестве Джона Апдайка

В этой статье говорится о реальных проблемах Америки во второй половине XX века «Кролик, беги» книга, которая создана Джоном Апдайком одним из главных американских романистов своего или любого другого поколения. Его герой Гарри "Кролик" Ангстрем, звезда баскетбола средней школы, который хочет бросить его жену и сына. Ему двадцать шесть лет, мужчина-ребенок который попал в борьбу между инстинктом и мысли, личности и общества, сексуального удовлетворения и семейного долга, даже, в некотором смысле, человеческое жестокосердие и божественной благодати.

*Rəyçi: fil.f.d., dos. P.Əliyeva
ADU-nun Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasının
03.09.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.10.2016

DİGƏR SAHƏLƏR

fil.f.d. Elnaz Əliyeva
elnazela@gmail.com
NDU

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MEYDANA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏRƏ DAİR

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, sərbəst söz birləşmələri, çətinliklər, ekvivalent tərcümə, analoq tərcümə, kalka və ya hərfi tərcümə, antonim tərcümə, parallel tərcümə, ekvivalent frazeologizmlər, məcazi məna

Keywords: phraseological units, free word combinations, difficulties, equivalent translation, analogue translation, antonymic translation, literal translation, parallel translation, equivalent phraseologisms, figurative meaning

Ключевые слова: фразеологические единицы, свободное словосочетание, трудности, эквивалентный перевод, аналогичный перевод, калькический или буквальный перевод, антонимы, параллельный перевод, эквивалентные фразеологизмы, переносный смысл

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi sözlərin, ifadələrin qanunauyğun şəkildə işlədilməsindən asılıdır. Bir çox hallarda müəyyən mənanı bildirmək məqsədi ilə tək bir sözdən yox, vəhdət təşkil etmiş sözlər qrupundan da istifadə olunur.

Dil xalqın keçmişini, bu gününü və gələcəyini canlı şəkildə birləşdirən vasitədir. Hər bir dil üçün əsas material sözdür və dil öyrənmək istəyən hər kəs gündəlik olaraq yeni söz və söz birləşmələri öyrənir. Həmin söz birləşmələrinin tərkibində frazeoloji birləşmələr xüsusi yer tutur. Hər bir dildə, o cümlədən xarici dillərdə lazımi səviyyədə danışmaqdan ötrü, dilin başqa aspektləri ilə yanaşı, onun frazeoloji tərkibini də mükəmməl bilmək lazımdır [4, s.5-6].

Dildə olan bütün sabit söz birləşmələrinin, bölünməz ifadə və ibarələrin məcmusuna frazeologiya deyilir. Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrases-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Fikrin ifadəsində nitqin bilavasitə tərkib hissəsini təşkil edən iki və ya daha artıq sözlərin birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik cəhətdən parçalanmayan, quruluşca sərbəst söz birləşmələrinə və ya cümləyə oxşayan, dildə hazır şəkildə mövcud olub

ənənəyə görə ya bir formada, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək işlədilən konstruksiyalara frazeologizmlər deyilir. Frazeologizmi təşkil edən sözlərin hamısı ümumilikdə bir məna ifadə edirlər [1, s.165-179].

Frazeologizmlərdən istifadə insanlara öz fikirlərini dəqiq, qısa və idiomatik ifadə etmək imkanını verir. Onlar məfhumu dolaylı olsa da, konkret ifadə edir. Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. Frazeoloji birləşmələrin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açığa çıxması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərh, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallıq kəsb edir.

Ali məktəb tələbələri gündəlik danışmada frazeoloji birləşmələrdən istifadə zamanı müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır, bəzən isə ümumiyyətlə, onlardan istifadə edə bilmirlər. Orta məktəb şagirdləri də bu problemlə üzləşirlər. Onlar əsasən bu dilin frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Frazeologizmləri əksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız, gülünc alınır. Bildiyimiz kimi, orta təhsil məktəblərinə aid dərsliklərdə qismən idiomatik ifadələrə və frazeoloji birləşmələrə rast gəlirik. Amma onların dilimizdə qarşılığını tapmaqda nəinki tələbələr, həmçinin təcrübəli müəllimlər də çətinliklərlə üzləşirlər [6, s.5-7].

Xalq şüuru, xalq həyatı ilə yoğrulmuş, dövrlərin süzgecindən süzülüb gələn, büllurlaşmış fikirlər toplusu olan frazeologizmlərin semantik inkişafı nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, şərh etmək çətinlik törədir. Frazeoloji birləşmələrin müxtəlif dillərdə çox zaman tam qarşılığı olmadığı üçün, onların öyrənilməsində müəyyən çətinliklər də qarşıya çıxır.

Frazeoloji birləşmələr milli səciyyəsi ilə fərqlənir və başqa dilə eyni ilə tərcümə edilə bilmir; belə hallarda bu və ya digər frazeoloji birləşmənin müqabil dildəki ekvivalentini tapmaq lazım gəlir. Həmin vahidlərin tərcümə və ya kalka edilməsi əsas iki məqsədlə bağlıdır: frazeoloji vahidin ekvivalentinin tapılması; orijinaldakı fikrin, ruhun ekzotikliyinə saxlamaq. Məlumdur ki, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji paralellik mövcuddur. Müxtəlif dillərdə sözlərin analoji dəyişkən birləşmələrinin eyni cür yenidən mənalandırılması ayrı-ayrılıqda, yaxud birgə, topla halında metaforik, metonomik köçürmə və obrazlı müqayisə xətti üzrə baş verir. Frazeoloji birləşmələrin bir dildən digər dilə çevirilməsi onun kütləviləşməsinə, mənaca beynəlxalq əhəmiyyət kəsb etməsinə səbəb olur.

Bununla belə, ingilis dilində olan frazeologizmləri azərbaycan dilinə tərcümə edərkən müəyyən çətinliklərə də təsadüf olunur ki, bu çətinliklər ingilis dili ilə azərbaycan dilininin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu

arasındakı fərqdən irəli gəlir. İngilis dilindəki sabit söz birləşmələrinin azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə tam, eyni ilə uyğun gəlməməsinin əsas səbəbi onların ingilis dilinin qayda-qanunları əsasında, xalqın həyat tərzindən, məişətindən, dünyagörüşünə təsir edən amillərdən asılı olaraq həmin dilin yüz illər boyu davam edən tarixi inkişafı nəticəsində sabitləşməsidir. Buna görə də frazeologizmlərin lüğətlərdə dəqiq qarşılığının verilməsi, demək olar ki, mümkün də deyil.

Digər tərəfdən, sözün daxili formasında və bir sıra başqa hadisələrdə dillər arasındakı yalnız ayrılan cəhətlərin deyil, həm də uyğun gələn cəhətlərin frazeologizmlərdə mövcud olmasını görməmək olmaz. Müxtəlif dillərə məxsus frazeoloji birləşmələrin məna və formaca bəzən bir-birlərinə uyğun olması insan təfəkkürünün eyni istiqamətdə, eyni qanunlar üzrə inkişaf və təkamül etməsini göstərən əlamətlərdən biridir. Burada həm də oxşar tarixi şəraitin, mənəvi yaxınlığın rolu böyükdür.

Frazeologizmlərin dəqiq və mükəmməl formada tərcüməsi ingilis dilinin frazeologizmləri ilə azərbaycan dilinə frazeologizmləri arasındakı əlaqədən, uyğunluq dərəcəsiindən asılıdır. Frazeologizmlər tərcümə nöqtəyindən bəzən iki qrupa bölünür:

I – ekvivalent frazeologizmlər, II – ekvivalentsiz frazeologizmlər.

I. Ekvivalent frazeologizmlər.

Tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olan frazeologizmlərə ekvivalent frazeologizmlər deyilir. Bu frazeologizmlərin iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentlər.

1. Tam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə məna, leksik tərkib, bədiiyyət, qrammatik quruluş və üslubi çalarlıq baxımından tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə uyğun gələn və yaxud üst-üstə düşən, dildə hazır şəkildə olan frazeologizmlər daxildir. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Achilles' heel “axilles dabanı”; Augean stables “avgin tövlələri”; to show somebody the door “bir kəsə qapını göstərmək” (bir kəsi qovmaq); as cold as ice “buz kimi soyuq”; the iron heel “dəmir daban”(imperializm); in the sweat of one's brow “alının təri ilə”; in the seventh heaven “göyün yeddinci qatında”; to frown one's eyebrows “qaşlarını çatmaq”; a labor of Hercules “herkules əməyi”; to stick like a leech “zəli kimi yapışmaq”; to dig a pit for somebody “bir kəsə quyu qazmaq”; to gnash the teeth “dişlərini qıcıratmaq” [3, s.34-67].

2. Natamam frazeoloji ekvivalentlər – bu frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bədiiyyət və məna baxımından nisbətən uyğun gəlməyən frazeologizmlər daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri tərcümə edərkən onun ifadəliliyini, emosionallığını da nəzərə almalıdır. Natamam frazeoloji ekvivalentlərə aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərə bilərik:

To be in black book “qara siyahıda olmaq”; golden opportunity “gözəl fürsət”; to be in pins and needles “tikan üstündə oturmaq”; to fall on stony ground “boşa çıxmaq”; to have pity on (smb.) “bir kəsə ürəyi yanmaq”; to catch somebody red-handed “bir kəsi cinayət üstündə yaxalamaq”; to call a spade a “necə var, elə demək”; one swallow does not make a summer “bir güllə bahar olmaz”; to burn the candle at both ends “ömrünü puç etmək”; between hammer and anvil “od ilə su arasında”; to make a monkey out of somebody “bir kəsi ələ salmaq”; fly off the handle “özündən çıxmaq”; small talk “boş söhbət” [3, s.34-67].

Natamam frazeoloji ekvivalentlər özləri də üç qrupa bölünür:

Birinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə mənaca uyğun gələn, bədiilik və üslubi çalarlılıq baxımından yaxın olan, lakin leksik tərkibinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Məsələn: a wolf in sheep’s clothing “qoyun dərisi geymiş canavar”; the game is not worth the candle “əl bulamağa dəyməz”; the talk of the town “dillərə dastan”; don’t count your chickens before they are hatched “cücəni payızda sayarlar”; the first portent “müjdəçi”, “ilk əlamət”.

İkinci qrup natamam frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə isə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə məna, leksik tərkib, bədiilik, üslubi çalarlılıq baxımından uyğun gələn, lakin bəzi formal əlamətlərinə görə fərqlənən frazeologizmlər daxildir. Onlar tərkibindəki sözlərin sırasına və sayına görə tərcümə olunduğu dilin frazeologizmlərindən fərqlənirlər. Məsələn: all is not gold that glitters “hər pırıldayan qızıl deyildir”; strike while the iron is hot “dəmiri isti-isti döyərlər”. There is no rose without a thorn “tikansız qızılgül olmaz”; fish in troubled water “bulanıq suda balıq tutmaq” frazeologizmlərində isə sözlərin sayı fərqlidir.

“Üçüncü qrup natamam frazeoloji ekvivalentlər tərcümə olunduğu dilin frazeologizmləri ilə bütün xüsusiyyətlərinə görə uyğun gələn, lakin bədiilik baxımından fərqlənən frazeologizmlərdir. Məsələn: to spread before the eye “elə bil ovucumun içindədir”; as old as hills “dünya qədər qoca”; “be born with a silver spoon in one’s mouth “xoşbəxt ulduz altında doğulmaq”.

II. Ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Ekvivalentsiz frazeologizmlər dildə sayca ən çox olan frazeologizmlərdir. Belə frazeologizmlərin sırasına tərcümə olunduğu dildə ekvivalenti olmayan frazeologizmlər daxildir. Onları tərcümə edərkən tərcümənin qeyri-frazeoloji üsullarından istifadə edilir. Onların tərcüməsi frazeoloji deyil, leksik vasitələrin köməyi ilə verilir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsini heç bir zaman dəqiq tərcümə adlandırmaq olmaz. Bu cür frazeologizmlərin tərcüməsində həmişə bəzi çatışmamazlıqlar olur. (bədiilik, ekspressivlik, məna çalarları və.s.) Məsələn: What will Mrs Crundy

say? “camaat bizə nə deyər?”; Cordelia’s gift “sakit, incə qadın səsi” (King Lear əsərinin qəhrəmanı Kordeliyanın səsi kimi); Jack Sprat “cırtıdan”, “çox kiçik boylu”; Tom Tiddler’s ground “xəzinə”(bu frazeologizm qədim uşaq oyununun adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdı. Bu oyunda kim Tom Tiddler olarsa, o, öz dayandığı yerə heç kəsi qoymamalıdır). Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsində kalka tərcümə növündən geniş istifadə olunur [3, s.34-67].

İngilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində maksimal adekvat tərcüməsini əldə etmək üçün tərcümənin müxtəlif növlərindən istifadə etmək lazımdır. Bunların sırasına ekvivalent, analoq, təsviri, kalka və ya hərfi, antonim, müstərək, paralel tərcümə növləri daxildir.

Ekvivalent tərcümə – bu tərcümə növü ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını, bədiilik xüsusiyyətlərini ana dilimizdə tam olaraq əks etdirir. Ekvivalent tərcüməyə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

As cold as ice “buz kimi soyuq”; red as blood “qan kimi qırmızı”; black as coal “kömür kimi qara”; to play with fire “odla oynamaq”; the golden age “qızıl əsr”; Platonic love “platonik sevgi”; winged words “qanadlı sözlər”; as cunning as fox “tülkü kimi hiyləgər (bic)”; to take counsel “məsləhət almaq”.

Analoq tərcümə – tərcümənin bu növü isə ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını azərbaycan dilində ifadə edə bilsə də, onların bədiilik xüsusiyyətlərini ya tam, ya da qismən fərqli əks etdirir. Məsələn: a drop in the bucket “dənizdə bir damla”; to fall upon one “bir kəsin davamçısı olmaq”; have a good time “yaxşı vaxt keçirmək”; that’s flat “qısa və konkret”; pop the question “evlənmə təklifi etmək”; the observed of all observers “diqqət mərkəzi”.

Təsviri tərcümə – ingilis dilində verilmiş frazeologizmin azərbaycan dilində adekvat və ya analoq tərcüməsi mümkün olmadığı zaman təsviri tərcümə növündən istifadə olunur. Tərcümənin bu növü verilmiş frazeologizmi azərbaycan dilinə sərbəst söz birləşmələri vasitəsilə tərcümə edir. Bu zaman orijinaldakı frazeologizm bədiilik və ifadəlilik xüsusiyyətlərini itirir. Məsələn: to burn the candle on both ends “səhərdən axşama kimi işləmək”; a black eye “gözünün altı göyərmiş”; the dark ages “orta əsrlər”; straw in the wind “ümumi fikir”; have a yellow streak “cəsarətsiz adam”, “qorxaq”; be in pink “sağlam görünmək”, “gümrah olmaq”; in the black “cahcəlalı” [2].

Antonim tərcümə – orijinaldakı fikrin adekvat və ya təbii yolla tərcüməsinə deyildir. İngilis dilində verilmiş frazeologizmlərin azərbaycan dilinə antonim tərcüməsində inkar konstruksiyası təsdiqlə əvəz edilir və yaxud da əksinə. Buna aşağıdakı tərcümələri misal göstərmək olar:

Don't count your chickens before they are hatched “cücəni payızda sayarlar”; to keep one's head “başını itirməmək”; to keep one's head above water “borca girməmək”; to keep one's pecker up “ruhdan düşməmək”; to keep one's hair on “əsəbləşməmək”.

Kalka və ya hərfi tərcümə – bu tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlayaraq onların maksimal tərcüməsini verir. Kalka tərcümə növündən əsasən Bibliyadan götürülmüş frazeologizmlərin, antik və mifik dövrün frazeologizmlərinin tərcüməsi zamanı geniş istifadə olunur. Məsələn: Bibliyadan götürülmüş frazeologizm baxaq: David and Jonathan “Devid və Conatan”, “ayrılmaz dostlar” [3, s.34-67].

Müştərək tərcümə – verilmiş frazeologizmin analoq tərcüməsi onun mənasını tam olaraq ifadə etmirsə, o zaman bu frazeologizmin öncə kalka, sonra təsviri tərcüməsi verilir və onun analoq tərcüməsi ilə müqayisə edilir. Məsələn: to carry coals to Newcastle – Nyukasla kömür daşımaq (Naxçıvana duz daşımaq - yəni mənasız/yararsız işlə məşğul olmaq). Bu frazeologizm “dənizə su tökmək” kimi də tərcümə etmək olar.

Paralell tərcümə – tarixi mənlərin tərcüməsi zamanı kalka tərcümə növü ilə yanaşı paralell tərcümə növündən də istifadə olunur. Tərcümənin bu növü ingilis dilindəki verilmiş frazeologizmin qısa tarixi şərhini verir. Məsələn: “white elephant” – İngiltərədə insanlar çoxlu xərc tələb edən, lakin heç bir xeyri olmayan əşyaya “white elephant” deyirlər. Bu frazeologizm bir əfsanədən götürülmüşdür. O əfsanəyə görə şahzadə Siama öz düşmənlərini var-yoxdan çıxartmaq üçün onlara fil bağışlayır. Çünki fil Hindistan və Seylonda müqəddəs heyvan sayılır. Onu öz işlərində istifadə etmirlər. Bundan əlavə bu ölkələrdə fillərə qulluq böyük xərc tələb edir [2, s.85].

İngilis dilinin frazeologizmləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilərkən onların çoxmənalı və omonim olduğunu da nəzərə almaq lazımdır. Verilmiş frazeologizmin mənalardan biri frazeoloji, digəri omonim ola bilər. Bunlara aşağıdakı frazeologizmləri misal göstərmək olar:

Don't mention it 1) bu haqda mənə xatırlatmayın, 2) dəyməz (frazeoloji m.).

To be narrow in the shoulders 1) dar çiyinli olmaq, 2) yumor hissi olmayan (frazeoloji m.).

To pin back smb's ears 1) bir kəsin qulağını çəkmək, 2) bir kəs üzərində qələbə qazanmaq. (frazeoloji m.).

The girl next door 1) qonşu otaqda yaşayan qız, 2) belə qızlar çoxdur (frazeoloji m.).

To see eye to eye 1) göz-gözə gəlmək, 2) bir kəslə tam razı olmaq (frazeoloji m.).

To stretch one's legs 1) ayaqlarını uzatmaq, 2) gəzişmək (frazeoloji m.).

Eyni bir söz birləşməsinin həm sərbəst, həm də sabit olması tərcümə prosesində müəllimlər üçün böyük çətinliklər yaradır. İngilis dilinin frazeologiyasını dərinlən bilməyən müəllimlər bu cür frazeologizmlərin düzgün tərcüməsini vermək üçün külli miqdarda frazeologizm ehtiyatına malik olmalıdır. O, verilmiş söz birləşməsinin sabit və ya sərbəst olduğunu müəyyən etməyi bacarmalıdır. Müəllimlər bu cür frazeologizmlərin məhz hansı mənada işləndiyini mətnin tələbləri baxımından da müəyyənləşdirə bilər.

İngilis dilində elə frazeologizmlər də var ki, onlar bir-birindən artikl ilə fərqlənirlər və müxtəlif mənə ifadə edirlər. Məsələn: to go to sea “dənizçi”; to go to the sea “dənizə getmək”.

Tərcümə prosesinə təsir göstərən əsas səbəblərdən biri də ingilis dilində zahirən oxşar, lakin semantik cəhətdən fərqlənən frazeologizmlərin olmasıdır. İngilis dilini kifayət qədər bilməmək, tərcümə prosesində diqqətsizlik belə frazeologizmlərin birinin digəri ilə qarışdırılmasına gətirib çıxarır. Məsələn: “to make good time” frazeologizmi “to have a good time” frazeologizmi ilə qarışdırılır. Əslində isə bunlar tam fərqli mənalar ifadə edirlər. “To make good time” frazeologizmi “sürətlə keçib getmək”, “tez çatmaq” mənasını, “to have a good time” isə yaxşı vaxt keçirmək mənasını ifadə edir. “To make good time” frazeologizmi işlədilən cümləyə nəzər salaq: We made very good time on our trip to Florida – Biz Floridaya çox tez çatdıq.

“To put one’s nose in” – “peyda olmaq” frazeologizmi isə “to put one’s nose into smb’s affair” – “başqasının işinə burun soxmaq” frazeologizmi ilə qarşılaşdırılır.

İngilis dilindəki frazeologizmlərin bir hissəsi çoxmənalı səciyyə daşıyır. Məsələn: to pass the time of the day 1) söhbət etmək, 2) salamlaşmaq; on the side 1) gizli, 2) qatılmış, qarışdırılmış (su və s. ilə); to let one’s hear down 1) ürəyini açmaq, 2) özünü sərbəst aparmaq.

Belə frazeologizmlərin malik olduqları mənələrdən məhz hansını ifadə etdiyini mətnin kontekstindən müəyyən etmək olar. Buna aşağıdakı cümlələri misal göstərə bilərik:

To kill time, my brother and I counted all the red automobiles that passed us on the highway. Bu cümlənin tərcüməsi belə olacaq: Vaxtı öldürmək üçün mən və qardaşım şosedən keçən bütün qırmızı maşınları saydıq. Bu cümlədə “to kill time” frazeologizmi “vaxt öldürmək” mənasında işlədilmişdir. Lakin bu frazeologizmi heç də həmişə bu cür tərcümə etmək olmaz. Bunu aşağıdakı cümlədə görə bilərik:

What is your favourite way of killing time? Bu cümlənin tərcüməsi isə belə olacaq: Sən boş vaxtını necə keçirtməyi xoşlayırsan? Burada isə “to kill time” frazeologizmi mənaca “try to fill otherwise empty time in as interesting a manner as possible” ifadəsinə uyğun gəlir [5, s. 111-125].

İngilis dilində bəzi frazeologizmlər bir deyil, bir neçə variantda malik olur. Məsələn: to go (row, strive, swim) against the stream frazeologizmləri azərbaycan dilinə yalnız bir cür, “axının əksinə getmək” kimi tərcümə olunur.

Hər müəllim bu və ya digər frazeologizmi özünəməxsus şəkildə dərk edir. Buna görə də dillər arasındakı fərqi dəqiq şəkildə öyrənməyə borcludur.

Bir sözlə frazeologizmlər bir dildən başqa bir dilə tərcümə edilərkən həm təmsil elədiyi milli düşüncələrindən, eləcə də bədii əsərin kontekstindən uzaqlaşdırmamalı, həm də tərcümə olunduğu dilin tələblərinə cavab verməli, başqa bir xalqın düşüncəsinə yol tapmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Arnold İ. V. The English word. M-L., 1966 səh 165-179;199.
2. Кунин А.В. Большой англо- русский фразеологический словарь, М., 2005.
3. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка, М.,1972. səh 34-67.
4. Mustafayeva Sahilə Bağır qızı, Everyday English Idioms with Azerbaijani equivalents in use (*dərs vəsaiti*). Bakı – «Леттерпресс» – 2008– 344 səh.
5. Романов С. П., Коралов А. Л. Пособие по переводу с английского на русский. М.,2006. səh 111-125.
6. Vəliyeva N. Azərbaycanca-İngiliscə- rusca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006–460 səh.

Summary

On the difficulties occurring in the teaching of the phraseological units

Language is a historical and social event. The accuracy and expressiveness of speech depends on using of words and expressions naturally. We form our speech on the basis of certain grammatical rules. As words, fixed expressions is also one of the sources of vocabulary enlargement and enrichment. Phraseological unit is a semantically indivisible phraseological unit the whole meaning of which is motivated by the meanings of its components. In general, phraseological units are the phrases where the meaning of the whole unity is not the sum of the meanings of its components but is based upon them and may be understood from the components. In a word, phraseological unit is a word group with a fixed lexical composition and grammatical structure.

The article deals with the internal meaning structure and external structure of phraseological units, disclosing their place and position in separate languages, being learned the translation possibilities, national and international nature of the interpretation, use of characteristics and analysis of areas their development of both theoretical and practical aspects. In the article it is investigated some difficulties occurred in the translation and teaching of phraseological units.

In the article it is emphasized that teachers have to use various types of translation for getting maximal adequate translation in the Azerbaijani language of phraseologism given in the English language. The line of them includes different types of translation as equivalent, analogue, antonymic translation, literal and parallel translation.

Резюме

О трудности в связи с преподаванием фразеологических оборотов

Как известно язык это историческое и существенное событие. Как и в других процессах этот фактор относится и к фразеологизму. Фразеологизмы создаются в связи с жизнью и образом жизни каждого народа, их занятостью, мифическими рассказами, традициями, религиозными нравами, и их взглядами на мир. Как и в других языках фразеология английского языка очень обширна и многогранна.

Эта статья рассказывает и приносит ясность структурам фразеологизмов их внутренний смысл, их место и формы употребления в языках, доступные методы и их изучения , важность национального и межнационального обзора, особенности их обучения как практическим так и теоритическим методом.

Статья рассказывает о трудностях в связи с переводами фразеологизмов в другие языке, так как во многих случаях не бывает наличия некоторых из них. Также отличается что при максимальном и адекватном переводе их на азербайджанский язык учителя используют многообразные методы и типы переводов. В перечень входит эквивалентность, аналог, калькический или буквальный перевод, антонимы, параллельные виды переводов.

*Rəyçi: fil.f.d. C.Quliyeva
NDU-nun Beynəlxalq münasibətlər və xarici dillər fakültəsinin
"İngilis dili və tərcümə" kafedrasının
10.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 15.10.2016

Esmira Əhmədova
ADDA

DƏNİZLƏ BAĞLI FƏNLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLƏBLƏRƏ CAVAB VERƏN TERMINLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *terminologiya məsələləri, elm və texnika, müasir dövr*

Keywords: *terminology problems, science and technics, the present day*

Ключевые слова: *проблемы терминологии, наука и техника, современный*

Bəşəriyyətin müasir inkişaf mərhələsində baş verən elmi-texniki inqilab ictimai münasibətlər sistemində sənaye cəmiyyətindən intellektual dialoq və daha çox əhəmiyyət kəsb edən ünsiyyətli informasiya cəmiyyətinə keçidlə səciyyələnir.

Məlum olduğu kimi, hər bir dilin lüğəti (leksikası) ictimai həyatda baş verən dəyişiklikləri əyani surətdə və bilavasitə əks edir. Dil daşıyıcılarının ictimai həyatında yeni anlayışların və onları ifadə edən sözlərin yaranması (alınması) ilə nəticələnən hər hansı dəyişikliklər dilin leksikasının bu dəyişikliklərə ən həssas “münasibət” bildirən hissəsində - terminologiyada öz əksini tapır.

Müasir dövrdə terminologiya problemləri dilçilik elminin ən aktual problemlərindən biridir, çünki bu gün terminologiya informasiya mənbəyi, ixtisasa yiyələnmək üçün, bir növ, alət və elmi-texniki tərəqqini sürətləndirən vasitədir. Buna görə termin yaradıcılığının prinsipləri və meyarları işlənilməli və bu prosesin inkişaf yolları araşdırılıb tənzimlənəlidir.

XIX-XX əsrlərdə elm və texnikanın sürətli inkişafı olduqca çoxsaylı terminləri həyata gətirib. Lakin terminlərin yalnız müasir dövrdə elm və texnikanın inkişafı nəticəsində yaranması fikri düzgün olmazdı. Keçmişdə də, müasir dövrdə də hər bir əmək fəaliyyəti nəticəsində çoxsaylı terminlər yaranıb.

Dövlətlərin formalaşması və inkişafı mərhələlərinin, sivilizasiya tiplərinin, onların mədəni, elmi-texniki potensialının və nəaliyyətlərinin öyrənilməsi dil və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirini daha da aydın göstərdiyinə görə terminologiya məsələlərinin həllində də xüsusi yer tutur.

Eyni zamanda, terminlərin yaranmasının tarixi şəraiti, istehsal qüvvələrin elmi-texniki terminologiyanın yaranmasına təsirinin araşdırılması onun inkişafını, dillərarası mədəni və elmi-texniki dəyişmələrinin səbəblərini izah etmək imkanını yaradır.

Bəşəriyyətin kapitalizm inkişaf yoluna qədəm qoyduğundan sonra, ilk dəfə Avropada yaranmış manufakturalar xammalın gətirilməsi və istehsal edilmiş məhsulların dünya bazarlarına çatdırılması tələbatını yaradaraq, ilk

buxar maşınları, yük qaldıran qurğular, kifayət qədər yük tutumuna malik və eyni zamanda, etibarlı dəniz nəqliyyatı növlərinin inkişafına güclü təkan verir. Bütün bunlar müasir dövr elmi-texniki terminologiyada, o cümlədən, dənizçilik terminologiyasında Avropa dillərindən alınmış terminlərin sayca üstünlük təşkil etməsini izah edir.

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraiti hələ qədim dövrlərdə bağçaçılıq, ipəkçilik, maldarlıq, əkinçilik, xalçaçılıq və digər peşə sahələrinin inkişafına imkan verirdi. Bununla yanaşı, Azərbaycanın coğrafi mövqeyi, şərqlə qərb arasındakı karvan yolları vasitəsi ilə fəal ticarət əlaqələri xalqın yaşayış təlabatlarını əsasən ödəyirdi. Buna görə qorxulu dəniz səfərlərinə ehtiyac bir o qədər olmadığından o zaman dəniz nəqliyyatı və bu sahəni əhatə edən terminologiya da nisbətən zəif inkişaf etmişdi.

Azərbaycan dilində dənizçilik terminologiyasında formalaşma mənbələrinə görə terminlərin paylanma xarakteri müxtəlifdir. Analiz göstərir ki, dənizçilik terminologiyasının mühüm bir hissəsi alınma və beynəlmiləl terminlərdir. Əgər XVI əsrə qədər Azərbaycan dilində dənizçilik terminologiyasında ərəb-fars mənşəli terminlər əksər çoxluq təşkil edirdisə, XVI əsrdən sonra XX əsrin axırlarına qədər tədricən rus ya rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən alınmalar daha çox üstünlük qazanır.

Bu təbii bir haldır, çünki rusların dənizçilik və gəmiqayırma istiqamətində əldə etdiyi nailiyyətləri bu sahədə çox böyük inkişaf yolu keçmiş Avropa xalqlarının təcrübəsinə arxalanırdı.

Azərbaycanda dənizçilik təhsilinin əsası 1881-ci ildə qoyulub. 1896-cı ildə gəmi mexanikası kursları, sonra isə məktəb yaradılır. 1902-ci ildə "Su nəqliyyatı texnikumu" təşkil edilir. Bu vaxta kimi burada bütün təhsil rus dilində həyata keçirilirdi və yalnız 1925-ci ildə Azərbaycan bölməsi açılır.

Azərbaycanda dənizçilik sahəsində xarici dillərin tədrisi 1896-cı ildə başlanıb. Əvvəlcə alman sonra bununla yanaşı fransız və daha sonra isə ingilis dili tədris proqramlarına salınıb ki, bu da ingilis dilinin dünya miqyasında əsasən dənizçilik dili kimi qəbul edilməsi ilə əlaqədar idi. İstifadə edilən dərsliklər, dərs vəsaitləri, proqramlar, bir qayda olaraq, əsasən Rusiyanın Moskva, Sankt-Peterburq və sonralar Novorossiysk şəhərlərindən göndərilirdi. Dənizlə bağlı terminlər də rus dilində qəbul edildikdən sonra formal, rus dilində olduğu şəkildə, Azərbaycan dilində təhsil alan tələbələrə təqdim edilirdi.

Buna görə hələ uzun müddət dənizçilik sahəsində terminologiya rus dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdı. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri var idi.

Obyektiv səbəblər ondan ibarət idi ki, hələ I Pyotrun dövründən XX əsrin axırlarına qədər Rusiyanın Avropadan qidalanan Xəzərdəki dənizçilik və gəmiqayırma texnikasının səviyyəsi bütün Xəzəryanı xalqların adı çəkilən sahələrdəki səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğuna

gərə, rus dilindən və rus dili vasitəsi ilə Avropa dillərindən alınmış terminlər də üstünlük təşkil edirdi. Bu təbii haldır, çünki, bir qayda olaraq, anlayış formalaşan dildən digər dillərə daxil olur ki, bu da daima terminlərin alınması ilə müşahidə olunur və ümumiyyətlə leksikanın inkişaf prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir.

Subyektiv səbəblər Rusiyanın Xəzərdəki müstəmləkəçilik siyasətindən irəli gələn yerli dənizçilik və gəmiqayırma qoyulan qadağalar və Azərbaycan dilçiliyində o zaman hökm sürən subyektivlik, fərdçilik, siyasi pərəstişkarlıq, əlifba dəyişdirilmələri və ümumiyyətlə Azərbaycan dilində dənizçilik terminologiyasına biganəlik.

Etiraf etmək lazımdır ki, belə hallara qarşı Azərbaycan cəmiyyətində çıxış edənlər də var idi. Bunlar Azərbaycan dilində yalnız “saf” Azərbaycan leksikasının olması tərəfdarları – puristlər idi. Lakin onların elmi prinsiplər çərçivəsində fəaliyyəti müəyyən müsbət nəticələrə gətirdikdə, ifratçılıq bu cərəyanı obyektiv reallıqdan uzaqlaşdıraraq, bir çox əyintilərə gətirib çıxarırdı.

Bütün bunlar Azərbaycan dilində tədris edən müəllim heyətinin elmi yaradıcılığını və tədris potensialını məhdudlaşdırırdı. Bu vəziyyət Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etməsinə qədər davam edirdi.

Müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Respublikamızın tarixində ilk dəfə ali ticarət dənizçiliyi təhsilinin əsası qoyulub. Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi rəhbərliyinin təşəbbüsü və xalqımızın ümummilli lideri cənab Heydər Əliyevin qayğısı və uzaqgörən siyasəti nəticəsində 1996-cı ildə bu gün fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası yaradıldı.

Hal-hazırda elm və texnikanın inkişafı, orta və ali məktəbin, təhsilin təkmilləşməsi terminlərin yaradılması, onların nizamlanması məsələlərinin həlli problemlərini qarşımıza qoyur.

Müasir terminologiya məsələlərinin həllinə başlamazdan əvvəl XX əsrin ortalarından dünyada yaranan və getdikcə inkişaf edən qloballaşma prosesini nəzərə almaq lazımdır. Bu ona görə vacibdir ki, termin yaradıcılığında, terminologiyanın nizamlanması prosesində qloballaşma şəraitində inkişaf edən dünyanın unifikasiya tendensiyası güclənməkdədir və bu tendensiyanın istiqamətinin yaxın (hətta uzaq) gələcəkdə dəyişməsi ehtimalı, fikrimizcə, çox azdır, çünki terminlərin unifikasiyası dövrün tələblərindən irəli gələn elmi-texniki proqres üçün detal və mexanizmlərin unifikasiyası kimi vacib məsələlərdən biridir. Buna görə son zamanlar terminlərin milli və beynəlxalq səviyyədə harmonizə prosesi geniş yayılır.

Buna görə Azərbaycan dilində dənizçilik terminologiyasının yaradılmasında qeyd olunan unifikasiyanın əsasını təşkil edən iki əsas və sıx əlaqəli məqsədə nail olmaq lazımdır: optimallaşdırılmaya və normativləşdirilməyə. Başqa sözlə, bir tərəfdən, dənizçilik terminologiyasının qarşısına qoyulan xüsusi sahələrdə obyekt, proses və əlamətlərin adekvat inikasi

tələblərinə cavab verən optimal terminlərin yaradılmasına (yaxud alınmasına), digər tərəfdən, bunların normativ sənədlər və təlimatlar səviyyəsində təsdiq edilməsinə, çünki bu sənədlər ümumi leksika sahələrində istifadə olunan normativlərdən daha yüksək hüquqi statusa malikdirlər.

Dənizçilik terminologiyası problemlərinin müvəffəqiyyətli həlli üçün nəzəri məsələlərin öyrənilməsi ilə yanaşı ayrı-ayrı elmlərin və insan fəaliyyətinin çoxsaylı sahələrinin terminologiya sistemlərinə müraciət etmək vacibdir, çünki müəyyən dərəcədə də olsa digər sahə terminologiyaları Azərbaycan dilində işlənilibsə də, bunu dənizçilik terminologiyası haqqında demək olmaz.

Beləliklə, dəqiq, əsaslandırılmış, qloballaşma şəraitində inkişaf edən dünyanın tələblərinə cavab verən terminologiyadan müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycanın dənizçilik sahəsində bir çox elmi-texniki, iqtisadi və siyasi uğurlarının asılı olduğunu nəzərə alsaq, dənizçilik ixtisaslarının keyfiyyətli tədrisi üçün məqalədə qoyulan problemin müsbət həllinin vacibliyi aydın olur.

Ədəbiyyat

1. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. B., 1973, 186s.
2. Qasimov İ.Z. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. B., 2011, 217s.
3. Məmmədli N.B. "Alınma terminlər", Elm, 1997.
4. Yüzbaşov R. "Azərbaycan coğrafiya terminləri", Azərb. SSR EA, Bakı, 1966.
5. Сморгонский И.К. "Кораблестроительные и некоторые морские термины нерусского происхождения", АН СССР, 1936.
6. Сохор А.М. Логическая структура учебного материала "Педагогика", Москва, 1974.

Summary

Value of terminology for the qualified teaching of subjects connected with marine terms.

The article deals with the value of terminology for the qualified teaching of subjects and scientifically based and available requirements in developing conditions of globalization.

Резюме

Роль морских терминов отвечающих требованиям для качественного преподавания дисциплин по морским специальностям

В статье говорится о значении тонкой, научно обоснованной, отвечающей требованиям развивающейся в условиях глобализации мира терминологии для качественного преподавания дисциплин по морским специальностям.

*Рәүғи: fil.f.d., dos. A.Cəfərov
ADU-nun İngilis dilinin leksikologiyası kafedrasının
14.09.2016-cı il tarixli iclasının
01 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 14.10.2016

Təranə Əliyeva
ADU

UŞAQLARIN TƏRBİYƏSİ BARƏDƏ İLKİN FİKİRLƏR

Açar sözlər: ailə tərbiyəsi, ailədə ər-arvad münasibəti, ailədə valideyn-övlad münasibəti

Keywords: family upbringing, the relationship between husband and wife in the family, the relationship between parents and children in the family

Ключевые слова: семейное воспитание, отношение мужа и жены в семье, отношение родителей с детьми в семье

Valideynlər işlə bağlı problemlərinə, təxirəsalınmaz işlərinə, adət və vərdişlərinə, dəb ardınca qaçmağa aludə olaraq, uşaqlarını lazımı diqqətdən məhrum etməməlidirlər. Bu cür diqqətsizlik uşaqlar böyüyərkən onları tərbiyə etmək işini qeyri-mümkün edir.

Əgər gözlə görünməyən şeylər insan qarşısında açılsaydı, aydın şəkildə görərdik ki, düz yoldan azmış uşaqların əksər hissəsi valideynlərin laqeydliyi üzündən diqqətdən məhrum olanlardır? Nə qədər vacib olursa-olsun, heç bir iş uşaqlarımızı tərbiyə etməkdə sizə mane törədə bilməz. Öz söylərinizə görə hansı mükafatı alacaqsınız? Görəcəksiniz ki, uşaqlar sizin tərəfinizdədirlər, təklif etdiyiniz bütün sahələrdə sizi dəstəkləyəcək və əməkdaşlıq edəcəklər. Valideynlər vaxtlarının çox hissəsini evdə keçirməyə çalışmalıdırlar. Öz nəsihətləri və nümunələrinin köməyiylə onlar uşaqlarına ağıllı, ünsiyyətli və məhəbbətli olmağı öyrətməlidirlər. Uşaqlarda əməksevərlik, qənaətçilik və səxavətlik ruhu tərbiyə edərək onları bir çox çətinliklərdən qoruyan təhlükəsiz və arzuolunan sığınacaq təmin edə bilərlər. Xüsusilə uşaqların kiçik yaşlarından ana onlarla fasiləsiz ünsiyyətə olur. O, həmişə övladları üçün bələdçi və dost olmalıdır, vərdiş və zövqlərini düzgün formalaşdırmaq üçün onları səliqə və intizama alışdırmalıdırlar; öz qüvvələrinə arxalanmağa qadir və başqaları üçün faydalı tərbiyə etməlidirlər.

Körpə yaşlı uşaqlar dostcasına münasibəti çox xoşlayırlar və tək qalmaqdan nadir hallarda razı qalırlar. Onlar mehribanlıq və xeyirxahlıq çox sevirilər. Mənim üçün xoş olan şey anam üçün də xoş olacaq deyə düşünürlər və öz kiçik sevinclərini onunla bölüşməyə tələsirlər. Sizin üçün əhəmiyyətsiz görünən, lakin körpəniz üçün çox vacib olan şeylərə etinasız yanaşaraq onun kövrək ürəyini yaralamayın. Sizin rəğbətiniz və mehribanlığınız onun üçün əvəzolunmaz qiymətə malikdir. Təqdiredici baxış, ruhlandırıcı sözlər onu ürəyini günəş şualar kimi aşığılandırır və evdəkilərin hamısını xoşbəxt edir. Uşaqları sizə etibar etməyə, öz dərdlərini, gündəlik qayğılarını və narahatlıqlarını sizinlə bölüşməyə ruhlandırın. Onlarla

mülayimcəsinə davranaraq öyüd verin və öz ürəyinizi də onlar üçün açın. Bu dövr uşaqlar üçün böhranlı dövrdür. Onlar öz üzərlərində sizdən ayrılacaq qorxusu yaradan təsirlər hiss edirlər, siz buna qarşı mübarizə aparmalısınız. Onlar üçün etibarlı şəxs olmağa çalışın. Uşaqlar valideynlərlə yaxın münasibətlərdə olsaydılar, bir çox təhlükələrdən uzaq olardılar. Valideynlər övladlarını ruhlandırmağıdır ki, onlar açıq və səmimi olsunlar, öz çətinlikləri haqqında valideynlərə danışsınlar və onlardan kömək istəsinlər, yaxud hansısa məsələ onları narahat edirsə və çıxış yolu tapmağa çalışırlarsa, valideynlərdən məsləhət alsınlar. Sevən valideynləri kimi başqa kim övladını gözləyən təhlükələri bu dərəcədə duya və onu xəbərdar edə bilər? Başqa kim uşağın xarakterinin xüsusi cəhətlərini bu dərəcədə görə bilər? Hələ körpə yaşlarından uşağın inkişafının hər bir addımın izləyən ana onun təbii meylləri ilə tanışdır, məhz buna görə də o, öz övladına hamıdan yaxşı məsləhət verə bilər.

Ailəni xoşbəxt etmək təkcə ananın işi deyil. Ataların da yerinə yetirməli olduqları bəyi vəzifələr var. Kişi ailə münasibətlərinin birləşdirici halqasıdır, o, öz güclü, səmimi, nəvazişli bağlılığı ilə möhkəm ittifaq yaradaraq, ailə üzvlərini, ananı və uşaqların birləşdirir. Kişi və ata ailənin başçısıdır. Qadın ondan məhəbbət, uşaqların tərbiyəsində iştirak və kömək gözləyir; bu ədalətli tələbdir. Uşaqlar anaya məxsus olduqları kimi, atayada məxsusdurlar, ata da eyni dərəcədə onların yaxşı yaşaması ilə maraqlıdır. Uşaqlar dəstək və rəhbərlik üçün atalarına müraciət edirlər; o həyat haqqında düzgün təsəvvürə malik olmalı və ailəsi üçün hansı şəkildə ünsiyyətin yararlı olduğunu bilməlidir.

Ata ailənin xoşbəxtliyi üçün öz əməyini əsirgəməməlidir. Qayğı və işlər nə qədər ağır olsa belə, ailənin sevincinə maneə törətməməlidirlər, o evə təbəssümlə və xoş sözlərlə gəlməlidir. Atanın işi taxtda oturmuş padşahın işi qədər vacibdir. Yalnız sözdə deyil, həyatda da bu cür olan atalara dünyanın böyük ehtiyacı var. Əminliklə deyə bilərik ki, qadının vəzifələri ərin vəzifələrindən daha müqəddəsdir. Qoy qadın öz işinin müqəddəsliyini dərk etsin və uşaqlarını elə tərbiyə etsin ki, bu dünyada fayda versinlər və daha gözəl həyatdakı ailənin üzvləri olsunlar. Uşaqlara öyrətmək lazımdır ki, öz analarına qulluq etməyə məhkum olunmuş qul kimi deyil, ona kraliça kimi münasibət bəsləsinlər. O, hər gün, hər həftə eyni işləri görməkdə davam edir və heç bir xüsusi nəticə görmür. Günün sonunda o edə bildiyi çoxsaylı kiçik işləri yada salmağa layiq heç nə etməmişdir. Kişi işdən evə gələrkən, özündən razı və məğrur halda gün ərzində gördüyü işlərini sadalayır. O, qadının ona qulluq etməli olduğuna işarə vurur, axı qadın uşaqlara nəzarət etməkdən, xörək bişirməkdən və evi yığıdırmaqdan bir işlə məşğul olmayıb, deməli, bir o qədər yorulmayıb. Ər ali hökmdar kimi tənqid edir, mühakimə edir, əmr edir. Bütün bunlar qadın və ananı daha da əldən salır, çünki o gün ərzində öz vəzifələrini yerinə

yetirərək çox yorulmuşdur, lakin heç bir nəticə görünmür. Bu da onun ruhdan düşməsinə səbəb olur. O zaman ata öz əməyini bir qədər təvazökarlıqlı qiymətləndirməyi öyrənərdi, ana isə öz işini müdrikliklə, səylə və təmkinlə yerinə yetirmək üçün cəsarət və güc toplaya bilərdi.

Uşaqlarımızın vərdişlərinin və meyllərinin formalaşması üçün bütün imkanlardan istifadə edin. Onların xarakterinin inkişafını diqqətlə izləyin, artıq olan şeyləri təmizləməyə və çatışmayan cəhətləri bərpa etməyə çalışın. Öz həyatınızı uşaqlarınız üçün saf və nəcib bir nümunəyə çevirin. Uşaqlarınız sizin bütün fikirlərinizdən yüksəkdə durmalıdırlar. Həyatın hər bir anı diqqətlə yaşayın – hər bir an hədsiz dərəcədə qiymətlidir. Yadda saxlayın ki, uşaqlar irəliyə gedirlər və özünüz də hiss etmədən sizin təsiriniz altından çıxma və ailə təlim-tərbiyəsində rədd edə bilirlər. Bütün digər işlərdə olsanız da, bu işə diqqət və aktiv yaşayın. Əgər ailə tərbiyəsi sayəsində uşaqlarınız gözəl insanlar kimi böyüyürlərsə, onda sizin həyatınızı uğursuz adlandırmaq olmaz. Vicdan əzabı çəkməyiniz üçün heç bir səbəb yoxdur. Uşaqlar ananın güzgüsüdür, burada o, öz vərdiş və davranışlarını görə bilər. Onun heç bir hərəkətini izləyən balaca şagirdlərinin yanında ana öz danışıqlarını və hərəkətlərinə nə qədər diqqət yetirməlidir! Övladlarında görmək istədiyi cəhətləri əvvəlcə özündə inkişaf etdirməlidir.

“Mənim vaxtım yoxdur, - ata deyir, - mənim öz uşaqlarına tərbiyə etməyə, ümumi və ailə şəxslərinə vaxtım yoxdur”. Əgər belədirsə, onda ailə qurmaq və onun üçün cavabdehliyi öz üzərinə götürməyə dəyməz. Əslində uşaqlarınıza məxsus olan vaxtı onlara ayırmaqdan imtina edəcək, siz onları almalı olduqları tərbiyədən məhrum edirsiniz. Ata da ana ilə bərabər uşağın xarakterinin düzgün formalaşması üzərində çalışmalıdır. Qoy sizinlə uşaqlarınız arasında heç bir mane olmasın. Çoxsaylı qayğılara yüklənmiş analar hərdən dərk edirlər ki, öz uşaqlarına hövsələ ilə yol göstərmək üçün vaxt tapa, onlara məhəbbət və rəğbətlərini izah edə bilmirlər. Lakin onlar yadda saxlamalıdırlar ki, əgər uşaqlar öz evlərində və valideynlərində lazımı məhrəbanlıq və ünsiyyəti tapa bilmərsə, bunun üçün başqa mənbələrə müraciət edə bilirlər. Bu da onlara çox böyük təhlükələrə məruz qoya bilər. Boş vaxtlarınızın bir neçə saatını uşaqlarınıza ayırın, işlərinizdə və əyləncələrinizdə yanlarınızda olun, etibarlarınızı qazanın və dost olmağa çalışın. Ötən günün qayğılarını, anlaşılmaqların və dərdlərini bir kənara qoyun və bu axşamı öz ailənizə təsir edin. Öz uşaqlarınızı unutmayaraq, uşaqlarınızla sərt davranmayın. Unutmayın ki, onlar sadəcə olaraq uşaqlardır. Onların dərhal kimilləşmə və nəyinə ümid etməyin, uşaqlarınızı böyüklər kimi davranmağa məcbur etməyin. Valideynlər öz uşaqlıq illərini unutmamalıdırlar, məhrəbanlıq və məhəbbət yangısı ilə necə alışdırdılar, valideynlər əsəbləşən zaman onları danlayanda və cəzalandıranda özlərini necə bədbəxt hiss edirdilər. Onlar öz uşaqlıq hissələrini ürəklərində yenidən canlandırmalı və uşaq düşüncəli səviyyəsində etməyi

bacarmalıdırlar ki, uşaqların tələbatlarını başa düşə bilsinlər. Uşaqların xeyirxah, ruhlandırıcı sözlərə böyük ehtiyacları var. Körpələrin ürəklərinə günəşin şuarları kimi işıq saçacaq və bütün çətinlikləri onlara unutturacaq səmimi, ürəkdən gələn sözləri söyləmək nə qədər sadə bir işdir. Valideynlər, sizə səslənik!

Uşaqlarınızı sevin, onları körpə yaşlarında sevin, onları uşaq yaşlarında sevin, onları gənc yaşlarında sevin. Onların yanında heç vaxt qaşlarınızı düyünlənməyin, əksinə həmişə şən olmağa çalışın.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə R. Ailə pedaqogikası. B., 2016.
2. Ailə tərbiyəsi – valideynlər üçün lümət. B., Maarif, 1973.

Summary

The applying of the principle of the unity of respect and strictness in the family upbringing

The article deals with the role of unity and strictness of family upbringing, also refers to the essence of the principle of unity of the strictness and respect in the family. The article may be helpful to parents for effective organization of educational work with children. The main goal is to make children irreconcilable for the negative behaviors. Set up the problems and find the ways of their solutions. Parental control is very important.

Резюме

Применение принципа единства требований и уважения в семейном воспитании

В статье раскрывается роль семейного воспитания, также говорится о сущности принципа единства требований и уважения в семье. Статья может быть полезна родителям в эффективной организации воспитательной работы с детьми. Основная цель работы сделать детей непримиримыми к отрицательным нормам поведения. Устанавливаются проблемы и выявляются пути их решения. Отмечается важность родительского контроля.

*Rəyçi: dos. İ.Xəlilov
ADU-nun Pedaqogika kafedrasının
26.10.2016-cı il tarixli iclasının
03 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 26.10.2016

Sevinc Ağayeva
ADU, *dissertant*

«TƏHSİL» KONSEPTİ VƏ ONUN STRUKTURU

Açar sözlər: *konsept, subkonsept, aspekt, seqment, koqnitiv qatlar, təhsil, tədris*

Keywords: *concept, subconcept, aspect, segment, cognitive layers, education, teaching*

Ключевые слова: *концепт, субконцепт, аспект, сегмент, когнитивные слои, образование, обучение*

Konseptin mahiyyətinə nüfuz etməyin əsas yolu onun mövcud tərifini (təriflərini) nəzərdən keçirmək və bununla da semantik strukturunu tədqiq etməkdir.

Konsept anlayışına müraciət edib, onun tərifini verməyə cəhd edən tədqiqatçılar onun bir hadisə kimi bu və ya digər xüsusiyyətini, əlamətini qabartmalı olurlar. Məsələn, Y.S.Stepanovun fikrincə, «konsept insan şüurunda (insanın mental dünyasında) mövcuddur. Sözü müşayiət edən təsəvvürlər, anlayışlar, biliklər, assosiasiyalar, təəssüratlar «dəsti» konseptdir» [5, s. 4]. Z.D.Popova və İ.A.Sternin konsepti «strukturlaşdırılmış bilik kvantından ibarət olan global təfəkkür vahidi» adlandırır [4, s.4]. R.M.Frumkina konsepti adı olan və gerçəklik haqqında mədəni şərtlənmiş müəyyən təsəvvürləri əks etdirən ideal aləm obyektinə hesab edir [6, s.59]. Y.S.Kubryakova konsepti insanın təcrübə və biliklərini əks etdirən, şüurunda mental strukturlar şəklində saxlanılan və təfəkkür fəaliyyətində istifadə edilən mənalar adlandırır [3, s. 90].

Bu təriflərə istinadən konseptin bu kimi əlamətlərini fərqləndirmək olar: konsept insan şüurunda mövcuddur, strukturlaşdırılmış bilik kvantıdır, «gerçəklik haqqında mədəni şərtlənmiş təsəvvürləri» əks etdirir və öz adı var. Bu əlamətlərin sonuncusundan başlayaq. «Ad»ın olması konseptin dil vahidləri vasitəsilə bildirilməsini, yəni şüurda mövcud olanın yalnız müəyyən vasitələrlə (sözlər, söz birləşmələri, şərti işarələr və s.) çatdırıla bilməsini göstərir, digər tərəfdən isə bu vasitələr olmasa, konseptin təzahürü, representasiyası qeyri-mümkündür.

Konsept «strukturlaşdırılmış bilik kvantıdır», yəni konseptin özünün strukturu var və bu struktur onun komponentlərinin iyerarxiyik düzümü kimi göstərilə bilər. Bu düzümü belə zəncir şəklində göstərmək olar: konsept – subkonsept (və ya mikrokonsept) - aspekt - seqment – əlamət (freym).

Bu baxımdan «təhsil» konseptini nəzərdən keçirək və onun strukturunu müəyyənləşdirməyə çalışaq.

Mövcud ədəbiyyatda verilən təriflər və izahlar əsasən konseptin «ad»ını – anlayışı açıqlayır, amma onun bütövlükdə məna tutumunu açma və çatdırma bilmir. Konseptin və o cümlədən «təhsil» kimi mürəkkəb struktura malik konseptin daha dolğun səciyyələndirilməsi üçün onun komponentləri dairəsi mümkün qədər geniş nəzərdən keçirilməlidir.

Əvvəlcə «təhsil»ə mövcud lüğətlərdə verilən tərifləri nəzərdən keçirək:

«Təhsil – sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və nəticəsi. Təhsil müxtəlif tədris müəssisələri sistemində verilən təlimdir. İnsanın həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasının xarakterini ümumi, peşə və ixtisas təhsili müəyyən edir [2, s.268].

«Təhsil. 1. Oxumaqla elm və bilik əldə etmə.

2. Oxumaq nəticəsində əldə edilən biliklərin məcmusu» [1, s.180]

«**Təhsil** — insanın mənəvi siması olub, mədəniyyət, təlim-tərbiyə və mənəvi dəyərlərin təsiri altında formalaşır. Burada bilik həcmi əsas deyil, ondan sərbəst olaraq istifadə etmək keyfiyyətləri əsas sayılır» [7].

Bu təriflərdən və müxəlif elm sahələrində «təhsil» haqqında deyilənləri ümumiləşdirərək onun aşağıdakı şərtlərini vermək olar:

1) təhsil - ictimai hadisə olub tarix boyu bəşəriyyəti müşayiət etmişdir; 2) təhsil – böyük sərvətdir; 3) bu, cəmiyyət və dövlətin öz vətəndaşlarına münasibətdə funksiyası və eyni zamanda vətəndaşların öz inkişafına, cəmiyyətə və dövlətə münasibətdə funksiyasıdır; 4) mürəkkəb iyerarxik sistem olub özündə məktəbəqədər, məktəb, məktəbdən kənar, ibtidai peşə, orta ixtisas, ali, magistratura, aspirantura təhsillərini ehtiva edir; 5) sosial həyat fəaliyyəti sahəsidir; 6) müəllim və təhsil alanların qarşılıqlı münasibətini nəzərdə tutan fəaliyyətdir; 7) prosesdir; tədris prosesinin nəticəsidir.

Gördüyümüz kimi «təhsil» konseptosferasının bariz genişlənməsi baş verir. Bu, həm dəyərdir, həm işləyən sistemdir, həm prosesdir, həm nəticədir, həm fəaliyyət sahəsidir. Beləliklə, konseptual əlamətlərin artması hesabına «təhsil» konseptinin təkamülü baş verir.

Təhsil konseptinin sadalanan aspektləri nə qədər rəngarəng olsalar da, onların nəsə ümumi cəhəti də var: onların hamısı bu və ya digər dərəcədə insan şəxsiyyətinin formalaşması, sosial və mədəni təcrübənin ötürülməsi və mənimsənilməsi, mədəni dəyərlərin ötürülməsidir.

Sosioloqlar təhsil dedikdə cəmiyyət tərəfindən bilik, bacarıq, dəyərlərin bir insan və ya insan qrupundan başqa adamlara ötürülməsini nəzərdə tuturlar.

«Təhsil» və «təlim» kateqoriyaları öz aralarında sıx bağlıdırlar. Özü də təhsil elementləri təlim prosesi (tədris prosesi) və tədrisin nəticəsi olan mürəkkəb strukturdur. Bu, tədrisin nəticəsinin alınmış təhsil olmasından irəli gəlir. Təhsil isə, öz növbəsində, əvvəlcədən məqsədyönlü tədris prosesi həyata keçirilmədən əldə oluna bilməz. Bununla bağlı təhsil həm dar, həm

də geniş mənada nəzərdən keçirilə bilər. Sözün geniş mənasında təhsil tədris prosesi və tədrisin nəticəsi, dar mənada isə təhsil prosesidir.

Yuxarıda müraciət etdiyimiz tərifi və izahlarda ön plana təlim və tərbiyə çıxır, çünki təlim-tərbiyəsiz insana bilik vermək, oxutmaq, onu formalaşdırmaq mümkün deyil. Məhz təlim, tərbiyə və bunların həyata keçirilməsi üçün vacib olan tədris bütövlükdə təhsilin əsasında durur. Bu da təlim, tərbiyə və tədrisi «təhsil» konseptinin subkonseptləri qismində nəzərdən keçirməyə əsas verir.

Təhsil və tərbiyənin nisbətini nəzərdən keçirəndə qeyd etmək lazımdır ki, onların ənənəvi qavranışı millətin mədəniyyəti və özünüdərkindədir. Məsələn, tərbiyə «temporal məhdud prosesdir» (Məsələn, «uşağı yalnız bələkdə olanda tərbiyə etmək olar»). Təhsil isə sonsuz, aramsız prosesdir. Aydın ki, tərbiyə olmasa, təhsil mümkün deyil. Bunu «mauqli- uşaqlar» kimi hadisə təsdiqləyir. Vaxtında bir insan kimi tərbiyə almayan bu uşaqlar sonra elementar təhsil ala bilmirlər. Deməli, onlar danışmaq, yazmaq, oxumaq, təhsil almaq qabiliyyətini birdəfəlik itirirlər. Beləliklə, insan solumda olmağın elementar vərdişlərinə yiyələnməlidirlər ki, cəmiyyətin mədəni dəyər təcrübəsini qavrasın.

Konseptin tipləri olduqca müxtəlifdir. Bununla belə istənilən konseptin baza layı var və bu lay həmişə müəyyən hissi obrazdır (təhsil – təhsilli, tərbiyəli, ziyalı və b.k.). Bu obraz «universal predmetli kod» olub həmin konsepti zehni əməliyyatlar üçün kodlaşdırır. Bu baza layı konseptin inkişafını, başqa konseptlərlə münasibətini əks etdirən əlavə laylarla bitkinləşir. Bu koqnitiv laylar zahiri aləmin dərk edilməsinin müəyyən nəticələrini əks etdirirlər. Koqnitiv qatlar konseptual əlamətlərdən yaranırlar

Z.D.Popova və İ.A.Sternin qeyd edirlər ki, «baza layı və əlavə koqnitiv əlamətlər və koqnitiv qatların məcmusu konseptin həcmi təşkil edir». Bu tədqiqatçılar konseptin üç növ modelini fərqləndirirlər: birsəviyyəli (yalnız hissi nüvədən, yəni baza layından ibarətdir); çoxsəviyyəli (bura əks etdikləri və ardıcıl olaraq baza layının üstünə laylanan mücərrədlik səviyyəsinə görə fərqlənən bir neçə koqnitiv lay daxildir); seqmentli konsept (mücərrədlik səviyyəsinə görə eyni olan bir neçə seqmentin əhatəsində hissi baza layı) [4].

Koqnitiv qatlar bu və ya digər konseptual əlamətlərin ortaqlığı əsasında formalaşır və yuxarıda verilən «zənciri» (konsept- subkonsept – aspekt – seqment – əlamət) əmələ gətirir. Bu mərhələlərin hər biri öz-özlüyündə bir laydır.

Hissi-obrazlı nüvə təhsilli, ziyalı və öz işində kompetent insan obrazını əks etdirir. Baza layına belə koqnitiv əlamətlər daxildir: təhsillilik, nəzakətlik, tərbiyəlilik, çox oxumuşluq. Bunlar kodlaşdırıcı obrazın üzərinə laylanır və onunla birlikdə nəzərdən keçirdiyimiz konseptin baza layını əmələ gətirir.

Məsələn, ibtidai, natamam, orta, ali təhsil prosesinin mərhələlərinə söykənirsə, əyani, qiyabi, distant, ev təhsili tədrisin formasına görə fərqləndirilir; ödənişli və ödənişsiz təhsil iqtisadi məsələlərlə bağlıdır; humanitar, texniki təhsil kimi seqmentlər təhsilin məzmunu ilə bağlıdır.

Strukturunda qiymətləndirmə komponenti olan «savadlı adam» konsepti savadlı və savadsız (bisavad) qarşı-qarşıya qoymağa imkan verir. Amma bu konsepti qarşılaşdırmada ikihissəli deyil, üçhissəli struktura yer qoyanlara aid etmək olar. İkihissəli konstruksiyalara birbaşa (kontradiktor) antonimik olan hallar aiddir: A-dır – A deyil, məsələn: diri- ölü. Bunlarda ortaq vəziyyətə yer qalmır. Amma hərdən söz oyunu da olur: «Xəstə nə ölüdü, nə diri». Bununla belə hesab olunur ki, diri olmayan ölüdür. Üçhissəli qarşılaşdırmalara kontrar antonimlik hallar aiddir, məsələn: «cavan - qoca». Bu iki hədd arasında ara anlayışı mövcuddur. Bu misalda- «orta yaşlı adam». Nəzərdən keçirdiyimiz «savadlı adam» konseptinə tətbiqən ən azı iki əks mənalı anlayış fərqləndirmək olar: «savadsız adam» - diplomu və ya attestatı olmayıb, amma axmaq olmayan adam; «savadsız adam»- müəyyən əqli qabiliyyətləri ilə fərqlənməyən adam; «savadsız adam» anlayışının daha bir mənası – bu və ya digər sahədə kompetent olmayan adam. Beləliklə, «savadlı adam» anlayışına antonimik olan «savadsız», «axmaq» və kompetent olmayan anlayışlarıdır. İzahlı lüğətə müraciət etsək, aşağıdakı definisiyaları da müəyyənləşdirmək olar: bisavad, cahil. «Ağıllı/axmaq» konseptinin məzmun minimumu «yüksək/məhdud düşünmək və anlamaq qabiliyyətinə malik olmaqdır». Bu qabiliyyət aşağıdakı istiqamətlərdə konkretləşir: təbiətən ağıllı, 2) əldə olunmuş savad və təcrübə nəticəsində ağıllı, 3) kamallı, 4) hazırcavab, 5) hiyləgər, 6) küt-beyin, 7) küt, 8) özünü axmaq aparan. İnsanın intellektual keyfiyyətlərinin freymi diqqətli, nəyisə başa düşən və ya başa düşməyən obraz kimi qurulur.

Beləliklə, «təhsil» konseptinin təhlili göstərir ki, onun konseptosferasında «konsept zənciri»nin bütün elementləri təmsil olunmuşdur və onların hamısının əsasında bu və ya digər dərəcədə insanın insan kimi formalaşdırılması məqsədi dayanır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4-cü cild. Bakı: Elm, 1987.
2. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. IX cild. Bakı: 1986.
3. Кубрякова Е.С. Концепт // Краткий словарь когнитивных терминов. М.: 1996, с. 90-93.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж: 1999.
5. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Академический Проект, 2001
6. Фрумкина Р.М. «Теории среднего уровня» в современной лингвистике // Вopr. языкознания. 1996, № 2, с. 55-67.

7. <https://az.wikipedia.org/wiki/T%C9%99hsil>

Summary

The concept of "education" and its structure

To determine the essence of the contents and structure of the concept it is first necessary to refer to the existing definitions. Its main components are summarized in these definitions. Considering the definition of the concept of "education", it can be identified such subconcepts as the education and teaching. The concept of "education" has a multilayer cognitive structure that allows us to select smaller components (aspects, segments and frames). For example, we can select training fully (primary, secondary, high, higher etc.), in the form of the organization of training (full-time, part-time, distance etc.), for the commercial component (paid, free of charge), etc.

Резюме

Концепт «образование» и его структура

Для определения содержательной сути и структуры концепта необходимо прежде всего обратиться к имеющимся определениям. Именно в них в обобщенном виде даются все основные элементы его. Рассмотрев определения концепта «образование» можно выделить такие субконцепты как воспитание и обучение. Концепт «образование» имеет многослойную когнитивную структуру, что позволяет выделять более мелкие составляющие (аспекты, сегменты, элементы), которые сами по себе образуют сегменты разной содержательной направленности. Так, можно выделять обучение по полноте (начальное, неполное, среднее, высшее и др.), по форме организации обучения (очное, заочное, дистанционное и др.), по коммерческой составляющей (платное, бесплатное) и т.п.

*Rəyçi: fil.e.d., prof. F.Cahangirov
ADU-nun İngilis dilinin qrammatikası kafedrasının
10.10.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 13.10.2016

Сабина Велиева
veliyevasabina@yandex.ru
АУЯ

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ

Ключевые слова: синкретизм, прагматическое значение, расчлененность, субстандартные единицы

Açar sözlər: Sinkritizm, pragmatik məna, bölmə, substandart ədədlər

Keywords: syncretism, pragmatic meaning, segmentation, dissected subprime units

В данной статье исследуется разговорная речь и современные тенденции в ней. На язык оказывают влияние такие современные тенденции как: развитие Интернет-коммуникации, язык СМИ, преобладание массовой, не всегда качественной культуры по сравнению с элитарной и народной. Данные влияния могут носить как положительный, так и отрицательный характер.

Разговорный и книжный литературный языки представляют собой различные языковые системы, но в то же время они с легкостью могут использоваться в одном языковом коллективе. Выбор между ними чаще всего бывает обусловлен отношениями между говорящими и условиями общения.

Долгое время разговорный язык оставался незамеченным исследователями. А все потому, что разговорный язык усваивается с детства в непринужденной обстановке и чаще всего это происходит дома. Исходя из всего этого, изучение разговорной речи началось сравнительно позже, в 60-х гг. прошлого века. Первые систематические исследования вызвали некий шок и были приняты как запись речи некультурных людей. Но позже было выявлено, что данный тип речи использовался не только среди малообразованного населения, но и в речи поэтов, писателей и музыкантов. Опираясь на данные открытия, можем сделать вывод о том, что разговорная речь, являясь одной из форм литературного языка, действительно имеет место на существование [3, с.315].

Разговорный язык отличается от книжного синтаксическими особенностями, фонетическими закономерностями, и особой характерной чертой разговорного языка является его собственный набор морфологических единиц. Так, например, в разговорной речи не употребляются причастные и деепричастные обороты их заменяют другие единицы [1, с.78].

Одной из характерных особенностей разговорного языка является то, что он используется одними и теми же людьми просто в различных условиях. Например: В разговорном языке именительный падеж существительного имеет целый ряд функций, не свойственных ему в книжном языке [5, с.320].

Именительный падеж может употребляться при различного рода пояснениях, с различными оттенками добавления. Так, например, в предложении: “А потом приехал какой-то офицер”- имеется в виду не очень высокий чин данного офицера [2, с.315].

Самыми интересными явлениями, которые имеют место в разговорном языке, являются синкретизм и расчлененность. Они представляют особый интерес, так как являются, по сути, совершенно противоположными явлениями. Приведем пример расчлененности «Дай мне чем писать» вместо «Дай мне ручку». Среди примеров синкретизма встречается много слов с общим прагматическим значением. К ним относятся такие слова как штука, вещь, дело [4, с.91]. Но, в разговорном языке встречаются случаи, когда два, по сути противоположных, явления соединяются в одном предложении. Так, сочетание синкретизма с расчлененностью мы можем наблюдать на таком примере «Дай мне эту штуку, чем чистят карандаши». Следуя нормативам, это предложение в литературном языке звучало бы так: «Дай мне перочинный нож».

При употреблении термина “разговорный стиль” следует иметь в виду, что он в свою очередь наполняется новым, иным содержанием, чем термины, которые называют традиционно выделяемые функциональные стили. Просторечие имеет особые условия функционирования. Среди них мы можем выделить отсутствие предварительного обдумывания высказывания и отсутствие предварительного отбора языкового материала, непринужденность речевого акта и непосредственность речевого общения между его участниками. Отличительной особенностью разговорной речи во многих случаях может являться менее отчетливое произношение звуков, сильное их редуцирование, что связано с экспрессивностью выражений и быстрым темпом речи.

По сей день остаются до конца неизученными механизмы взаимодействия литературного языка с внелитературными сферами речи. Нелитературная лексика тоже в свою очередь подразделяется на виды. Среди них мы выделяем: профессионализмы, сленг, жаргонизмы, вульгаризмы.

Так, например если мы возьмем жаргон летчиков, то можем проследить, что низ фюзеляжа они называют “брюхом”, учебный самолет они называют “божьей коровкой”. У моряков существует тенденция называть “дедом” не старшего на судне, а старшего механика [6, с.29-30].

В разговорной речи особое место занимают такие субстандартные единицы как имена существительные и глаголы. Примечательным является тот факт, что в таких словарях как “Самый полный словарь ненормативной лексики” Д. И. Квеселевича и в толковом словаре русского языка С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой, представлены дефиниции просторечных глаголов движения. Например: чесать – быстро идти; переться-идти (двигаться обыкновенно применительно для преодоления больших расстояний); шастать-бродить, шнырять; шуровать-быстро двигаться, перемещаться; шкандыбать – тащиться, ковылять; шататься - бродить без дела, болтаться, слоняться. Общая сема, которая объединяет данную группу слов – движение, способ перемещения пешком [5, с. 3-26]. Что же касается глаголов сквозить, чесать, переться, шастать, шуровать, шкандыбать, шататься - относительно них мы можем утверждать, что они употреблены с общим значением идти, ходить. Таким образом большинство глаголов указанных выше, кроме шкандыбать и шататься, обозначает быстрое совершение движения субъектом.

В значениях слов, связанных с глаголами движения, мы можем выделять коннотативные семы, такие как стилистические, эмоциональные и оценочные. Рассмотрим подробнее каждый из названных видов лексем. Стилистические лексемы определяют принадлежность лексемы к тому или иному функциональному стилю языка. Оценочные лексемы выражают отношение говорящего к происходящему. Что же касается эмоциональных лексем, то относительно них мы можем утверждать, что эмоции в просторечных единицах разделяются на положительные и отрицательные. Эти семы в словарях и в словарных статьях помечаются следующим образом: неодобр., презр., пренебр., бран., шутил., ирон., фамильяр. Пристального внимания заслуживают экспрессивно-просторечные лексемы. Они чаще всего несут в себе этические и эстетические ограничения в употреблении. Среди них мы можем выделять не только своего рода сниженные номинации, но и вульгарные оскорбительные бранные слова, которые не рекомендуются в использовании не только в письменной, но и в устной разговорной речи.

Следует отметить, что во многих просторечных единицах присутствует отрицательная экспрессия. В контексте художественного текста просторечные лексемы испытывают такие смысловые модификации как метафоризация, развитие ассоциативно образного значения, амбивалентность употребления, актуализация одних компонентов значений при затухании других, и в свою очередь наблюдается такое явление как смысловое приращение характерное для просторечных лексем [5, с.91]. Что же касается просторечных лексем движения, их употребление обусловлено также тем, что говорящий, прежде всего, отбирает такие лексемы, которые будучи эмоционально экспрессивными, также сэкономят время говорящего и сделают его речь более насыщенной.

Исходя из всего вышесказанного, можем сделать вывод, что современные тенденции оказывают большое влияние на язык. И как я заметила в начале статьи, они носят или позитивный или негативный характер. Но в последнее время наметилась тенденция негативного влияния современных тенденций на разговорную речь. Мало кто уделяет внимание грамотности, лаконичности написанных текстов, допускается огромное количество ошибок, особенно это характерно для интернет-коммуникации. Это часто и создает определенные проблемы в языке.

Литература

1. Земская Е.А. Русская разговорная речь. / Под ред. М.В. Китайгородской, Е.Н. Ширяева. – М.: Наука, 1981. 110 с
2. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика. М: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. 437 с. 4. Ю Беликова Н.Н. Функционирование неcodифицированной лексики в тексте: автореф. дис. . канд. филол. наук: 14. Быков В. Жаргоноиды и жаргонизмы в речи русскоязычного населения. («Новые» слова и значения в современном русском языке) // Русистика. 1994. № 1-2. С. 85-95.
3. Русский язык и культура речи: Учебник (под. ред. проф. В. И. Максимова. – М.: Гардарики, 2002. – 89 – 93 с.
4. Казарцева О. М. Культура речевого общения: теории и практика обучения. – 2-е изд., - М.:ФЛИНТА, наука 1999 – 312с-346с
5. Риторика. Мурашов А. А. Хрестоматия практикум. М.: Российское педагогическое агентство. – 1997. 29с-31с.
6. Культура устной речи. Интонация, паузирование, темп, ритм.: уч.пос-е/Г. Н. Иванова – Ульянова. - М.:ФЛИНТА: Наука-1998. 256 с.

Xülasə

Danışiq nitqində müasir tendensiyalar

Verilmiş məqalədə danışiq nitqi və onda mövcud olan müasir tendensiyalar araşdırılır. Danışiq dilinə - İnternet kommunikasiyaları, KİV-in dili, elitar və xalq mədəniyyəti ilə müqayisədə heç də hər zaman keyfiyyətli olmayan kütləvilik mədəniyyətinə yiyələnmək kimi müasir tendensiyalar təsir edirlər. Bu təsirlər müsbət olduğu kimi, mənfi xarakter də daşıya bilər.

Summary

Current trends in informal conversation

This article investigates informal conversation and current trends in it. Such modern trends impact on language: development of internet communications, media language. The prevalence of mass culture is not always quality in comparison with elite and national. These influences can carry positive and negative character.

*Rəyçi: fil.f.d.L.Kolosnikova
ADU-nun II Xarici dil kafedrasının
15.09.2016-cı il tarixli iclasının
02 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 17.10.2016

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK BÖLMƏSİ

Dünyamin Yunusov (ADU) SÖZ SIRASI ANALİTİK İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ.....	3
Lala Gucseynova (AVY) ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА	11
Şirməmməd Qulubəyli (NDU) MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASININ QALALARLA BAĞLI BİR BAYATI MÜSTƏVİSİNDƏ LİNQVİSTİK TƏHLİLİNƏ DAİR	16
Aytən Bayramova (ADU) MƏNSUBİYYƏT KATEQORİYASI İLƏ BAĞLI BƏZİ ZİDDİYYƏTLİ MƏQAMLAR HAQQINDA	21
Şəhla Nağryeva (ADU) TƏRCÜMƏNİN ANTROPOSENTRİK VƏ PSIXOLİNQVİSTİK İSTİQAMƏTLƏRİ.....	27
Qətibə Rüstəmovə (ADU) XƏTAINİN ŞEİR DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI (morfoloji üsul)	32
Aytən Seyidova (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FRAZEOLGİZMLƏRƏ FƏRQLİ YANAŞMA (QƏDİM ROMA VƏ YUNAN MƏNŞƏLİ FRAZEOLGİZMLƏR KONTEKSTİNDƏ).....	36
Rizvan Mürsəlov (BDU) AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT, MİLLİ DİL VƏ MENTALİTET QARŞILIQLI ƏLAQƏRİNİN ƏKSİ.....	41
Aytəmiz Abbasova (ADU) İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏLƏRİN SEMANTİKASI.....	50
Röya Əliyeva (ADU) İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN SİNTAKTİK SİNONİMLİYİ	54
Aytəkin Məlikova (ADU) AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÖVCUD OLAN ANTROPONİMLƏRİN TƏDQIQAT TARİXİ	59
Lalə Babayeva (AMEA) ŞƏMSƏDDİN HİNDUŞAH NAXÇIVANİ VƏ ONUN "ƏS-SİHAH ƏL-ƏCƏMİYYƏ" LÜGƏTİ.....	63
Məhbubə Məmmədli (ADU) SİNONİM FEİLLƏRİN SEMANTİK ƏLAMƏTLƏRİNİN MÜQAYİSƏSİ HAQQINDA.....	68

Примечание [U1]:

Aygün Xəlilova (ADU) MƏCAZLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI.....	73
Tamilla Abdullayeva (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ SİNONİMLİK VƏ DUBLETİK.....	77
Ruqiyyə Mirzəyeva (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ SKANDİNAV MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	83
Cəvahir Yaqubova (ADU) MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ RİTMİK VARIATİVLİYƏ TƏSİR EDƏN AKUSTİK PARAMETRLƏRİN ROLUNA DAİR.....	88
Təranə Məmmədova (ADU) HÜQUQ TERMINOLOGİYASININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ TƏRCÜMƏNİN ROLU	95
Zinhar İsmayılova (ADU) FRAZEOLÖGİZMLƏRİN ALLYUZİAL FONUNA DAİR	99
Pərvin Əsgərova (BDU) MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR XALQIN MƏNƏVİ SƏRVƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ.....	103
Flora Əkbərova (ADİU) İQTİSADİ MƏTNİN KATEQORİYALARI HAQQINDA	112
Sevinc Qafarova (Xəzər Universiteti) SİYASİ DİSKURSDA KONSEPT ANLAYIŞI.....	117
İlahə Əliyeva (ADU) DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN İNKİŞAF FAKTORLARI.....	121
Сениндж Аббасова (Амирова) (БСУ) КАТЕГОРИЯ ПРАВИЛЬНОСТИ/НЕПРАВИЛЬНОСТИ И РАБОТА НАД ОШИБКАМИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ.....	125
Амина Сафарзаде (АУЯ) ПОНЯТИЕ МОДАЛЬНОСТИ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА	131
Aysel Ağamalıyeva (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ SƏS SİMVOLLARININ TƏDQIQI TARİXİNDƏN.....	135
Elvira Babayeva (ADU) FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRDƏ FİTONİMLƏR.....	141
Səkinə Bayramlı (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ DÜZƏLTMƏ FEİLLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	146

ƏDƏBİYYAT BÖLMƏSİ

Ceyran Quliyeva (NDU) XX ƏSR AMERİKA CƏMİYYƏTİNİN “YABANI ÇİÇƏKLƏR”İ.....	153
Həmidə Əliyeva (ADU) “BEOVULF” POEMASI GERMAN-SKANDİNAV BÜTPƏRƏSTLİYİNİN VƏ XRİSTİAN MONOTEİZMİNİN SİNTEZİ KİMİ.....	158

Günel Ələsgərova (Qafqaz Universiteti) ABŞ-DA ELMİ-FANTASTİK JANRIN DEKANI ROBERT HAYNLAYNIN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI	166
Nigar Əliyeva (AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu) Q.Q.MARKESİN VƏ Y.SƏMƏDOĞLUNUN YARADICILIQ LARI ARASINDAKI PARALELLƏR	174
Nərmin Muradova (ADU) АРАБСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В ИСПАНИИ (АНДАЛУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА).....	178
Əzizə Salamova (ADU) M.DREBBLİN “THE PEPPERED MOTH” ROMANINDA QADININ CƏMİYYƏTDƏ ROLU VƏ MÖVQEYİ.....	182
Nərgiz Rəhimova (BSU) SERGEY BORODİN VƏ İSA HÜSEYNOV YARADICILIĞINDA HURUFİLİYİN TƏSVİRİ.....	189
Türkan Əliyeva (ADPU) MODERNİST TÜRK NƏSRİNDƏ YENİ ƏNƏNƏÇİLƏR MƏRHƏLƏSİ.....	196
Zivər Almuradova (ADU) XX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA ALMANDİLLİ DRAMATURGİYADA F. DÜRRENMATT YARADICILIĞININ YERİ.....	205
Gülşən Bağirova (ADU) ROMAN QARİ (EMİL AJAR) –XX ƏSRİN ƏFSANƏVİ YA ZIÇISI	210
Rena Zülfiqarova (ADU) CON APDAYKIN YARADICILIĞINDA MÜASİR AMERİKA HƏYATININ GERÇƏKLƏRİ.....	215

DİGƏR SAHƏLƏR

Elnaz Əliyeva (NDU) FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MEYDANA ÇIXAN ÇƏTİNLİKLƏRƏ DAİR.....	220
Esmira Əhmədova (ADD) DƏNİZLƏ BAĞLI FƏNLƏRİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLƏBLƏRƏ CAVAB VERƏN TERMİNLƏRİN ROLU.....	229
Təranə Əliyeva (ADU) UŞAQLARIN TƏRBİYESİ BARƏDƏ İLKİN FİKİRLƏR	233
Sevinc Ağayeva (ADU) «TƏHSİL» KONSEPTİ VƏ ONUN STRUKTURU.....	237
Сабина Велиева (AVЯ) СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ	242

Məcmuə «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində çap olunub.

Çapa imzalanıb: 02.11.2016
Format: 60x84 ¹/₈. Qarnitur: Times.
Həcmi: 31,25 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 245.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

HÖRMƏTLİ MÜƏLLİFLƏR!

ADU-nun “Dil və ədəbiyyat” adlı elmi məqalələr məcmuəsində dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq və pedaqoji elmlərin aktual problemlərinə dair məqalələr çap edilir.

Məqalələr aşağıdakı şərtlərlə qəbul edilir:

* Məqalənin həcmi 5 səhifədən az olmamalıdır.

* Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

* Məqalələr kompüterdə yığılmış formada (1,5 interval, şrift 14, səhifənin ölçüləri: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm; mətnlər Times New Roman şrifti ilə) təqdim edilməlidir.

* Məqalədə açar sözlər (3-5 söz), başlıqdan sonra qara hərflərlə qeyd olunmalıdır.

* Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr bu qaydada göstərilir:

1. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə yaxud, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnmişdir.

2. İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin içində göstərilir. (Məsələn: [1] və ya [1, s. 119] kimi işarə olunmalıdır.)

3. Eyni ədəbiyyata mətnədə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

4. İstinad olunan ədəbiyyat nəşr olunduğu dildə verilir.

5. Ədəbiyyatlar AAK-nın tələbləri əsasında göstərilir:

Kitablar üçün - müəllif, nəşrin adı. Nəşr olunduğu yer. Nəşr olunduğu il. Məsələn: **Yunusov D. Mürəkkəb sintaktik vahidlərdə konstantlıq və variativlik. Bakı: “E.L.” Nəşriyyat və poliqrafiya şirkəti MMC, 2008, 164 s.** Qəzet, jurnal və ya məcmuə məqalələri üçün – Müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşr, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr. Məsələn: **Qaraşarlı Ç. Etrusk dilində ismin hal kateqoriyası // ADU-nun “Elmi xəbərlər”i, 2008, №-1, s. 38-42.**

* Məqalənin sonunda məqalənin yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan dilində yazılmış məqalələrə ingilis və rus dillərində, rus dilində yazılıbsa, Azərbaycan və ingilis dillərində, digər xarici dillərdə yazılıbsa, Azərbaycan və rus dillərində) xülasə verilməlidir.

* Məqalələr CD- diskdə təqdim edilməlidir.

* Məqalələrə bu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssislərin rəy verməsi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokoluyla çıxarış təqdim olunması zəruridir.

* “Dil və Ədəbiyyat” məcmuəsinin ildə 4 nömrəsi nəşr olunur.